

ISSN 2637-2088

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNİK RADOVA

XX
2022.

**ZBORNİK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje.

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača
Alica Arnaut, dekan

Urednik
Enes Prasko

Tehnički urednik
Lea Kokorović

Lektura
autori radova

UDK indeksi
Aras Borić

Redakcija
Belma Polić, Ikbal Smajlović, Naida Bikić, Dževad Burgić, Amer Ćaro, Amel Alić,
Amela Ćurković, Hazim Begagić, Mirza Džananović,
Adnan Bujak, Edina Solak.

SADRŽAJ

BOSNISTIKA	4
Amina Pehlić	
AKCENAT ZAMJENICA U GOVORU DONJEG KAMIČKA	5
Esmeralda Mustafić, Alica Arnaut	
LEKSIČKE PROMJENE U BOSANSKOM JEZIKU UZROKOVANE PANDEMIJOM KORONAVIRUSA	20
ANGLISTIKA	30
Edina Rizvić-Eminović, Adnan Bujak, Goran Grubešić	
FREQUENCY OF PARTICIPIAL MODIFIER CLAUSES IN A SELECTION OF TEXTS IN THE MAGAZINE GENRE	31
Aida Tarabar, Alma Bilić	
STAVOVI NASTAVNOG OSOBLJA PREMA INTEGRISANOJ NASTAVI STRANOG JEZIKA I DRUGIH NASTAVNIH PREDMETA: STUDIJA SLUČAJA	41
GERMANISTIKA	53
Belma Polić, Emina Horić, Nihada Topovčić	
ANALIZA JEZIKA CHRISTIANA SCHMIDTA.....	54
Amela Ćurković, Lamija Ekinović	
CORONA – ANGLIZISMENIM DEUTSCHEN UND IM BOSNISCHEN – EIN KONTRASTIVER VERGLEICH.....	61
TURKOLOGIJA	70
Edina Solak, Mirza Bašić	
NEKA ZAPAŽANJA U VEZI S NOMINALIZACIJOM, ATRIBUCIJOM I ADVERBIJALIZACIJOM U DJELU <i>DÎVÂNÜ LÛĠÂTÎ'T-TÛRK</i>	71
KULTUROLOGIJA	93
Esad Delibašić, Mirza Džananović	
MODEL FINANSIRANJA KULTURE U ZENIČKO-DOBOJSKOM KANTONU	94
Enes Prasko	
JAVNOST, MEDIJI, POLITIKA.....	104
Faruk Kozić	
LJUDSKA PRAVA U OBLASTI EKOLOGIJE	114

Alen Šabanović	
METODOLOŠKA RAZMATRANJA KULTURNOG TURIZMA.....	131
Hazim Begagić	
HISTORIJSKI PREGLED NORMATIVNE REGULIRANOSTI DJELATNOSTI IZVEDBENO-SCENSKE KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	140
MATEMATIKA.....	154
Hermina Alajbegović, Almir Huskanović	
ASIMPTOTSKA PROCJENA JEDNOG GENERALIZIRANOG PROBLEMA DJELIOCA	155
Adin Jahić, Nevzudin Buzadžija	
DEVOPS BUDUĆNOST RAZVOJA SOFTVERA	161
Vehid Kurtić, Naida Bikić	
BREAKOUT EDU EDUKACIJSKA KUTIJA – PRIMJER JEDNE AKTIVNOSTI.....	171
PEDAGOGIJA.....	187
Nermin Tufekčić	
ZNANSTVENOTEORIJSKA DESKRIPCija RAZLIČITIH VIDOVA EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ	188

BOSNISTIKA

Van. prof. dr. Amina Pehlić

AKCENAT ZAMJENICA U GOVORU DONJEG KAMIČKA

Sažetak

Cilj ovog rada bio je da se predstavi akcenat zamjenica u govoru Donjeg Kamička, prema akcenatskoj tipologiji i opisu akcenta u standardnom bosanskom jeziku, te da se uporedi sa istraženim akcenatskim oblicima zamjenica u standardnojezičkoj praksi.

Donji Kamičak je bošnjačko selo koje se nalazi u dolini rijeke Sane (između Sanskog Mosta i Ključa). Prema klasifikaciji bosanskohercegovačkih dijalekata govor ovog mjesta pripada zapadnobosanskom (ikavskošćakavskom) dijalektu, odnosno centralnobosanskom poddijalektu, koji po svojim osnovnim obilježjima pripada novoštokavskim govorima.

Na osnovu rezultata istraživanja zaključeno je da se u govoru Donjeg Kamička izdvajaju uglavnom isti akcenatski tipovi zamjenica kao i u standardnom jeziku, uz djelimično različitu distribuciju pojedinih zamjenica unutar dva osnovna tipa (promjenljivog i nepromjenljivog). Također, u govoru Donjeg Kamička došlo je do preovladavanja pridjevske promjene, odnosno dužih nastavaka u GDLjd. muškog i srednjeg roda pridjevskih zamjenica, koji su u odnosu na kraće oblike, prema novijem istraživanju, u značajno većoj mjeri zastupljeni i u standardnojezičkoj praksi; u određenim oblicima zamjenica javlja se sekundarna dužina, tj. postakcenatska dužina koja nije obilježje standardnog jezika; pored standardnog zabilježeno je i nestandardno prenošenje akcenta na proklitiku.

***Ključne riječi:** akcenatski tipovi, govor Donjeg Kamička, standardni jezik, standardnojezička praksa, sekundarna dužina, prenošenje akcenta*

UVOD

Prema pregledu bosanskohercegovačkih dijalekata govor Dónjĕg Kămīčka, bošnjačkog sela smještenog u dolini rijeke Sane (između Sanskog Mosta i Ključa), pripada zapadnobosanskom (ikavskošćakavskom) dijalektu, odnosno centralnobosanskom poddijalektu, koji po svojim osnovnim obilježjima pripada novoštokavskim govorima (Peco, 1980: 109–126).

Novoštokavski karakter govora Donjeg Kamička potvrđuju i novija istraživanja koja je autorica ovog rada uradila za potrebe pisanja diplomskog (Pehlić, 2006; Pehlić, 2009a) i magistarskog rada (Pehlić, 2009b). Rezultati akcenatskog opisa djelimično su predstavljeni u radu *Osnovna akcenatska obilježja govora Donjeg Kamička* (Pehlić, 2009c).

Cilj ovog rada jeste predstaviti akcenat zamjenica u govoru Donjeg Kamička, prema akcenatskoj tipologiji i opisu akcenta zamjenica u standardnom bosanskom jeziku, te uporediti ga sa istraženim akcenatskim oblicima zamjenica u standardnojezičkoj praksi.

Osnovu za opis akcenta zamjenica u ovom radu činio je istraživački materijal prikupljen prethodno navedenim istraživanjima, uz naknadno istraživanje pojedinih akcenatskih oblika.

Prema akcenatskoj tipologiji predstavljenoj u monografiji *Akcent u standardnom bosanskom jeziku* (Alić, 2017) riječi pripadaju jednom od dva akcenatska tipa: a) promjenljivom ili b) nepromjenljivom. Nepromjenljivi akcenatski tip obuhvata riječi koje u svim oblicima imaju isti akcent. Prema tome i sve nepromjenljive riječi, budući da imaju samo jedan oblik, pripadaju nepromjenljivom akcenatskom tipu. Riječi nepromjenljivog tipa razvrstane su u četiri podtipa, koje odlikuje: a) dugouzlazni akcent, b) dugosilazni akcent, c) kratkouzlazni akcent i d) kratkosilazni akcent. Promjenljivi akcenatski tip obuhvata samo promjenljive riječi. Ta promjena se očituje kao: a) promjena tona, b) promjena trajanja i c) promjena mjesta akcenta.

Opis akcenta zamjenica u govoru Donjeg Kamička prikazan je prema akcenatskoj tipologiji predstavljenoj u monografiji *Akcent u standardnom bosanskom jeziku* (Alić, 2017: 74-89). Ova monografija poslužila je i kao izvor standardnih akcenatskih oblika zamjenica, uz sporadični komparativni uvid u druge bosanske standardnojezičke priručnike (Čedić, I. 2001; Jahić, Halilović i Palić, 2000; Čedić i sar., 2007; Halilović, Palić i Šehović, 2010; Jahić, Dž., 2012, 2014a, 2014b).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Nepromjenljivi tipovi zamjenica¹

Dugouzlazni akcent na prvom slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripada zamjenica *njézīn*, -a, -o (njēn, -a, -o) (Tabela 1).

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>njézīn</i>	<i>njézina</i>	<i>njézino</i>	<i>njézini</i>	<i>njézine</i>	<i>njézina</i>
G	<i>njézinōg(a)</i>	<i>njézinē</i>	<i>njézinōg(a)</i>		<i>njézinī(h)</i>	
D	<i>njézinōm(e)</i>	<i>njézinōj</i>	<i>njézinōm(e)</i>		<i>njézinīm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>njézinu</i>	<i>njézino</i>	<i>njézine</i>	<i>njézine</i>	<i>njézina</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>njézinīm</i>	<i>njézinōm</i>	<i>njézinīm</i>		<i>njézinīm(a)</i>	
L	<i>njézinōm</i>	<i>njézinōj</i>	<i>njézinōm</i>		<i>njézinīm(a)</i>	

Tabela 1. Paradigma zamjenice *njézīn*, -a, -o u govoru D. Kamička

Prisvojna zamjenica *njézīn*, -a, -o u govoru D. Kamička ima nastavke pridjevske promjene, dok oblici imeničke i zamjeničke promjene koji se navode u *Gramatici bosanskoga*

¹ U analizi zamjenice su posmatrane prema njihovoj podjeli u *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović i Palić, 2000).

jezika (2000: 252)² nisu uobičajeni. Također, postakcenatska dužina na drugom slogu prisutna je samo u Njd. m. roda. Prema Alić (2017: 74) ova dužina u standardnom jeziku ostaje u svim padežima, što dosad nije evidentirano u standardnojezičkim priručnicima.³

Kratkouzlazni akcenat na prvom slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju:

1. upitno-odnosna zamjenica *kàkav*, -a, -o (Tabela 2);
2. opisne zamjenice: *tàkav*, -a, -o/*tàkī*, -ā, -ō; *vàkī*, -ā, -ō (<ovàkav, -a, -o); *nàkī*, -ā, -ō (<onàkav, -a, -o);
3. prisvojne zamjenice ž. roda: *mòja*, *tvòja*, *svòja* i m. roda *njègōv*, -a, -o;
4. upitno-odnosne zamjenice: *kòjī*, -ā, -ē (Tabela 4); *čijī*, -ā, -ē; *kòlkī*, ā, -ō (kolikī, -ā, -ō);
5. količinske zamjenice: *vòlkī*, -ā, -ō (ovolikī, ā, -ō); *tòlkī*, -ā, -ō (tolikī, ā, -ō); *nòlkī*, -ā, -ō (onolikī, -ā, -ō);
6. neodređene zamjenice: *pònjekī/pònekī*, -ā, -ō; *pòkojī*, -ā, -ē; *dèkī*, -ā, -ō (<pođèkī, -ā, -ō <pođèkojī, -ā, -ē <pogdjèkojī, -ā, -ē);
7. pokazne zamjenice: *òvāj*, -ā, -ō (Tabela 6) i *ònāj*, -ā, -ō i
8. neodređena zamjenica *štòšta*.⁴

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>kàkav</i>	<i>kàkva</i>	<i>kàkvo</i>	<i>kàkvi</i> <i>kàkve</i>	<i>kàkve</i>	<i>kàkva</i>
G	<i>kàkvōg(a)</i>	<i>kàkvē</i>	<i>kàkvōg(a)</i>		<i>kàkvī(h)</i>	
D	<i>kàkvōm(e)</i>	<i>kàkvōj</i>	<i>kàkvōm(e)</i>		<i>kàkvīm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>kàkvu</i>	<i>kàkvo</i>		<i>kàkve</i>	<i>kàkva</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>kàkvīm</i>	<i>kàkvōm</i>	<i>kàkvīm</i>		<i>kàkvīm(a)</i>	
L	<i>kàkvōm</i>	<i>kàkvōj</i>	<i>kàkvōm</i>		<i>kàkvīm(a)</i>	

Tabela 2. Paradigma zamjenice *kàkav*, -a, -o u govoru D. Kamička

² Pridjevske zamjenice imaju zamjениčku i pridjevsku promjenu. Ta dva sistema nastavaka razlikuju se jedino u dužini vokala u nastavku genitiva, dativa i lokativa jednine muškog i srednjeg roda: u zamjениčkoj promjeni taj je vokal kratak: *òvog(a)*, *òvom(e/u)* – a u pridjevskoj dug: *nèkōg(a)*, *nèkōm(e/u)*. Zamjениčku (pronominalnu) promjenu imaju: *òvāj/òvāj*, *tāj*, *ònāj/ònāj*, *sāv*, *svā*, *svē* i sl., a pridjevsku: *nèkī*, *svākī*, *ovolikī* i sl. zamjenice (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 250). Pojedine se zamjenice mijenjaju i po zamjениčkoj i pridjevskoj promjeni. Takve su: *mōj*, *tvōj*, *nāš*, *vāš*, *kōjī/kōjī*, *čijī/čijī*, *nīčiji* i dr. (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 251). Zamjenice *njègov*, *njēn/njēzīn/njēzīn*, *njīhov*, *ovàkav*, *tàkav*, *kàkav*, *nīkakav* i sl. u jednini muškog i srednjeg roda imaju tri sistema nastavaka – imenički, zamjениčki i pridjevski (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 252).

³ Čedić i sar. (2007) navode samo osnovni oblik (Njd.) zamjenica *njēn* i *njēzīn*; Halilović, Palić i Šehović (2010) uopće ne navode zamjenicu *njen* ni *njezin*; Jahić (2014b) navodi Njd. *njēzīn* (*njēzīn*), bez postakcenatske dužine na drugom slogu u paradigmatu. Čedić (2001: 114) navodi istu akcenatsku paradigmatu zamjenice *njezin* kakva je i u govoru D. Kamička, ali bez postakcenatske dužine u Njd. *njēzin*. Dužinu na drugom slogu nisu navodili ni raniji standardnojezički priručnici (ni u Njd.), ali ni oblike zamjениčke i pridjevske promjene (Brabec, Hraste i Živković, 1970: 100; Maretić, 1963: 194 i 204).

⁴ N *štòšta*, G *štòčegā*, A *štòšta/štòčegā*, DL *štòčemu*.

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *kàkav*, *-a*, *-o* u govoru D. Kamička imaju i opisna zamjenica *tàkav*, *-a*, *-o* i prisvojne zamjenice ž. roda *mòja* i *tvòja* i m. roda *njègōv*, *-a*, *-o* (*njègōv* sa sekundarnom dužinom u Njd.).

U govoru D. Kamička upitno-odnosna zamjenica *kàkav*, *-a*, *-o*, kao i ostale zamjenice ovog akcenatskog tipa, ima nastavke pridjevske promjene. Oblici imeničke i zamjeničke promjene koji se za pojedine zamjenice ovog tipa navode u *Gramatici bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 250-252) u ovom govoru nisu uobičajeni.

Gjd.			DLjd.		
–	<i>kàkvōg(a)</i>	94%	–	<i>kàkvōm(e)</i>	96%
–	<i>kàkvog(a)</i>	6%	–	<i>kàkvom(e)</i>	4%

Tabela 3. *Rezultati istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice kàkav u GDLjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 74-75)*

Prema rezultatima istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice *kàkav* u GDLjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 74-75), oblici pridjevske promjene (sa dužinom na nastavku), koji su i jedini prisutni u govoru D. Kamička, gotovo u potpunosti preovladavaju u odnosu na oblike zamjeničke promjene (bez dužine na nastavku).

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>kòjī</i>	<i>kòjā</i>	<i>kòjē</i>	<i>kòjī</i>	<i>kòjē</i>	<i>kòjā</i>
G	<i>kòjēg(a)</i> ⁵	<i>kòjē</i>	<i>kòjēg(a)</i>		<i>kòjī(h)</i>	
D	<i>kòjēm</i>	<i>kòjōj</i>	<i>kòjēm</i>		<i>kòjīm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>kòjū</i>	<i>kòjē</i>	<i>kòjē</i>	<i>kòjē</i>	<i>kòjā</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>kòjīm</i>	<i>kòjōm</i>	<i>kòjīm</i>		<i>kòjīm(a)</i>	
L	<i>kòjēm</i>	<i>kòjōj</i>	<i>kòjēm</i>		<i>kòjīm(a)</i>	

Tabela 4. *Paradigma zamjenice kòjī, -ā, -ē u govoru D. Kamička*

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *kòjī*, *-ā*, *-ē* u govoru D. Kamička imaju i: a) upitno-odnosne zamjenice *čjījī*, *-ā*, *-ē* i *kòlkī*, *-ā*, *-ō*; b) količinske zamjenice: *vòlkī*, *-ā*, *-ō*; *tòlkī*, *-ā*, *-ō*; *nòlkī*, *-ā*, *-ō*; c) opisne zamjenice *tàkī*, *-ā*, *-ō*; *vàkī*, *-ā*, *-ō*; *nàkī*, *-ā*, *-ō* i d) neodređene zamjenice: *pònjekī/pònekī*, *-ā*, *-ō*; *pòkojī*, *-ā*, *-ē* i *đèkī*, *-ā*, *-ō*.

⁵ Nesažeti oblici u Gjd. *kōg(a)* i DLjd. *kōm(e)* (Alić, 2017: 76, 87) ne javljaju se u ovom govoru, te ova zamjenica u govoru D. Kamička pripada samo nepromjenljivom akcenatskom tipu.

Gjd.		Djd.	
–	<i>kòjēg(a)</i> 53%	–	<i>kòjēm</i> 72%
–	<i>kòjeg(a)</i> 21%	–	<i>kòjem</i> 26%
–	<i>køjeg</i> 26%	–	<i>køjem</i> 2%

Tabela 5. Rezultati istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice *kòjī* u GDjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 76)

Prema rezultatima istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice *kòjī* u GDjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 76), oblici pridjevske promjene (sa dužinom na nastavku), koji su i jedini prisutni u govoru D. Kamička, najzastupljeniji su u odnosu na druga dva oblika.

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>òvāj</i>	<i>òvā</i>	<i>òvō</i>	<i>òvī</i>	<i>òvē</i>	<i>òvā</i>
G	<i>òvōg/òvogā</i>	<i>òvē</i>	<i>òvōg/òvogā</i>	<i>òvē</i>	<i>òvī(h)</i>	
D	<i>òvōm/òvomē</i>	<i>òvōj</i>	<i>òvōm/òvomē</i>		<i>òvīm(a)</i>	
A	<i>=N ili G</i>	<i>òvū</i>	<i>òvō</i>		<i>òvē</i>	<i>òvā</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>òvīm</i>	<i>òvōm</i>	<i>òvīm</i>		<i>òvīm(a)</i>	
L	<i>òvōm/òvomē</i>	<i>òvōj</i>	<i>òvōm/òvomē</i>		<i>òvīm(a)</i>	

Tabela 6. Paradigma zamjenice *òvāj*, *-ā*, *-ō* u govoru D. Kamička

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *òvāj*, *-ā*, *-ō* u govoru D. Kamička ima i zamjenica *ònāj*, *-ā*, *-ō*. Naime, pokazne zamjenice *òvāj*, *-ā*, *-ō* i *ònāj*, *-ā*, *-ō* također imaju nastavke pridjevske promjene, ali i oblike zamjeničke promjene s pokretnim vokalima na kojima je redovna sekundarna dužina (u oblicima jednine). U standardnom jeziku ove zamjenice se navode samo sa zamjeničkom promjenom (Alić, 2017: 75; Jahić, Halilović i Palić: 2000: 250-251).

Kratkouzlazni akcenat na drugom slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju:

1. opisne zamjenice *ovàkav*, *-a*, *-o* (Tabela 7) (*vàkī*, *-ā*, *-ō*) i *onàkav*, *-a*, *-o* (*nàkī*, *-ā*, *-ō*);
2. neodređena zamjenica *štókàkav*, *-a*, *-o* i
3. neodređena zamjenica *pođèkī*, *-ā*, *-ō*/*pođèkojī*, *-ā*, *-ē* (<*pogdjèkojī*, *-ā*, *-ē*).

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>ovàkav</i>	<i>ovàkva</i>	<i>ovàkvo</i>	<i>ovàkvi</i> <i>ovàkve</i>	<i>ovàkve</i>	<i>ovàkva</i>
G	<i>ovàkvōg(a)</i>	<i>ovàkvē</i>	<i>ovàkvōg(a)</i>		<i>ovàkvī(h)</i>	
D	<i>ovàkvōm(e)</i>	<i>ovàkvōj</i>	<i>ovàkvōm(e)</i>		<i>ovàkvīm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>ovàkvu</i>	<i>ovàkvo</i>		<i>ovàkve</i>	<i>ovàkva</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>ovàkvīm</i>	<i>ovàkvōm</i>	<i>ovàkvīm</i>		<i>ovàkvīm(a)</i>	
L	<i>ovàkvōm</i>	<i>ovàkvōj</i>	<i>ovàkvōm</i>		<i>ovàkvīm(a)</i>	

Tabela 7. Paradigma zamjenice *ovàkav*, -a, -o u govoru D. Kamička

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *ovàkav*, -a, -o u govoru D. Kamička ima zamjenica *onàkav*, -a, -o; kao i zamjenice *štokàkav*, -a, -o i *pođèkī*, -ā, -ō/*pođèkojī*, -ā, -ē (*pođèkī*, -ā, -ō/*pođèkojī*, -ā, -ē sa postakcenatskom dužinom u N).

Oblici imeničke i zamjeničke promjene koji se za pojedine zamjenice ovog tipa (*ovàkav*, -a, -o i *onàkav*, -a, -o) navode u standardnom jeziku (Alić, 2017: 76-77; Jahić, Halilović i Palić, 2000: 252) u ovom govoru nisu uobičajeni.

Kratkouzlazni akcenat na trećem slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju količinske zamjenice *ovolīkī*, -ā, -ō (*vòlkī*, -ā, -ō) i *onolīkī*, -ā, -ō (*nòlkī*, -ā, -ō).

Ove zamjenice u cijeloj paradigmi imaju akcenat na trećem slogu i postakcenatsku dužinu na nastavku.

Dugosilazni akcenat na prvom slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripada zamjenica *njēn*, -a, -o (*njézīn*, -a, -o) (Tabela 8).

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>njēn</i>	<i>njēna</i>	<i>njēno</i>	<i>njēni</i> <i>njēne</i>	<i>njēne</i>	<i>njēna</i>
G	<i>njēnōg(a)</i>	<i>njēnē</i>	<i>njēnōg(a)</i>		<i>njēnī(h)</i>	
D	<i>njēnōm(e)</i>	<i>njēnōj</i>	<i>njēnōm(e)</i>		<i>njēnīm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>njēnu</i>	<i>njēno</i>		<i>njēne</i>	<i>njēna</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>njēnīm</i>	<i>njēnōm</i>	<i>njēnīm</i>		<i>njēnīm(a)</i>	
L	<i>njēnōm</i>	<i>njēnōj</i>	<i>njēnōm</i>		<i>njēnīm(a)</i>	

Tabela 8. Paradigma zamjenice *njēn*, -a, -o u govoru D. Kamička

Prisvojna zamjenica *njên*, -a, -o u govoru D. Kamička ima nastavke pridjevske promjene. Oblici imeničke i zamjeničke promjene koji se za ovu zamjenicu navode u standardnom jeziku (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 252) u ovom govoru nisu uobičajeni.

Kratkosilazni akcenat na prvom slogu

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju:

1. prisvojne zamjenice *năș*, -a, -e (Tabela 9) i *văș*, -a, -e;
2. lična zamjenica *sêbe*;
3. odrične, neodređene i opće zamjenice tvorene od imeničkih upitno-odnosnih zamjenica: *nîko* (Tabela 11), *nîšta* (Tabela 11), *njêko/nêko*, *njêšto/nêšto*, *îko*, *îšta*, *svăk(o)*, *svăšta* i
4. odrične, neodređene i opće zamjenice tvorene od pridjevskih upitno-odnosnih zamjenica: *nîkojî*, -ă, -ê; *nîčijî*, -ă, -ê; *nîkakav*, -a, -o; *njêkî/nêkî*, -ă, -ô (Tabela 12); *njêkojî/nêkojî*, -ă, -ê; *njêčijî/nêčijî*, -ă, -ê; *njêkakav/nêkakav*, -a, -o; *îkojî*, -ă, -ê; *îčijî*, -ă, -ê; *îkakav*, -a, -o; *svăkî*, -ă, -ô; *svăkojî*, -ă, -ê; *svăčijî*, -ă, -ê i *svăkakav*, -a, -o.

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>năș</i>	<i>nășa</i>	<i>nășe</i>	<i>năși</i>	<i>nășe</i>	<i>nășa</i>
G	<i>nășêg(a)/nășôg(a)</i>	<i>nășê</i>	<i>nășêg(a)/nășôg(a)</i>		<i>nășî(h)</i>	
D	<i>nășêm/nășôm</i>	<i>nășôj</i>	<i>nășêm/nășôm</i>		<i>nășîm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>nășu</i>	<i>nășe</i>	<i>nășe</i>	<i>nășe</i>	<i>nășa</i>
V	<i>năș</i>	<i>nășa</i>	<i>nășe</i>	<i>năși</i>	<i>nășe</i>	<i>nășa</i>
I	<i>nășîm</i>	<i>nășôm</i>	<i>nășîm</i>		<i>nășîm(a)</i>	
L	<i>nășêm/nășôm</i>	<i>nășôj</i>	<i>nășêm/nășôm</i>		<i>nășîm(a)</i>	

Tabela 9. Paradigma zamjenice *năș*, -a, -e u govoru D. Kamička

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *năș*, -a, -e u govoru D. Kamička imaju i prisvojne zamjenice *văș*, -a, -e i *njîhôn*, -a, -o (*njîhôn* sa sekundarnom dužinom u Njd.), kao i zamjenice (odrična, neodređene i opća) tvorene od upitno-odnosne zamjenice *kăkav*, -a, -o: *nîkakav*, -a, -o; *njêkakav/nêkakav*, -a, -o; *îkakav*, -a, -o; *svăkakav*, -a, -o. Sve ove zamjenice u govoru D. Kamička imaju pridjevsku promjenu, dok u standardnom jeziku zamjenice *năș*, -a, -e i *văș*, -a, -e imaju zamjeničku i pridjevsku promjenu, a one tvorene od zamjenice *kăkav* imaju još i imeničku promjenu (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 252-252).

Gjd.	Djd.	Ljd.
– <i>vășêg(a)</i> 88%	– <i>vășêm</i> 90%	– <i>vășêm</i> 87%
– <i>vășeg(a)</i> 12%	– <i>vășem</i> 10%	– <i>vășem</i> 13%

Tabela 10. Rezultati istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice *văș* u GDLjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 78)

Prema rezultatima istraživanja zastupljenosti akcenatskih oblika zamjenice *văš* u GDLjd. u standardnojezičkoj praksi (Alić, 2017: 78), oblici pridjevske promjene (sa dužinom na nastavku), koji su i jedini prisutni u govoru D. Kamička, bilježe se u značajno većem procentu u odnosu na oblike zamjeničke promjene (bez dužine na nastavku).

N	<i>nîko</i>	<i>nîšta</i>
G	<i>nîkog(ā)</i>	<i>nîčeg(ā)</i>
D	<i>nîkom(ē)</i>	<i>nîčem(u)</i>
A	<i>nîkog(ā)</i>	<i>nîšta</i>
V	---	---
I	<i>nî s(ā) kîm</i>	<i>nî s(ā) čîm</i>
L	<i>nîkom(ē)</i>	<i>nîčem(u)</i>

Tabela 11. Paradigma zamjenica *nîko* i *nîšta* u govoru D. Kamička

Istu akcenatsku paradigmu kao odrične zamjenice *nîko* i *nîšta* u govoru D. Kamička imaju i neodređene i opće zamjenice tvorene od imeničkih upitno-odnosnih zamjenica: *njěko/něko*, *njěšto/něšto*, *ško*, *îšta*, *svăk(o)* i *svăšta*.

Ukoliko se javljaju pokretni vokali, na njima se čuje postakcenatska dužina – u GDAL odričnih, neodređenih i općih zamjenica tvorenih od upitno-odnosne zamjenice *kò* (*nîko*, *njěko/něko*, *îko*, *svăk(o)*): *nîkog(ā)*, *nîkom(ē)*, *někog(ā)*, *někom(ē)*, *îkog(ā)*, *îkom(ē)*, *svăkog(ā)*, *svăkom(ē)*; i u G odričnih, neodređenih i općih zamjenica tvorenih od upitno-odnosne zamjenice *îtä/štò* (*nîšta*, *njěšto/něšto*, *îšta*, *svăšta*): *nîčeg(ā)*, *njěčeg(ā)/něčeg(ā)*, *îčeg(ā)* i *svăčeg(ā)*.

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>někî</i>	<i>někâ</i>	<i>někô</i>	<i>někî</i>	<i>někē</i>	<i>někâ</i>
G	<i>někôg(a)</i>	<i>někē</i>	<i>někôg(a)</i>	<i>někē</i> <i>někî</i>	<i>někî(h)</i>	
D	<i>někôm(e)</i>	<i>někôj</i>	<i>někôm(e)</i>		<i>někîm(a)</i>	
A	=N ili G	<i>někû</i>	<i>někô</i>		<i>někē</i>	<i>někâ</i>
V	<i>někî</i>	<i>někâ</i>	<i>někô</i>		<i>někē</i>	<i>někâ</i>
I	<i>někîm</i>	<i>někôm</i>	<i>někîm</i>		<i>někîm(a)</i>	
L	<i>někôm(e)</i>	<i>někôj</i>	<i>někôm(e)</i>		<i>někîm(a)</i>	

Tabela 12. Paradigma zamjenice *někî*, *-ā*, *-ô* u govoru D. Kamička

Istu akcenatsku paradigmu kao zamjenica *někî*, *-ā*, *-ô* u govoru D. Kamička imaju odrične, neodređene i opće zamjenice tvorene od pridjevskih upitno-odnosnih zamjenica *kòjî*, *-ā*, *-ē* i *čîjî*, *-ā*, *-ē*: *nîkojî*, *-ā*, *-ē*; *nîčîjî*, *-ā*, *-ē*; *njěkî* *-ā*, *-ô*; *njěkojî/někojî*, *-ā*, *-ē*; *njěčîjî/něčîjî*, *-ā*, *-ē*; *îkojî*, *-ā*, *-ē*; *îčîjî*, *-ā*, *-ē*; *svăkî*, *-ā*, *-ô*; *svăkojî*, *-ā*, *-ē* i *svăčîjî*, *-ā*, *-ē*. Kao i u standardnom jeziku i u govoru D. Kamička ove zamjenice imaju pridjevsku promjenu.

Promjenljivi tipovi zamjenica

S promjenom trajanja

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju lične zamjenice *jâ* i *tî* (Tabela 13).

	jd.	mn.		jd.	mn.
N	<i>jâ</i>	<i>mî</i>		<i>tî</i>	<i>vî</i>
G	<i>mêne⁶</i>	<i>nâs</i>		<i>têbe</i>	<i>vâs</i>
D	<i>mêni</i>	<i>nâmi/nâma</i>		<i>têbi</i>	<i>vâmi/vâma</i>
A	<i>mêne</i>	<i>nâs</i>		<i>têbe</i>	<i>vâs</i>
V	---	---		<i>tî</i>	<i>vî</i>
I	<i>mnôm⁷</i>	<i>nâmi/nâma</i>		<i>tôbôm</i>	<i>vâmi/vâma</i>
L	<i>mêni</i>	<i>nâmi/nâma</i>		<i>têbi</i>	<i>vâmi/vâma</i>

Tabela 13. Paradigma zamjenica *jâ* i *tî* u govoru D. Kamička

Kao i u standardnom jeziku, zamjenica *jâ* u govoru D. Kamička mijenja akcenat u kratkosilazni u svim padežima osim u Ijd. i NGAmn., a zamjenica *tî* u svim padežima osim u Vjd. i NGAVmn.

S promjenom tona i trajanja

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripadaju:

1. lične zamjenice *ôn*, *ôna*, *ôno* (Tabela 14);
2. pokazne zamjenice *tâj*, *tâ*, *tô* (Tabela 15);
3. prisvojne zamjenice *môj*, *môje* (Tabela 16), *tvôj*, *tvôje*, *svôj*, *svôje*;
4. upitno-odnosne zamjenice *kô* i *štâ* (Tabela 17) i
5. pridjevska zamjenica *săv*, *svă*, *svě* (Tabela 18).

	jd.			mn.		
N	<i>ôn</i>	<i>ôna</i>	<i>ôno</i>	<i>ôni</i>	<i>ône</i>	<i>ôna</i>
G	<i>njêga</i>	<i>njê</i>	<i>njêga</i>		<i>njîha/njî(h)</i>	
D	<i>njêmu</i>	<i>njôj</i>	<i>njêga</i>		<i>njîma</i>	
A	<i>njêga</i>	<i>njû</i>	<i>njêga</i>		<i>njîha/njî(h)</i>	
V	---	---	---		---	
I	<i>njîm/njîme</i>	<i>njôm/njôme</i>	<i>njîm/njîme</i>		<i>njîma</i>	
L	<i>njêmu</i>	<i>njôj</i>	<i>njêmu</i>		<i>njîma</i>	

Tabela 14. Paradigma zamjenica *ôn*, *ôna* i *ôno* u govoru D. Kamička

⁶ U govoru D. Kamička ne čuju se oblici GAjd. *mêne*, *têbe*, *mênē*, *têbē* i DLjd. *mêni*, *têbi*, koji su također prisutni u standardnom jeziku (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 250).

⁷ Nije zabilježen akcenatski oblik *mnóme*, te je ova zamjenica svrstana u one koje mijenjaju samo trajanje, a ne i ton.

Zamjenice *ôn*, *òna* i *òno* u govoru D. Kamička u određenim padežima, kao i u standardnom jeziku, mijenjaju ton i trajanje.

	jd.			mn.		
	m. r.	ž. r.	s. r.	m. r.	ž. r.	s. r.
N	<i>tâj</i>	<i>tâ</i>	<i>tô</i>	<i>tî</i>	<i>tê</i>	<i>tâ</i>
G	<i>tògā (tôg, tòg)</i>	<i>tê</i>	<i>tògā (tôg, tòg)</i>	<i>tê</i>	<i>tî(h), tîjū</i>	
D	<i>tòmē/tôm</i>	<i>tôj</i>	<i>tòmē/tôm</i>		<i>tîm, tîmā</i>	
A	<i>=N ili G</i>	<i>tû</i>	<i>tô</i>		<i>tê</i>	<i>tâ</i>
V	---	---	---		---	
I	<i>tîm/tîme</i>	<i>tôm</i>	<i>tîm/tîme</i>		<i>tîm, tîmā</i>	
L	<i>tòmē/tôm</i>	<i>tôj</i>	<i>tòmē/tôm</i>		<i>tîm, tîmā</i>	

Tabela 15. Paradigma zamjenica *tâj*, *tâ*, *tô* u govoru D. Kamička

Pokazna zamjenica *tâj* (*tâ*, *tô*) u jednosložnim oblicima ima akcenat silazne intonacije, a u dvosložnim oblicima (') akcenat⁸, sa redovnom postakcenatskom dužinom na pokretnom vokalu. Alić (2017: 84-85) navodi kratkosilazni akcenat u standardnom jeziku na mjestu kratkoulaznog u govoru D. Kamička. Također, Alić ne navodi postakcenatsku dužinu u GDLjd. i DILmn.

	jd.		mn.	
	m. r.	s. r.	m. r.	s. r.
N	<i>môj</i>	<i>mòje</i>	<i>mòji</i>	<i>mòja</i>
G	<i>môg(a)</i> ⁹	<i>môg(a)</i>	<i>mòjî(h)</i>	<i>mòjî(h)</i>
D	<i>môm(e)</i>	<i>môm(e)</i>	<i>mòjîm(a)</i>	<i>mòjîm(a)</i>
A	<i>môj/môg(a)</i>	<i>mòje</i>	<i>mòje</i>	<i>mòja</i>
V	<i>môj</i>	<i>mòje</i>	<i>mòji</i>	<i>mòja</i>
I	<i>mòjîm</i>	<i>mòjîm</i>	<i>mòjîm(a)</i>	<i>mòjîm(a)</i>
L	<i>môm(e)</i>	<i>môm(e)</i>	<i>mòjîm(a)</i>	<i>mòjîm(a)</i>

Tabela 16. Paradigma zamjenica *môj* i *mòje* u govoru D. Kamička

Prisvojne zamjenice *tvôj* i *tvòje*, kao i *svôj* i *svòje* u govoru D. Kamička imaju istu akcenatsku paradigmu kao i zamjenice *môj* i *mòje*. Podudaraju se s akcenatskom paradigmom u standardnom jeziku. Postakcenatska dužina javlja se u DILmn. i u oblicima s pokretnim vokalom, dok Alić (2017: 84) navodi oblike *mòjim(a)* i *mòjîm*. Jahić (2014a) navodi oblike sa postakcenatskom dužinom i u oblicima sa pokretnim vokalom, kakvi se čuju i u govoru D. Kamička.

⁸ Čedić i sar. (2007) navode oblike s (') akcentom za m.r.: *tòg/ā/*, *tòm/ē/*, sa postakcenatskom dužinom.

⁹ Nesažeti oblici u GDLjd. m. i s. roda (*mojeg/a/*, *mojem/u/...*) ne čuju se u ovom govoru.

N	<i>kò¹⁰</i>	<i>štà</i>
G	<i>kògā, kòg</i>	<i>čègā, čèg</i>
D	<i>kòmē, kòm</i>	<i>čèmu</i>
A	<i>kògā, kòg</i>	<i>štà</i>
V	---	---
I	<i>kîm/kíme</i>	<i>čîm/číme</i>
L	<i>kòmē, kôm</i>	<i>čèmu, čèm</i>

Tabela 17. Paradigma zamjenica *kò* i *štà* u govoru D. Kamička

Postakcenatska dužina na pokretnim vokalima u GDAL zamjenice *kò* i u G zamjenice *štà*, koja nije obilježje standardnog jezika (Alić, 2017: 83), u govoru Kamička redovno se čuje. Izuzetak je *Rječnik bosanskog jezika* (Jahić, 2012) koji navodi oblike zamjenice *kò¹¹* u GDAL sa postakcenatskom dužinom: *kògā, kòmē*.

	jd.			mn.		
N	<i>sāv</i>	<i>svā</i>	<i>svě</i>	<i>svī</i>	<i>svě</i>	<i>svā</i>
G	<i>svègā/svêg/svëg</i>	<i>svê/svë</i>	<i>svègā/svêg/svëg</i>	<i>svījū/svî(h)</i>		
D	<i>svèmu</i>	<i>svôj/svòj</i>	<i>svèmu</i>	<i>svimā/svîm</i>		
A	<i>sāv/svègā</i>	<i>svj</i>	<i>svě</i>	<i>svě/svījū</i>	<i>svě</i>	<i>svā</i>
V	<i>sāv</i>	<i>svā</i>	<i>svě</i>	<i>svī</i>	<i>svě</i>	<i>svā</i>
I	<i>svîm/svîme</i>	<i>svôm/svôm</i>	<i>svîm/svîme</i>	<i>svimā/svîm</i>		
L	<i>svèmu</i>	<i>svôj/svòj</i>	<i>svèmu</i>	<i>svimā/svîm</i>		

Tabela 18. Paradigma zamjenica *sāv, svā, svě* u govoru D. Kamička

Pridjevska zamjenica *sāv, svā, svě* u govoru D. Kamička ima postakcenatsku dužinu u GAjd. i DILmn. koja se ne navodi u standardnom jeziku Alić (2017: 87-88).

S promjenom mjesta

Ovom akcenatskom tipu u govoru D. Kamička pripada neodređena zamjenica *kojèšta*, koja se čuje u obliku Njd. *kojèšta* i Gjđ. *koječègā* dok u ostalim padežima nije uobičajena.

Od zamjenica koje Alić (2017: 88) navodi s promjenom mjesta i trajanja, zamjenice *kojèko, gdjèšto* i *gdjèko* ne čuju se u govoru D. Kamička, a zamjenica *štòšta* pripada nepromjenljivom akcenatskom tipu.

¹⁰ Akcenatski oblik *kô* čuje se u rečenicama bez glagola: Znâš li *kô* će dóci? Kô?

¹¹ Za zamjenicu *štà* nema podataka jer još nije objavljen tom ovog rječnika za slovom Š.

Prenošenje akcenta sa zamjenica na proklitiku

Kao i u standardnom jeziku, u govoru D. Kamička prisutno je:

- a) oslabljeno prenošenje akcenta sa zamjenice na proklitiku (npr. zabilježeni su oblici: *zà mene, izà mene, òd sebe, kòd njega, sà njīm, kòd nās, òd njija, sà njima, kòd njihovē, òd tōg, òd togā, pò tū, nà tū, ù tōj, ì jā, nì jā, ì tī*);
- b) prenošenje akcenta u vezi s enklitičkim oblicima *me, te i se* tipa *zá me, ná se, prēdā me* (npr. zabilježeni su primjeri: *òn ná me zàgalāmī; mētnū jēdnu nōgu pōdā se*).

U govoru D. Kamička u Ijd. sa zamjenica *jā, tī i sēbe* prenošenje je neoslabljeno: *sā mnōm, sà tobōm, sà sobōm*, dok Alić (2017: 89) u Ijd. navodi dubletne oblike u standardnom jeziku: *prēda mnōm/prēda mnōm, zà mnōm/zà mnōm, nād tobom/nād tobom*.

Također, u govoru D. Kamička kod pokaznih zamjenica *òvāj, -ā, -ō; tāj, -ā, -ō i ònāj, -ā, -ō*, pored standardnih oblika s oslabljenim prenošenjem u obliku (') akcenta (npr.: *òd tōg, òd togā, pò tū, nà tū, ù tōj*), običnije je prenošenje u obliku (') akcenta, koje se javlja i kad zamjenica nema (^), već (^) akcenat (npr.: *ná tō, ú tō, ú tomē, ú tōj, ná nomē, ú vogā*), što nije obilježje standardnog jezika.

ZAKLJUČAK

Donji Kamičak je bošnjačko selo koje se nalazi u dolini rijeke Sane (između Sanskog Mosta i Ključa). Prema klasifikaciji bosanskohercegovačkih dijalekata govor ovog mjesta pripada zapadnobosanskom (ikavskošćakavskom) dijalektu, odnosno centralnobosanskom poddijalektu, koji po svojim osnovnim obilježjima pripada novoštokavskim govorima.

Cilj ovog rada bio je da se predstavi akcenat zamjenica u govoru Donjeg Kamička prema akcenatskoj tipologiji i opisu akcenta zamjenica u standardnom bosanskom jeziku, te da se uporedi sa istraženim akcenatskim oblicima zamjenica u standardnojezičkoj praksi.

Prema rezultatima istraživanja izvedeni su sljedeći zaključci:

1. U govoru D. Kamička izdvajaju se uglavnom isti akcenatski tipovi zamjenica kao i u standardnom jeziku, uz djelimično različitu distribuciju pojedinih zamjenica unutar dva osnovna tipa (promjenljivog i nepromjenljivog), npr. pokazna zamjenica *tā* u standardnom jeziku pripada *promjenljivom tipu sa promjenom trajanja*, dok u govoru D. Kamička pripada *promjenljivom tipu sa promjenom tona i trajanja* i sl.
2. Oblici imeničke i zamjениčke promjene koji se, pored oblika pridjevske promjene, za pojedine pridjevske zamjenice navode u standardnom jeziku u govoru D. Kamička nisu prisutni, što govori o preovladavanju pridjevske promjene, odnosno dužih nastavaka u GDLjd. muškog i srednjeg roda.
3. Prema rezultatima istraživanja zastupljenosti pojedinih oblika zamjениčke i pridjevske promjene (tj. kraćih i dužih nastavaka u GDLjd. muškog i srednjeg roda) u standardnojezičkoj praksi, u značajnoj mjeri prednost imaju oblici

pridjevske promjene – tj. oblici koji su u govoru D. Kamička u potpunosti preovladali.

4. U govoru D. Kamička u određenim oblicima zamjenica javlja se sekundarna dužina, tj. postakcenatska dužina koja nije obilježje standardnog jezika (mada su neki primjeri sa ovom dužinom zabilježeni u pojedinim priručnicima), npr. u:
 - a) Njd. prisvojnih zamjenica *njègōv* i *njīhōv*;
 - b) na pokretnim vokalima pokaznih zamjenica *òvāj*, *òvō*, *ònāj* i *ònō* u GDALjd.: *òvogā*, *òvomē*; *ònogā*, *ònomē*;
 - c) na pokretnim vokalima odričnih, neodređenih i općih zamjenica – u GDAL zamjenica tvorenih od upitno-odnosne zamjenice *kō* (*nīko*, *njēko/nēko*, *īko*, *svāk(o)*): *nīkog(ā)*, *nīkom(ē)*, *nēkog(ā)*, *nēkom(ē)*, *īkog(ā)*, *īkom(ē)*, *svākog(ā)*, *svākom(ē)*; i u G zamjenica tvorenih od upitno-odnosne zamjenice *štā/štō* (*nīšta*, *njēšto/nēšto*, *īšta*, *svāšta*): *nīčeg(ā)*, *njēčeg(ā)/nēčeg(ā)*, *īčeg(ā)*, *svāčeg(ā)*;
 - d) na pokretnim vokalima pokaznih zamjenica *tāj* i *tō* u GDLjd.: *tōgā*, *tōmē* i DILmn.: *tīmā*;
 - e) na pokretnim vokalima upitno-odnosnih zamjenica *kō* i *štā* – u GDAL zamjenice *kō*: *kōgā*, *kōmē* i u G zamjenice *štā*: *čēgā*;
 - f) na pokretnim vokalima pridjevskih zamjenica *sāv* i *svē* u GAjd.: *svēgā* i u DILmn. *svīmā*.
5. Pored standardnih oblika prenošenja akcenta na proklitiku u govoru D. Kamička javlja se i prenošenje koje nije obilježje standardnog jezika. Naime, kod pokaznih zamjenica *òvāj*, *-ā*, *-ō*; *tāj*, *-ā*, *-ō* i *ònāj*, *-ā*, *-ō* prisutno je prenošenje u obliku (') akcenta, pa i kad zamjenica nema (^), već (^) akcenat, npr.: *ná tō*, *ú tō*, *ú tomē*, *ú tōj*, *ná nomē*, *ú vogā*; s tim da su kod ovih zamjenica prisutni i oblici standardnog prenošenja, npr.: *òd tōg*, *òd togā*, *pò tū*, *nà tū*, *ù tōj*.
6. S obzirom na dubletne akcenatske oblike pojedinih zamjenica u standardnom jeziku, u govoru D. Kamička lične zamjenice *jā*, *tī* i *sēbe* u GAjd. imaju kratkosilazni akcenat *mēne*, *tēbe*, *sēbe*, kao i u DLjd. *mēni*, *tēbi*, *sēbi*; a kratkouzlazni u cijeloj paradigmi imaju pokazne zamjenice *òvāj*, *-ā*, *-ō* i upitno-odnosna zamjenica *kōjī*, *-ā*, *-ē* i *čjīī*, *-ā*, *-ē*.

Literatura:

1. Alić, A. (2017). *Akcentat u standardnom bosanskom jeziku*, Sarajevo: Slavistički komitet.
2. Brabec, I., Hraste, M. i Živković, S. (1970). *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, 9. izd. (I izd. 1963), Zagreb: Školska knjiga.
3. Čedić, I. i sar. (2007). *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik Sarajevo.

4. Čedić, I. (2001). *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Priručnici IV, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
5. Halilović, S., Palić, I. i Šehović, A. (2010). *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
6. Jahić, Dž., Halilović, S. i Palić, I. (2000). *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
7. Jahić, Dž. (2012). *Rječnik bosanskog jezika*, tom 4 (K-Kor), Sarajevo: Bošnjačka asocijacija.
8. Jahić, Dž. (2014a). *Rječnik bosanskog jezika*, tom 6 (M), Sarajevo: Bošnjačka asocijacija.
9. Jahić, Dž. (2014b). *Rječnik bosanskog jezika*, tom 7 (N-Nj), Sarajevo: Bošnjačka asocijacija.
10. Maretić, T. (1963). *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, III izd., Zagreb: Matica hrvatska.
11. Peco, A. (1980). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.
12. Pehlić, A. (2006). Fonetsko-fonološke osobine govora Donjeg Kamička (kod Sanskog Mosta), Konsonantizam, *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. IV/1, str. 54–72, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
13. Pehlić, A. (2009a). Fonetsko-fonološke osobine govora Donjeg Kamička (kod Sanskog Mosta), Vokalizam, *Pismo – časopis za jezik i književnost*, br. VII/1, str. 11–25, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
14. Pehlić, A. (2009b). *Akcentatski sistem u govoru Donjeg Kamička*, neobjavljeni magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo.
15. Pehlić, A. (2009c). Osnovna akcentatska obilježja govora Donjeg Kamička, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, br. 7, str. 311–324, Zenica: Islamski pedagoški fakultet u Zenici.

ACCENT OF PRONOUNS IN THE SPEECH OF DONJI KAMIČAK

Abstract

The aim of this paper was to present the accent of the pronouns in the speech of Donji Kamičak, according to the accent typology and description of the accent in the standard Bosnian language, and to compare it with the researched accent forms of the pronouns in standard language practice.

Donji Kamičak is a Bosniak village located in the valley of the Sana River (between the towns Sanski Most and Ključ). According to the classification of Bosnian-Herzegovinian dialects, the speech of this place belongs to the West Bosnian (Ikavian-Šćakavian) dialect, i.e. the Central Bosnian subdialect, which by its basic characteristics belongs to the Neo-Shtokavian dialects.

Based on the results of the research, it was concluded that in the speech of Donji Kamičak, the same accented types of pronouns are distinguished as in the standard language, with a partially different distribution of individual pronouns within the two basic types (changeable and unchangeable). Also, in the speech of Donji Kamičak, there was a predominance of adjectival change, i.e. longer suffixes in genitive, dative and locative case of masculine and neuter singular of adjectival pronouns, which compared to shorter forms, according to recent research, are significantly more represented in standard linguistic practice; in certain forms of pronouns, the secondary length appears, i.e. post-accent length that is not a feature of the standard language; in addition to the standard one, a non-standard transfer of the accent to the proclitic was also recorded.

Key words: *accent types, the speech of Donji Kamičak, standard language, standard language practice, secondary length, accent transfer*

Esmeralda Mustafić, MA

dr. sc. Alica Arnaut

LEKSIČKE PROMJENE U BOSANSKOM JEZIKU UZROKOVANE PANDEMIJOM KORONAVIRUSA

Sažetak

Cilj ovog rada je prikazivanje leksičkih promjena koje se dešavaju u savremenom bosanskom jeziku pod utjecajem pandemije virusa korona. U radu će se prikazati riječi i izrazi koji su iz upotrebe u užoj sferi medicine pronašli mjesto i u svakodnevnom diskursu, riječi i izrazi koji su već postojali u bosanskom jeziku ali su sada proširili svoje značenje, kao i riječi i izrazi neologizmi koji su nastali različitim putevima asocijacija ili metafora vezanim za virus korona.

UVOD

Promjene u jeziku, uzrokovane različitim društvenim pojavama, mogu se desiti izrazito brzo. Odnos jezika i društvenih pojava u lingvistici je analiziran kao međusobno povezan i nerazdvojiv. Ranko Bugarski (1976) piše o jeziku i društvenim promjenama, te postavlja pitanje uvjetovanosti između jednog i drugog. On navodi da je opća priroda jezika, zapravo, uvjetovana općom prirodom društva, što znači da će se jezik neminovno mijenjati pod utjecajem određenih društvenih promjena. Ovakve promjene se prvenstveno dešavaju na leksičkoj razini. „Nastaju nove riječi i izrazi, odnosno neke se riječi i izrazi zbog izvanjezičkih promjena u određenome trenutku počinju upotrebljavati učestalije, te, iako se prvotno njima služi ograničena skupina korisnika, postaju dijelom svakodnevnih, opće uporabe.“ (Blagus Bartolec, 2020:30).

Pojava virusa Covid 19 izazvala je promjene u svim sferama života. Od trenutka kada se u Bosni i Hercegovini pojavila prva osoba zaražena ovim virusom, građani su svjedoci svakodnevnog priliva mnoštva informacija i vijesti koje preplavljaju sve vrste medija. Termini kao što su *Sars-CoV-2*, *koronavirus*, *Covid 19*, *infekcija*, *epidemiološka situacija*, *dezinfekcija*, *respirator*, *vakcina* i dr. su vrlo brzo iz upotrebe u sferi medicine pronašli i svoje mjesto u svakodnevnoj komunikaciji svih građana. U jeziku se, također, pojavljuju i mnogi neologizmi koji se izrazito brzo šire u upotrebi. Osim njih, prisutne su i kombinacije već postojećih riječi sa proširenjima postojećih značenja.

Promjene u leksiku

Poznato je da se leksik jednog jezika može raslojavati prema različitim kriterijima, te se tako u literaturi mogu pronaći pojmovi općeg i leksika ograničene upotrebe. Jasna Melvinger u knjizi *Leksikologija* (1984: 60) govori o općeupotrebnom i leksiku ograničene upotrebe. Općeupotrebnim leksikom naziva se onaj koji je poznat svim govornicima jednog govornog područja, koji se koristi u svim funkcionalnim stilovima i u svim područjima društvenog života

(političkom, ekonomskom, kulturnom). Melvinger (1984) navodi da takav leksik čini temelj jednog nacionalnog jezika i njegova upotreba ne ovisi ni o tome gdje neko živi niti o tome čime se bavi. Leksikom ograničene upotrebe označava se onaj leksik koji govornik koristi ovisno o tome u kojem geografskom području živi, ovisno o tome koja mu je profesija ili ovisno o tome kojoj socijalnoj skupini pripada. U takav leksik Melvinger (1984) ubraja specijalni leksik koji podrazumijeva profesionalizme i termine, dijalekatski leksik i žargonizme.

Prvi slučaj koronavirusa u Bosni i Hercegovini zabilježen je 5. marta 2020. godine i otada pa sve do danas smo svjedoci upliva specijalnog leksika, konkretno u ovom slučaju medicinskih termina, u svakodnevni jezik i govor. „Velik je broj riječi iz specijaliziranog jezika medicinskog žargona ušao u opći jezik“ (Štrkalj Despot, 2020:2). Prema Jasni Melvinger (1984:61) ovakve riječi bi se nazivale „uskospecijalnim terminima“, te bi značilo da su poznati samo medicinskim stručnjacima. Riječi tj. termini koji su prije pandemije bili poznati samo medicinskim stručnjacima, te je i njihova upotreba bila ograničena na medicinsku struku sada postaju dijelom leksika koji je općerazumljiv i prelazi u općeupotrebni leksik. To su riječi poput: *antitijela, antigenski test, asimptomatski pacijent, citoksinska oluja, covid 19, inkubacija, incidencija, intubacija, lokalna transmisija, koronavirus, kontaminacija, klinička slika, mortalitet, molekularni test, nulti pacijent, omikron, pandemija, PCR-testovi, pik infekcije, respirator, respiratorna infekcija, reinfekcija, revakcinacija, infektolog, talas /prvi, drugi, treći/, trijaža, transmisija virusa, simptom, soj, serološki test, stopa zaraze, SARS-CoV-2, vakcinalni status, virus, virolog*. Jasna Melvinger (1984) ovakvu pojavu naziva *determinologizacijom*, objašnjavajući da su granice između općeupotrebno i specijalnog leksika pomične te da, zajedno sa razvojem nauke, tehnike, umjetnosti i masovne komunikacije, terminološki leksik može postupno prelaziti u općeupotrebni.

S druge strane, neke riječi iz specijalnog leksika su već određenim dijelom bile u svakodnevnoj upotrebi ranije ali se sada, posredstvom pandemije, povećala frekvencija njihove svakodnevne upotrebe. Melvinger takve riječi naziva općerazumljivim terminima široke upotrebe koji su poznati i ljudima drugih profesija (1984:61). Takve riječi su: *dezinfekcija, dezinficijens, epidemija, epidemiološke mjere, epidemiološka slika, epicentar epidemije, imunizacija, rad od kuće, maska, vakcina, vakcinacija, vizir, zaštitno odijelo*. Neke od ovih riječi mijenjaju ili proširuju opseg svog značenja u svakodnevnom jeziku i govoru.

Uzmimo kao primjer riječ *maska*, U Rječniku bosanskog jezika (2007:365) kao pojašnjenje za ovu riječ stoji da je to „predmet koji pokriva lice i prikriva identitet, obrazona, krinka; prividan, vanjski izgled; navlaka na licu ili dijelu lica radi zaklona, zaštite od prašine ili otrovnih plinova; namaz preko lica radi njege“. Pod utjecajem pandemije primarno značenje riječi *maska* postaje sredstvo zaštite protiv prodora bakterija ili virusa. Na isti način svoje značenje proširuje i riječ *vizir*, koji se u Rječniku bosanskog jezika (2007:1220) objašnjava kao „vojn. mušica, nišanska pločica sa uskim otvorom; naprava na fotografskom aparatu koja omogućuje usmjeravanje objektiva na željeni predmet; pokretni dio srednjovjekovnog šljema, kacige koji prekriva lice; sport. providna kaciga za zaštitu lica kod mačevalaca; naprava za mjerenje šupljih predmeta, za baždarenje bačava“. U vremenu pandemije vizir, baš kao i maska, predstavlja

zaštitno sredstvo u odbrani prodora bakterija ili virusa. Na istom principu svoje značenje proširuje i riječ *rukavice* gdje se osnovno značenje „odijevni predmet za šaku i prste“ (v. Rječnik bosanskog jezika 2007:1004) proširuje značenjem predmeta koji služi za zaštitu od direktnog kontakta sa bakterijama i virusima. Navedene riječi, dakle, u općeupotrebnom leksiku preuzimaju značenja koja su dosada bila dijelom specijalnog medicinskog leksika.

Još jedna važna promjena u leksiku bosanskog jezika uvjetovana pandemijom je i značajan broj novih posuđenica koje su najvećim dijelom preuzete iz engleskog jezika. I riječi koje su prethodno pomenute, riječi koje su iz specijalnog prelazile u općeupotrebnog leksik, također su u najvećem broju slučajeva posuđenice, ali su se one u bosanski jezik asimilirale mnogo ranije. Istom brzinom kojom su se širili virus i bolest odvijao se i proces jezičkog posuđivanja. Izravno su se posuđivali i preuzimali riječi i termini koji su zadržavali isto ili slično značenje koje su imali i u jeziku davaocu.

Jedna od prvih posuđenih riječi povezana sa pandemijom je svakako *korona*. Ova riječ potječe iz latinskog jezika (lat. *corona*) i u rječnicima se susreće nekoliko njenih značenja – kruna, vijenac; višebojni prsten oko Sunca i Mjeseca; muz. znak za produžavanje trajanja tona, akorda ili pauze (v. Rječnik bosanskog jezika 2007:311; Rječnik hrvatskoga jezika 1991: 280, Rječnik stranih riječi 1978:743). U vremenu pandemije riječju *korona* označava se i bolest uzrokovana virusom Coronavirinae.

Jedna od jezičkih nedoumica pojavila se upravo pri pisanju pojmova, riječi i sintagmi koje u svom sastavu imaju riječ *korona*. Sama ova riječ je fonološki prilagođena sistemu bosanskog jezika procesom transfonemizacije (c > k). Međutim, postavlja se pitanje pravopisnog rješenja pisanja riječi koje u svom sastavu imaju sastavnicu *korona* – radi li se o složenicama (koronavirus), polusloženicama (korona-virus) ili dvjema riječima (korona virus). U *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića (2017:33) stoji da „nisu složenice i odvojeno se pišu dvočlane pojmovne cjeline u kojima prvi član (koji je uglavnom stranoga porijekla i nepromjenjiv; ukoliko je promjenjiv, kao član ovakvih grupa riječi ostaje bez promjene) određuje drugi“. U skladu sa ovim pravilom riječ *korona* trebala bi se pisati rastavljeno od riječi uz koju dolazi i sa kojom čini značenjsku cjelinu (npr. korona virus, korona kriza, korona zakon i sl.). Na ovakvo pisanje riječi sa sastavnicom *korona* upućuje i Bulić (2020), navodeći konkretne primjere „virus korona / korona virus, virusi korona / korona virusi (velika porodica virusa)“, kao i „Coronavirinae (virus korona / korona virus)“. Međutim, u praksi se susreće pisanje riječi sa sastavnicom *korona* u vidu složenica. Uzrok tome je vjerovatno takvo pisanje u latinskom i engleskom jeziku – Coronavirinae i coronavirus – a, budući da postojeći pravopisni priručnici nisu nudili konkretno ovaj primjer, te brzina objavljivanja informacija uvjetovali su da se pojam „*koronavirus*“ pojavljuje upravo u ovakvom obliku složenice. Nadalje, jezičkom analogijom nastaju idruga riječi kao *koronaludilo*, *koronakriza*, *koronazabava*, *koronafobija*, *koronazakon* i dr. i to primarno u formi složenica. Posmatranjem ovog fenomena s aspekta tvorbe riječi, može se razmotriti i pitanje korištenja sastavnice *korona* kao svojevrsnog prefiksoida.

Osim pojma *korona* u bosanski jezik su posuđene i druge riječi, pojmovi, termini ili sintagme, među kojima se nalaze: *anticovid mjere*, *anticovid pilula*, *antigenski test*, *antivakseri*,

bliski kontakt, buster doza, imunitet krda, infodemija, izolacijski centri, covid ambulanta, covid kriza, covid narativ, covid restrikcija, covid call centri, covid odjel, drajv-in punkt, klaster, koronaška vjera, koronaparti, korona aplikacija, lokdaun, masovna testiranja, mobilna bolnica, nacionalni karantin, online nastava, pik infekcije, postpandemijski, vakcinalni punkt, socijalna distanca, socijalni kontakt, spike protein, totalni karantin, ulazni screening, WHO (World Health Organization). Posmatrajući navedene primjere dolazi se do zaključka da postoji mnogo jezičkih nedosljednosti, nedoumica i dilema. Ukoliko se uporede termini *korona* i *covid* koji suštinski označavaju jedan isti pojam, vidi se da se razlikuju načini njihovog pisanja, odnosno, transfonemizacija nije izvršena u oba slučaja. Jedno od objašnjenja za to može biti da se riječ *korona* brže i više asimilirala i postala dijelom općepotrebnog leksika, dok je riječ *covid*, ipak, više ostala u domenu medicinske terminologije. Pored toga, pojam *korona* se u većini slučajeva pojavljuje kao prvi dio složenice, mada postoje i drugačiji, malobrojni, primjeri. S druge strane, pojam *covid* piše se uvijek odvojeno od riječi s kojom čini značenjsku cjelinu. Također, primjećuje se i da je veći broj posuđenih riječi samo rezultat transfonemizacije sa engleskog jezika, s tim da se negdje transfonemizira cijela riječ ili sintagma (*drajv-in punkt*), a negdje samo jedan njezin dio (*covid call centri*). Kao opći zaključak može se reći da je pandemija izazvala veliku pometnju u jeziku. Brzina širenja virusa, te samim time i novih pojmova vezanih za njega, uzrokovala je nemogućnost istovremenog stručnog praćenja ulaska novih riječi od reguliranja njihove prilagodbe sistemu bosanskog jezika. Rezultat toga su ovakvi primjeri, puni nedosljednosti i neujednačenosti.

Neologizmi

U uvodu ovog rada bilo je riječi o povezanosti i uvjetovanosti promjena u jeziku i društvu. Naglašeno je da se društvene promjene obavezno očituju i u jeziku i to primarno na razini leksike. Jezik se prilagođava tako što u svoj leksički fond unosi riječi koje do tada nisu postojale u njemu, kako bi se mogle imenovati nove pojave u društvu. Jasna Melvinger (1984:70) navodi da neologizmi najčešće nastaju iz potrebe da se označe novi predmeti, pojave i pojmovi ali da mogu nastati i iz drugih objektivnih ili subjektivnih potreba govornog lica. Osim toga, navodi se i da su neologizmi najprije dio jednog uskog kruga specijaliziranog jezika pa se onda šire i prelaze u općepotrebnii leksik.

Za nastanak neologizama u bosanskom jeziku u novije vrijeme ključna je pojava virusa koji je u stručnoj literaturi označen kao *Covid 19* ili *SARS-CoV-19*. Nikolić, Slijepčević Bjelivuk i Novokmet (2021:368) zaključuju da za ovaj virus na samom početku ne postoji zvanični naziv nego se koristi hiperonim koji je motiviran uzročnikom po principu metonimije. Otuda dolazi naziv *koronavirus*. S druge strane, kasnije dolazi do formiranja stručnog naziva (*SARS-CoV-19*) koji zbog same prirode svoje konstrukcije nije zaživio u širokoj neformalnoj upotrebi. To dovodi do stvaranja kolokvijalnog naziva virusa (*korona*). Sve to traje do ustanovljavanja zvaničnog i stručnog naziva bolesti (*Covid 19*). Riječi kao *koronavirus*, *korona*, *Covid 19* su se u jeziku pojavljivale u isto vrijeme kada se pojavila i bolest, i u tom trenutku te riječi su bile neologizmi. Sada to možda više i nisu s obzirom na činjenicu da su već odavno postale dijelom

općeupotrebnog leksika, a kada neka riječ koja je neologizam izgubi svoja svojstva koja je čine novom riječi, tj. uđe u svakodnevni jezik i govor, ona prestaje biti neologizam.

Jasna Melvinger (1984:70) navodi da neologizmi katkada nastaju izvođenjem, slaganjem, analogijom, posuđivanjem i drugim jezičkim procesima. Na primjer, nove riječi u jeziku se mogu tvoriti tako što će se koristiti elementi koji već postoje u jeziku (postojeći korijeni, sufiksi, prefiksi). Po ovom principu u bosanskom jeziku nastaju nove riječi i složenice koristeći se već prisutnim neologizmom *korona*. Blagus Bartolec (2020:31) navodi da se istovremeno sa pojavom koronavirusa pojavljuju i brojne novotvorenice sa sastavnicom *korona*. U ovom slučaju sastavnica *korona* postaje prvim dijelom novonastale složenice neologizma, pa se može označiti i kao prefiksoid. Neologizmi koji su nastali na ovakav način su: *koronamjere*, *koronazabava*, *koronakarta*, *koronafobija*, *koronazakon*, *koronaskandal*, *koronakriza*, *koronarežim*, *koronaprevara*, *koronaludilo*, *koronatest*. Po istom principu nastaju i složenice kao i sintagme koje u prvom dijelu imaju sastavnicu *covid*. Ova sastavnica se samo ponegdje transfonemizira, ali u većini primjera to, ipak, nije slučaj. Ovakvi primjeri neologizama su: *covid potvrda*, *covid propusnica*, *covid pravila*, *covid ambulanta*, *covid bolnica*, *covid smrt*, *covid restrikcije*, *covid pasoši*, *covid odjel*.

S druge strane, neki neologizmi nastaju i transfonemizacijom riječi iz stranog jezika, u ovom slučaju većinom engleskog. Transfonemizira se ili cijela riječ ili neki njezin dio: *lockdown* (ali je prisutno i *lokdaun*), *koronaparti*, *klaster*, *online nastava*, *ulazni screening*, *booster doza* (uz *buster doza*), *covid call centri*, *drajv-in punkt*. U medijima su se dosta često i pojavljivali ovakvi pojmovi iako, na primjer, u bosanskom jeziku već postoji riječ kojom bi se isti pojam mogao iskazati: *zaključavanje*, *žarište*, *covid pozivni centar* itd. Također, neki od neologizama su motivirani šaljivim asocijacijama ili metaforama, kao npr. *koronafriz*, *trikini*, *koronababyboom*, *koronaš*, *cjepiša*, *ljubav u doba korone* itd.

U nastavku donosimo ***Mali pojmovni rječnik koronavirusa*** abecednim pregledom učestalih riječi, pojmova i sintagmi, te njihovim značenjima u kontekstu upotrebe u tekstovima u vrijeme pandemije korona virusa. Riječi su navedene u onim oblicima (složenica, polusloženica, dvije riječi) u kojima su se nalazile u korpusu.

antibakterijski gel – gel za čišćenje i higijenu ruku

antikovid pilula – lijek protiv korona virusa u obliku tablete

antigenski test – brzi test za detekciju virusa Covid 19

antitijela – proizvodi limfocita koji ciljano uništavaju mikroorganizme

antivakser – osoba koja ne pristaje na vakcinaciju

asimptomatski – pacijent bez simptoma bolesti

Astrazeneca – vakcina protiv korona virusa

booster / buster doza – dodatna doza vakcine, osigurava bolju zaštitu od virusa

bris – način uzimanja uzorka za testiranje

brod bolnica – vojni brod bolnica

citokinska oluja – intenzivna imunološka reakcija organizma na koronavirus

Covid / Kovid-19 – virusna bolest uzrokovana koronavirusom
 covid bolnica – bolnica ili prostor bolnice opremljen za liječenje pacijenata zaraženih korona virusom
 covid narativ – priča, pripovijedanje koje se odnosi na korona virus
 covid odjel – odjel u bolnici namijenjen za liječenje pacijenata zaraženih korona virusom
 covid pasoš – dokument koji sadrži podatke o vakcinaciji osobe i omogućava joj nesmetano putovanje
 covid pravila – propisane mjere ponašanja u toku trajanja virusa
 covid restrikcija – postupci koji se poduzimaju u cilju suzbijanja širenja korona virusa
 covid smrt – smrt uzrokovana korona virusom
 covid call / kal centar – centri koji omogućavaju telefonsku podršku osobama koje sumnjaju na prisustvo virusa
 delta soj – soj / varijanta korona virusa
 dezinfekcija – uništavanje mikroorganizama
 drayv-in / drive-in punkt – princip testiranja gdje osoba ne izlazi iz automobila
 drugi talas – nakon prekida izolacije može doći do ponovne pojave virusa
 dodatni karantin – karantin koji se javlja kao dodatna mjera nakon prvog karantina
 dvodnevni policijski sat – policijski sat koji traje 48 sati
 epidemija – jako brzo širenje neke bolesti u određenoj oblasti
 epidemiolog – bavi se istraživanjem epidemije
 epidemiološka situacija – situacija koja se prati usljed proglašene epidemije
 epicentar epidemije – ključno područje u kojem se javlja zarazna bolest
 Fajzer / Pfizer – vakcina protiv korona virusa
 fake news – vijesti koje sadrže i/ili prenose lažne informacije
 higijenski uvjeti – kriteriji čistoće koji moraju biti ispunjeni
 fizička distanca – sigurna udaljenost od drugih osoba od najmanje dva metra
 imunitet – sposobnost organizma da se odupre nekoj bolesti
 imunizacija – proces u kojem se imuni sistem učvršćuje dodatnim sredstvima
 infekcija – prodiranje mikroorganizma u zdrav organizam
 infektivni virus – bolesti čiji su uzročnici određeni biološki patogeni agensi
 inkubacija – period od ulaska mikroorganizma u zdrav organizam do pojave prvih simptoma
 izolacija – odvajanje zaraženih osoba kako bi se spriječilo širenje bolesti
 izolatorij – primarni zdravstveni nivo
 karantin – privremena izolacija zaraženih osoba kako bi se spriječilo širenje bolesti
 kontaminacija – onečišćenje nastalo u dodiru ljudi i stvari sa nečim što se smatra nečistim
 klinička slika – skup tipičnih i subjektivnih tegoba
 kolektivni imunitet – razvoj imuniteta skupa osoba
 korektivni mehanizam – uspostavljanje sigurnog upravljanja nad situacijom sa korona virusom

koronafobija – strah od korona virusa
koronavirus – naziv za pojedinačni virus
koronakarta – karta sa državama ili gradovima sa najviše oboljelih
koronakriza – ekonomska kriza nastala zbog pandemije korona virusa
koronaludilo – sveopća opterećenost epidemijom korona virusa
koronamjere – postupci kojima se pokušava ublažiti širenje virusa
koronazabava – nedopušteno druženje tokom epidemije korona virusa
koronazakon – pravni akti u donošenju dodatnih mjera kako bi se spriječilo širenje bolesti
koronaskandal – svako odstupanje od pravilnog rada za vrijeme korona virusa
koronaprevara – teorije zavjere o korona virusu
koronarežim – organizovani propisani skup mjera za zaštitu od korona virusa
koronaška vjera – vjerovanje u istinitost korona virusa sa svime što donosi
koronaški fundamentalisti – mišljenje o skupinama koje teže da se u okviru pandemije ispoštuju principi i pravila
krizni štab – savjetodavno tijelo koje prati situaciju uzrokovanu korona virusom i predlaže mjere
kućna izolacija – izolacija u kućnim uslovima
kućni test – test na prisustvo virusa koji se obavlja u kućnim uslovima
lična zaštitna oprema – oprema koja uključuje masku, rukavice
lokdaun / lockdown – uvođenje karantina za širu skupinu ljudi kako bi se povećala sigurnost i spriječilo širenje virusa
lokalna transmisija – prijenos virusa među stanovnicima nekog mjesta
maska – vid fizičke barijere između nosa i usta i okoline
masovna testiranja – testiranja na bolest velike skupine ljudi
mehanička ventilacija – situacija kada su bolesnici potpuno prepušteni respiratoru
mjere izolacije – određeni propisi koji se moraju poštovati tokom izolacije
mobilna bolnica – pokretna bolnica
mortalitet – ukupan broj umrlih
mutiranje – mijenjanje virusa
Moderna – vakcina protiv korona virusa
nacionalni karantin – karantin čitave jedne nacije
nova normalnost – privikavanje na vanredno stanje izazvano pandemijom
nulti pacijent – prvozaraženi na nekom području
ograničenje kretanja – zabrana svih javnih okupljanja i sprečavanje svih kretanja
omikron – soj / varijanta korona virusa
online nastava – nastava koja se odvija putem interneta za vrijeme korona virusa
pandemija – širenje neke bolesti na svjetskom nivou
pasoši o imunitetu – dokument sa prikazanom vakcinacijom
pik infekcije – nagli rast infekcije na nekom području
policijski sat – zabrana kretanja u određenom vremenu

PCR test – test na prisustvo korona virusa
 post-pandemijski – period nakon pandemije
 pozitivni slučajevi – osobe pozitivne na korona virus
 prevencija – mjere koje se preduzimaju kako bi se nešto spriječilo
 propusnice za kretanje – dozvola za kretanje unutar policijskog sata
 prva linija odbrane – ljekari, medicinari i ostalo medicinsko osoblje, metafora
 procijepljenost – stepen vakcinacije u nekom području
 punktovi sa dezinfekcionim sredstvima – štandovi u javnim ustanovama sa dezinfekcionim sredstvima
 punkt za vakcinaciju – mjesto u javnom prostoru za obavljanje vakcinacije
 rad od kuće – izvršavanje radnih obaveza od kuće bez fizičkog odlaska na posao
 respirator – uređaj za vještačko disanje
 respiratorna bolest – bolest disajnih puteva
 revakcinacija – ponovna vakcinacija
 samoizolacija – kućna izolacija osobe koja ima simptome korona virusa
 serološki test – test na prisustvo korona virusa
 simptom – svaka tjelesna primjena koja predstavlja patološko stanje organizma
 Sinofarm – vakcina protiv korona virusa
 socijalna distanca – održavanje sigurne udaljenosti od najmanje dva metra
 socijalni kontakt – kontakt sa ljudima iz okoline
 Sputnik V – vakcina protiv korona virusa
 spike protein – protein „šiljka“ je jedan od nekoliko proteina Covid 19 virusa
 sterilizacija – uništavanje štetnih mikroorganizama
 stopa zaraze – postotak broja zaraženih u odnosu na ukupan broj stanovnika
 šatorska naselja – privremeni smještaj za osobe koje dolaze iz drugih država u funkciji prevencije širenja korona virusa
 testiranje – provjera prisustva infekcije kod osobe
 totalni karantin – potpuno zatvaranje nekog mjesta ili grada
 transmisija virusa – masovno širenje virusa
 trijažni punkt – punkt ispred zdravstvenih ustanova, služi za anketiranje građana
 trijažni šator – ima istu funkciju kao i punkt
 trikini – bikini u doba korone, sa maskom kao trećim dijelom
 ulazni screening – provjeravanje temperature pri ulasku u neki prostor
 val – ponovno izbijanje bolesti
 vanredno stanje – stanje koje nije uobičajeno
 virolog – stručnjak koji se bavi proučavanjem virusa
 vizir – providna zaštita za lice od ulaska bakterija i virusa
 zabrana kretanja – zabrana slobodnog kretanja u svrhu sprečavanja širenja virusa
 zaštitna odijela – odijelo koje se oblači preko odjeće kao zaštita od virusa
 žarište – mjesto sa najjačom koncentracijom virusa

zelena propusnica – poseban dokument koji služi kao potvrda o vakcinaciji

ZAKLJUČAK

Pandemija korona virusa je izazvala brojne promjene u svijetu koje će zasigurno još dugo ostavljati trag u mnogim sferama savremenog života. Jezičke promjene su jedne od njih. Jezik i društvo su od početaka nerazdvojni i međusobno uvjetovani jedan drugim, pa se tako svaka promjena u društvu mora očitovati i u jeziku. Rezultat promjena nastalih pod utjecajem pandemije su nove riječi ili neologizmi nastali različitim postupcima prevođenja, asocijacija, tvorbe itd. Pomjera se i granica između specijaliziranog (medicinskog) i općeupotrebnog leksika, pa tako dijelom svakodnevnog govora postaju riječi koje su pripadale užem medicinskom specijaliziranom leksiku. Zaključujemo da je pandemija izazvala i značajne promjene u jeziku koje zahtijevaju pomno istraživanje i normiranje.

Literatura:

1. Blagus Bartolec, G. (2020). Jezik u doba korone. *Hrvatski jezik: znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika*. Vol 7 No. 2. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.str. 30-32.
2. Bugarski, R. (1976). Jezik i društvene promene. *Polja* 2-5, Kulturni centar Novog Sada. Novi Sad.
3. Bulić, H. (2020). *Korona kao pravopisni problem: Kako se pišu nazivi mikro-organizama i bolesti?*. dostupno na: <https://www.halidbulic.ba/2020/11/30/korona-kao-pravopisni-problem-kako-se-pisu-nazivi-mikroorganizama-i-bolesti/>. (objavljeno 30.11.2020.).
4. Đordan, A., Mesarović Maričić, S., Jezik u doba pandemija kovida-19: terminološka rešenja u srpskom i španskom jeziku. *Komunikacija i kultura online*. Vol 11 No. 11. Forum za interkulturnu komunikaciju.str. 51-69.
5. Filipović, R. (1978). Tipovi transfonemizacije u jezicima u kontaktu“. *Filologija*, Vol. 8. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb.str. 99-106
6. Halilović, S. (2017). *Pravopis bosanskoga jezika*. Slavistički komitet. Sarajevo.
7. Melvinger, J. (1984). *Leksikologija*. Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku. Osijek
8. Nikolić, M., Slijepčević Bjelivuk, S., Novokmet, S. (2021). Nove reči u srpskom javnom diskursu kao posledica pandemije kovida 19. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini*. Vol 51 No. 1.str. 365-390
9. Štrkalj Despot, K. (2020). Kako koronavirus mijenja jezik kojim govorimo (i mislimo)? *Hrvatski jezik: znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika* Vol 7 No. 2. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.str. 1-7

Rječnici

1. *Rječnik bosanskog jezika*, ur. I. Čedić, Institut za jezik Sarajevo, 2007.
2. *Rječnik hrvatskoga jezika*, V. Anić, Novi Liber, Zagreb, 1991.
3. *Rječnik stranih riječi*, B. Klaić, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978.

Izvori

1. <https://www.klix.ba/>
2. <https://faktor.ba/>
3. <https://avaz.ba/>
4. <https://n1info.com/>
5. <https://www.072info.com/>
6. <https://radiosarajevo.ba/>
7. <https://www.hbz-vijesti.com/>
8. <https://www.slobodna-bosna.ba/>
9. <https://www.logicno.com/>
10. <https://www.zenicablog.com/>

LEXICAL CHANGES IN THE BOSNIAN LANGUAGE CAUSED BY THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Abstract

The aim of this paper is to show the lexical changes that are occurring in the modern Bosnian language under the influence of the coronavirus pandemic. The paper will show words and expressions that have found a place in everyday discourse, words and expressions that already existed in the Bosnian language but have now expanded their meaning, as well as words and expressions neologisms that have arisen through different paths of associations or metaphors related to the coronavirus.

ANGLISTIKA

Edina Rizvić-Eminović, PhD
Adnan Bujak, PhD
Goran Grubešić, MA

FREQUENCY OF PARTICIPIAL MODIFIER CLAUSES IN A SELECTION OF TEXTS IN THE MAGAZINE GENRE

Abstract

The paper explores the frequency of participial modifier clauses in a selection of texts in the magazine genre. Non-finite clauses containing the main verb in the participle form, called –ing and –ed forms, are not uncommon in written English. This paper aims to determine the frequency of such participial clauses when they have a modifier function, namely serving as adverbials to verbs or as sentence adverbials, or as modifiers within noun phrases, in a selection of texts in the magazine genre. It was hypothesised that participial clauses would have a significant presence in this genre, especially the –ing clauses, and that their predominant function would be adnominal. The corpus under consideration has provided evidence of significant presence of participial modifier clauses in this genre and supported the initial assumption of prevalence of –ing clauses, and their adnominal function.

Key words: *participial clause, modifier, adnominal, adverbial, frequency of use, magazine genre*

INTRODUCTION

In defining the distinction between finite and non-finite structures, Quirk et al. (1985) call the latter non-finite clauses if they contain a verb phrase with no finite verb forms, but point out that the precise distinction they make is adopted for the sake of clarity, and that there exists a “gradience of finiteness” (Quirk, Greenbaum, Leech, & Svartvik, 1985, p. 150), the range of which moves from a finite verb in the indicative mood on one end to an infinitive verb form on the other. While noting that elsewhere these structures may be termed phrases, their status as clauses, and not phrases, is justified by the fact that they can be analysed into clause elements (ibid). Crystal (Kristal, 1985) defines non-finite clauses as those not containing a subject, while Biber (1999) stresses the lack of tense and modality, adding, however, that such clauses have more compact structure with subordinators and subjects often not present. Huddleston and Pullum (2002) rely primarily on the inflectional form of the verb to determine what constitutes a non-finite clause. Further, Payne (2011) sees participle clauses as semi-finite, chiefly because they can carry the aspectual information.

In terms of the forms the non-finite clauses may take depending on the verb they contain, Quirk et al. (1985) classify them as to-infinitive, bare infinitive, -ing participle and –ed participle clauses. Biber (1999) also divides them into –ing and –ed clauses. Huddleston and Pullum (2002) classify them into infinitival, gerund-participial and past-participial clauses, the latter two corresponding to –ing and –ed participle clauses in Biber (1999) and Quirk et al. (1985) respectively. Radford (2004) distinguishes only between the infinitive and the participle as non-

finite verb forms. Aljović (2017) classifies non-finite clauses into infinitive, -ing participle, -ed participle and verbless clauses, similarly to Ahmed (2016). Based on the verb form they can have, Quirk et al. (1985) further classifies them into perfective or non-perfective, progressive or non-progressive, and passive or non-passive, similarly to Miller (2002).

In relation to the function of participial clauses, Quirk et al. (1985) explain that in non-restrictive postmodification, there may be ambiguity between the adnominal and adverbial interpretation of -ing and -ed clauses (ibid), which is also taken into account in this paper. Rizvić-Eminović (2018) considers function as an important factor in distinguishing between the participial and the gerund phrase. Mala (2010) states that finite and non-finite clauses can perform four syntactic functions in sentences. They can substitute for clause elements commonly expressed by noun phrases or adverbials; they can pre- and postmodify noun phrases, or as comment clauses, be independent of the rest of the sentence. Significantly, Biber (1999) mentions that -ed clauses are less productive than -ing clauses. Moreover, he adds that participle clauses are more often used as postmodifiers when compared to the relative clauses, which is different in some other languages, such as Bosnian/Croatian/Serbian which lack some of the corresponding structures. Further, -ing complement clauses are analysed in terms of verbs and adjectives that control them, and their frequency is provided and compared across different genres (Biber, 1999).

In terms of their stylistic function, participial clauses are considered “valuable as a means of syntactic compression” (Quirk et al, 1985, p. 995) due to the omission of subjects and subordinators. Furthermore, they are considered a strategy for achieving grammatical cohesion in magazine texts (McLoughlin, 2000), which is what this paper analyses.

More recent articles (Arnaut-Karović & Rizvić-Eminović, 2016) provide a contrastive analysis and explore the difficulties students of English as a foreign language display in using these clauses. Further, Mala (2010) investigates the frequency of occurrence of different types of finite and non-finite clauses as well as the syntactic functions they perform in the sentences in four research articles, or the academic genre.

Participial clauses are not sufficiently investigated across different genres, particularly their frequency of use. It has not been explored how often they are used in comparison to finite clauses within the same genre. This is why the present paper intends to take a quantitative approach to the analysis of the use of participial clauses as modifiers in a selection of texts in the magazine genre. By analysing a corpus compiled from a selection of texts from the online edition of the National Geographic Magazine, the paper primarily aims to determine the following:

- 1) The frequency of -ing and -ed clauses compared to finite clauses;
- 2) The frequency of -ing and -ed modifier clauses in the different sections of the corpus;
- 3) The frequency of functions performed by these clauses (adverbial or adnominal)

Additionally, the paper provides a list of the most common verbs heading participial modifier clauses in this corpus and analyses the frequency of the perfect, progressive and passive forms used in these clauses.

Because one of the features of the magazine genre is ellipsis (McLoughlin, 2000), and participial clauses may be regarded as forms which have undergone ellipsis from relative clauses (Quirk et al, 1985) or may be expanded to include a conjunction and a finite auxiliary verb, it is hypothesised that participial modifier clauses will be significantly present in the corpus, compared to finite forms. Furthermore, since the magazine genre abounds in noun phrases as it provides information about who, what, where, among others, it is also hypothesised that adnominal function will be more frequent in the corpus than adverbial.

Methodology

The texts selected for this research belong to the genre of popular magazines. They were collected from the online edition of the National Geographic Magazine. Twelve full texts were selected from following sections on the website (Appendix A): Animals, Environment, Science, History & Culture and Travel. The total word count in this corpus of texts was 30,593. All texts were published between October 2020 and February 2022, and all were retrieved from the website on February 07, 2022.

Due to the fact that non-finite verb forms appear in both finite and non-finite predicates, that –ed and –ing suffixes may also be found with other word classes as in 1) and 2):

- 1) Notre Dame was first grand masterpiece of a new French architecture—one in which **POINTED** arches and **FLYING** buttresses allowed the walls to be **SOARING** and thin, the windows to be enormous, and the light to flood in. (A)
- 2) They did most of their business between November and April—the **BEACH-GOING** months and **SLOTH BIRTHING** season. (K)

as well as because ellipsis, illustrated in 3) and 4) below, complicates the interpretation of syntactic constructions:

- 3) It's led to a reckoning for many travelers, who are rethinking how and why they fly—and **SEEKING** ways to reduce their carbon footprint when they do take to the skies. (J)¹²
- 4) Nipah and Hendra and Machupo and Sin Nombre are gone—never mind their records of ugly mayhem. Dengue, **GONE**. (D)

the corpus was compiled manually.

All examples of –ing and –ed participial clauses with modifier function were extracted with their immediate context (the containing sentence). In the cases where additional context was required to interpret them, the corpus text was consulted. The examples extracted were then classified according to their form (–ing or –ed clauses), the presence of auxiliary forms in the predicate (perfect, progressive and/or passive), and their function.

The corpus was sampled by taking 400 words from each of the texts to determine the frequency of finite predicates in the text. The 400 word section includes the part of text between the 401st and 800th word in each text in order to make the sample random and to avoid the

¹² All example sentences were coded (A-K) to facilitate finding them in the corpus texts (see Appendix A).

introductory segment of each text, which may occasionally demonstrate a narrative writing style with short sentences deemed different to the rest of the text.

The –ing and –ed clauses in modifier functions in this paper are the –ing and –ed clauses in non-nominal functions as defined by Quirk et al. (1985), or gerund-participle clauses excluding those defined as complements by Huddleston and Pullum (2002). Supplementive clauses whose subject is controlled by the matrix clause subject are also included in the present analysis (with the exception of absolute clauses), since their modifier function can be contextually inferred (Huddleston and Pullum, 2011) and is comparable to that of non-restrictive relative clauses (Quirk, 1985). Catenative constructions in which the intervening noun phrase is a matrix argument and syntactically a matrix object, as described by Huddleston and Pullum (2011), will be treated as modifiers, if they pass the syntactic tests supporting that analysis, such as matrix passivization and the possibility of genitive marking. Other related cases of complementation, such as the one found with the perfect marker *have* or the passive markers *be* and *get* (Huddleston and Pullum, 2011), treated as causative, volitional and perceptual verb complementation by Quirk et al. (1985) were not included in the modifier analysis.

Below are some examples of –ing and –ed clauses functioning as modifiers:

- 5) And we're often not conscious of our stake in the preservation decisions **MADE by governments** of how old buildings touch us. (A)
- 6) Decades of attack and neglect, **BEGINNING** even before the Revolution of 1789, had left it dangerously dilapidated. (A)

Sentence 7) is an example of a catenative construction the subject of which is syntactically the object of the matrix clause and in 8) we see its paraphrase with a non-restrictive relative clause:

- 7) A photo in Le Parisien showed the beaming architect **CLUTCHING** the crumpled bird to his chest. (A)
- 8) The beaming architect, who is clutching the crumpled bird to his chest, was shown in a photo in Le Parisien.

When classifying the clauses into adverbial and adnominal (NP modifier) functions, ambiguity is possible. In those cases, the clauses were classified as having dual function, which was taken to be any example in which either interpretation is possible, as in example 23) and its paraphrases in 24) and 25):

- 1) Peatlands accumulate their peat very slowly, **GROWING** gradually over thousands of years.
- 2) Peatlands, which grow gradually over thousands of years, accumulate their peat very slowly.
- 3) Peatlands accumulate their peat very slowly as / while / because they grow gradually over thousands of years.

In evaluating the participial clause structure with regard to auxiliary verbs expressing aspect or voice, we rely on Quirk et al. (1985) and the classification of aspect presented in Rizvić-Eminović and Bureković(2018).

The frequency was calculated as the number of instances of a non-finite clause per 1000 words of text in the corpus, while the relative frequency was used to compare the frequency values of one type of clause to another.

Results and discussion

The corpus contained a total of 356 instances of –ing and –ed clauses in modifier use. Table 1 shows the data on the general distribution of these two types:

-ing clauses (total)	-ing clauses (frequency)	-ed clauses (total)	-ed clauses (frequency)	participial modifier clauses (total)	participial modifier clauses (frequency)
223	7.29	133	4.35	356	11.64

Table 1. *The frequency of occurrence of –ing and –ed modifier clauses*

It is evident that –ing clauses occur more frequently in the corpus (62.6%) compared to –ed clauses (37.4%), and their combined frequency is 11.64. The frequency of finite predicates obtained by surveying a smaller sample of the corpus (4800 words) is 102.9. The weighted corpus would have 655 finite clauses, meaning that the ratio of non-finite to finite clauses is 1 to 1.84. Such extensive use of participial clauses may be attributed to the features of the magazine genre. Because some of them can be regarded as instances of reduced relative clauses (Arnaut-Karović & Rizvić-Eminović, 2016)¹³ or instances of ellipsis, their frequent presence is to be expected in this genre, particularly if one takes into account that ellipsis is one of the strategies for achieving grammatical cohesion in the magazine texts (McLoughlin, 2000).

While the different sections do not exhibit significant variations of frequency of participial modifier clauses compared to the average value of 11.64, the Science section stands out with the value of 14.79, indicating that these texts might be affected by the specific register in use. The relative frequency of –ing and –ed clauses has a wider range of values, from the Travel section in which their use is numerically balanced, to that of History and Culture (3.20), in which the –ing clauses are more common, as illustrated in Table 2:

¹³ Quirk et al. (1985, p. 1124) also compare them to non-restrictive relative clauses in their function.

Section	Total frequency	-ing clauses	-ed clauses	Rel. frequency (-ing vs. -ed)
History and Culture	10.76	8.20	2.56	3.20
Environment	9.76	5.26	4.50	1.17
Animals	11.99	8.13	3.86	2.10
Travel	8.72	4.36	4.36	1.00
Science	14.79	8.85	5.94	1.49

Table 2. *The frequency of –ing and –ed modifier clauses in the texts under different sections*

In nearly 52% of the cases the function of these clauses is that of a modifier in a noun phrase, while in 23.31% of instances they have a distinct adverbial function, as shown in Table 3:

Adnominal	Adverbial	Both
51.96%	23.31%	24.73%

Table 3. *The functions of –ing and –ed modifier clauses*

Interestingly, almost one quarter of them can be interpreted as ambiguous between the two. The ambiguity of interpretation of the participial modified clauses can sometimes present a difficulty to non-native speakers of English in terms of understanding what specifically they modify, but also in terms of their translation into BCS, which can vary, precisely depending on the translator's subjective interpretation.

Regarding the aspectual information conveyed by the clauses, there was only one example of a clause expressing perfective aspect, presented in 4):

- 1) **HAVING** largely **IGNORED** the desert tribes during its initial stabs at reclaiming the arid West, the U.S. government is now fulfilling its obligations to them by subsidizing new pipelines and ditches.

None of the clauses exhibited a combination of two or more aspectual forms (both progressive and passive, for example). This scarcity of perfect forms and complex non-finite predicates carrying multiple aspects was not expected, bearing in mind the size of the corpus and the total number of –ing and –ed clauses found and analysed.

Table 4 below contains the list of the most common verbs heading the participial modifier clauses in this corpus:

No. of instances	Verbs
11	know
8	make
5	call, sell
4	begin, name, look, hold, find, leave
3	split, feed, go, watch, cross, take, build, shower, use, run, cause, aim, visit, bring, compare

Table 4. *The most common verbs heading –ing and –ed modifier clauses*

Besides these verbs, there were another 39 verbs which head these clauses in two instances, and 180 verbs which head one clause each.

CONCLUSION

The results of our analysis show that participial modifier clauses are significantly present in the corpus compared to finite forms, which confirms our first hypothesis. In a text of 1,000 words there is one participial clause per 1.85 finite clauses. This suggests that this means of “compressing” the sentences as stated by Quirk et al. (1985) is rather useful and applied in the magazine genre particularly to achieve coherence of texts. The higher frequency of –ing clauses in this genre is in accordance with Biber’s (1999) general claim that –ed clauses are less productive than –ing clauses.

The results further indicate that adnominal function is more frequent in the corpus than adverbial, which confirms our second hypothesis and is explained by the fact that the magazine genre generally abounds in noun phrases.

Perfective forms of these clauses on the other hand are highly underrepresented in the texts. Further, the texts contain no clauses which express several aspects at once, which may be attributed to the general purpose of the sections analysed, which is to present up-to-date information in the present.

With as many as 244 different verbs heading the 356 clauses, the corpus demonstrates that lexical verbs have great affinity for participial constructions and that, while some of them are certainly more prolific in this sense and are more dominant, a variety of verbs easily form such clauses. Knowing which lexical verbs are common in participial modifier clauses as well as how frequent they are in this genre of texts compared to finite forms may have pedagogical implications and can benefit English language teaching or teaching academic writing.

References:

1. Ahmed, H. A. (2016). Diagnosing of the Non-Finite Clauses in Terms of their Functions in the Main Clauses in English Legal Texts. *Al-Mustansiriya literary review*(75). Retrieved December 12, 2022, from <https://iasj.net/iasj/download/5c7f239e3417f097>
2. Aljović, N. (2017). *Non-finite Clauses in English, Formal Properties and Function*. Sarajevo: Aljović, N.

3. Arnaut-Karović, K., & Rizvić-Eminović, E. (2016). Finite and Non-Finite Relative Clauses in English and BCS: A Contrastive Study. In A. Akbarov, *Current Research in Language Learning and Teaching: Case Study of Bosnia and Herzegovina* (pp. 160-170). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
4. Biber, D. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
5. Huddleston, R. D., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kristal, D. (1985). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
7. Mala, M. (2010). SYNTACTIC FUNCTIONS OF FINITE AND NON-FINITE CLAUSES IN ACADEMIC ENGLISH. *Discourse and Interaction*, pp.73-85.
8. McLoughlin, L. (2000). *The Language of Magazines*. London and New York: Routledge.
9. Miller, J. (2002). *An Introduction to English Syntax*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
10. Payne, T. E. (2011). *Understanding English Grammar: A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
12. Radford, A. (2004). *English Syntax: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Rizvić-Eminović, E. (2018). *Engleska gerundska fraza, kontrastivna analiza na korpusu iz pravnog registra*. Zenica: Rizvić-Eminović, E.
14. Rizvić-Eminović, E., & Bureković, M. (2018). Aspekt i aspekatska obilježja glagola. *SaZnanje, Zbornik radova 7. međunarodnog naučno-stručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi* (pp. 528-539). Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

Websites:

1. "Corpora: Coca." <https://www.english-corpora.org/coca/>.
2. "National Geographic Magazine." *National Geographic* <http://www.nationalgeographic.com/magazine>.

Appendix A

Title (code)	Section	Word count	Date published	Source link
<i>The era of greyhound racing</i> (F)	ANIMALS	2304	October 1, 2020	https://www.nationalgeographic.com/animals/article/greyhound-racing-decline-united-states
<i>A notorious sloth cartel kingpin vanished. We tried to find him.</i> (K)	ANIMALS	3759	January 11, 2022	https://www.nationalgeographic.com/animals/article/on-the-trail-of-colombias-sloth-cartel
<i>Florida's flamingos disappeared decades ago. That may soon change.</i> (H)	ANIMALS	1462	January 31, 2022	https://www.nationalgeographic.com/animals/article/floridas-flamingos-disappeared-decades-ago-that-may-soon-change
<i>An icy world is in meltdown</i> (G)	ENVIRONMENT	1998	October 19, 2021	https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/an-icy-world-is-in-meltdown-as-penguin-population-shifts-signal-trouble-feature
<i>Extreme drought creates unlikely farming allies in the Arizona desert</i> (L)	ENVIRONMENT	2135	January 28, 2022	https://www.nationalgeographic.com/environment/article/extreme-drought-creates-unlikely-farming-allies-in-the-arizona-desert
<i>In Argentina's Land of Fire, photos reveal the beauty of bogs</i> (B)	ENVIRONMENT	1208	February 2, 2022	https://www.nationalgeographic.com/environment/article/in-tierra-del-fuego-photos-reveal-beauty-of-bogs
<i>Notre Dame rises again</i> (A)	HISTORY AND CULTURE	5495	January 8, 2022	https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/notre-dame-rises-again-feature
<i>Why are people so dang obsessed with Mars?</i> (E)	SCIENCE	3513	February 9, 2021	https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/why-are-people-so-dang-obsessed-with-mars-feature

<i>How viruses shape our world(D)</i>	SCIENCE	4425	January 14, 2021	https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/viruses-can-cause-great-harm-but-we-could-not-live-without-them-feature
<i>New digital tools are helping travelers avoid discrimination(C)</i>	TRAVEL	1269	January 31, 2022	https://www.nationalgeographic.com/travel/article/new-digital-tools-are-helping-travelers-avoid-discrimination
<i>This centuries-old British tradition might soon be lost(I)</i>	TRAVEL	1478	February 2, 2022	https://www.nationalgeographic.com/travel/article/this-centuries-old-british-tradition-might-soon-be-lost
<i>Should you buy carbon offsets for your air travel?(J)</i>	TRAVEL	1631	January 21, 2022	https://www.nationalgeographic.com/travel/article/should-you-buy-carbon-offsets-for-your-air-travel

Sažetak

Ovaj rad se bavi analizom frekvencije participskih modifikatorskih klauza na uzorku tekstova koji po svom žanru pripadaju časopisima. Nefinitne klauze čiji je glavni glagol u participu, koji često nazivamo -ing i -ed oblicima nisu neuobičajene u pisanim tekstovima na engleskom jeziku. Cilj ovog rada jeste određivanje frekvencije navedenih participnih klauza u funkciji modifikatora tj. kada se nalaze u funkciji adverbijala uz glagole ili rečeničnih adverbijala ili, pak, modifikatora unutar imeničkih sintagmi na uzorku tekstova iz žanra časopisa. U hipotezi se navodi da će participske klauze imati značajnu zastupljenost u ovom žanru, a posebno -ing klauze, te da je njihova najčešća funkcija adnominalna. Analizirani korpus je pružio dovoljno dokaza o značajnom broju participskih modifikatorskih klauza u ovom žanru, a potvrđena je i početna pretpostavka o najvećoj zastupljenosti -ing klauza i to u adnominalnoj funkciji.

Ključne riječi: participska klauza, modifikator, adnominalni, adverbijal, frekvencija upotrebe, žanr časopisa

v.prof.dr. Aida Tarabar
Alma Bilić, MA kandidat

STAVOVI NASTAVNOG OSOBLJA PREMA INTEGRISANOJ NASTAVI STRANOG JEZIKA I DRUGIH NASTAVNIH PREDMETA: STUDIJA SLUČAJA

Sažetak

U doba stalnih promjena koje se ubrzano dešavaju u svim područjima ljudskog djelovanja potrebno je pratiti nova dostignuća i nove pristupe. Ovo se svakako odnosi i na obrazovanje. Pri tome je važno da su svi akteri u procesu zainteresirani i motivirani za promjene i poboljšanja. U radu su analizirani stavovi nastavnika osnovnih i srednjih škola prema nastavi istovremenog učenja stranog jezika i drugih nastavnih predmeta (CLIL) s ciljem utvrđivanja mogućnosti implementacije ovakvog tipa nastave u bosanskohercegovačkim školama.

Ključne riječi: *novi obrazovni pristupi, istovremeno učenje stranog jezika i drugih nastavnih predmeta, stavovi, perspektive*

UVOD

Integrisana nastava jezika i struke (Content and Language Integrated Learning, u daljem tekstu – CLIL) jedan je od najraširenijih pristupa u podučavanju stranog jezika u svijetu. Prema riječima jednog od njegovih utemeljitelja, Davida Marsha, karakteriziraju ga dva fokusa od kojih je prvi - sadržaj nastavnog predmeta, a drugi - dodatni jezik koji se koristi za podučavanje i učenje tog sadržaja (Marsh et al., 2010.). Preciznije rečeno, učenici i studenti uče strani jezik kroz nastavu zasnovanu na sadržajima drugih nastavnih predmeta. Implementacija CLIL programa, podržavana kako od nastavnika tako i od roditelja (Dalton-Puffer, 2011), nudi snažan doprinos ostvarenju onih ciljeva Evropske Unije koji se odnose na višejezičnost i kreiranje takvog jezički prijateljskog okruženja koje je za sve njene građane jezički prihvatljivo (*language-friendly environment*). U kontekstu evropskih obrazovnih inicijativa iz 1990-tih i 2000-tih godina, CLIL pokazuje izuzetan rast, što je iznenađujuće, imajući u vidu još uvijek nedovoljan broj istraživanja u nekim zemljama (Goris, Denessen, & Verhoeven, 2019). Koristi ovog edukativnog pristupa su mnogostruke i daju se lako prepoznati kroz jezičke kompetencije učenika koji imaju priliku učestvovati u CLIL nastavi.

Prema Eurydice Izvještaju (2017.) u 2014. godini je 59.7% svih učenika u nižim razredima srednjeg obrazovanja učilo barem dva strana jezika pa se, u odnosu na 2005. godinu, kada je taj procenat iznosio 46.7%, može primijetiti znatno povećanje. Navedeni porast odražava i promjenu obrazovne politike u sve više zemalja Evropske unije. Prema istom Izvještaju, većina evropskih zemalja je u 2014/15. školskoj godini već nudila neki oblik CLIL nastave, dok su kao izuzeci navedene Grčka, Island, Turska i još neke zemlje, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. S obzirom na činjenicu da se CLIL implementirao u različitim obrazovnim kontekstima, javljao se u dosta različitih formi. One se kreću od malih jezičkih „tuševa” (časovi jezika zasnovani na

tematskim jedinicama koje se obrađuju putem CLIL-a), preko lokalnih i međunarodnih CLIL projekata, pa sve do širih formi dvojezičnog obrazovanja, uključujući i imerziju (Pappa et al., 2017.). Grin (2015.) smatra da postoji oko 216 različitih oblika CLIL programa. Ovisnost implementacije o uslovima u kojima se javlja opisao je Verdugo (2011.) tvrdeći da je evropska CLIL praksa raznolika sukladno njenim nacionalnim, regionalnim, te lokalnim karakteristikama, ali i samoj edukativnoj politici pojedinih zemalja. Drugim riječima, odabrani model CLIL-a ovisi o postojećim uvjetima i edukativnim potrebama.

Iz prethodno rečenog je jasno da je, uprkos zajedničkim ciljevima i osnovnim principima CLIL-a, njegova implementacija ne samo raznolika, nego čak i potencijalno ranjiva (Pappa et al., 2017.). Zbog toga je pri njenoj početnoj organizaciji uvijek dobro uzeti u obzir što veću količinu relevantnog iskustva drugih zemalja, te prateći njihova saznanja, strukturirati pilot programe koji bi bili prikladni specifičnostima date društveno-ekonomske sredine i obrazovanja. Kada su u pitanju mogući CLIL uzori, osim Irske, koja trenutno prednjači u provođenju ovog tipa nastave, treba spomenuti Finsku i njeno iskustvo u pogledu reforme obrazovanja koje je omogućilo učenje stranog jezika cijeloj njenoj populaciji (Marsh&Wolff, 2007). Škole u Finskoj su eksperimentisale sa raznim oblicima CLIL-a. Marsh (ibid.) smatra da se pristup Finske prema CLIL-u može definisati kao eklektičan, to jeste, kao pristup koji koristi širok spektar različitih vidova implementacije na raznim nivoima obrazovanja. Tako se u nekim školama strani jezik koristi u podučavanju svih nastavnih predmeta tokom jedne sedmice u polugodištu, u drugim školama se CLIL programu nudi cijelo polugodište, ili pak cijela školska godina. S druge strane, u nekim školama CLIL se kontinuirano implementira već odavno.

Kao što je ranije navedeno, u Bosni i Hercegovini dugo nije bilo CLIL-a. Prvi put se javlja u lokalnom pilot projektu Mašinskog fakulteta u Zenici (akademska 2012/2013 godina) gdje je pokazao odlične rezultate provjerene kroz različite ankete, kao i izlazne kompetencije studenata ovog fakulteta (Tarabar, 2018). Međutim, kada su u pitanju niži nivoi obrazovanja, nema podataka o provođenju ovog tipa nastave. Organizovanje nastave i na ovim nivoima bilo bi poželjno i preporučljivo. Iz tog razloga smo smatrali da je potrebno učiniti prvi korak ka implementiranju neke od svekolikih formi CLIL-a u bosanskohercegovačkim srednjim ili osnovnim školama. S obzirom na to da značajan broj međunarodnih istraživanja i naučno-stručnih radova vezanih za CLIL (Dalton-Puffer, 2011; Coyle et al. 2010; Ruiz de Zarobe&Catalan, 2009) ukazuje na važnost kontinuiranog usavršavanja nastavnika kroz obuku (radionice, seminari) i druge vidove podrške, prije svega u fazi rane implementacije CLIL programa, smatrali smo neophodnim istražiti viđenja i stavove nastavnika u bosanskohercegovačkim osnovnim/srednjim školama prema ovakvom vidu nastave. Imajući u vidu svekoliko i korisno iskustvo zemalja koje su navedene kao mogući uzori (Irska i Finska), a koje su se, gotovo u pravilu, prvo oslanjale na manje pilot projekte, odlučili smo provesti istraživanje i utvrditi odnos nastavnika prema takvim projektima.¹

Metodologija

Vremenski okvir i učesnici

¹U nekim narednim istraživanjima mogao bi se istražiti i stav ostalih aktera u procesu (školske uprave i učenici).

Istraživanje je provedeno u maju 2022. godine u 5 zeničkih škola. Radi se o dvije srednje škole (Prva i Druga gimnazija u Zenici) i tri osnovne škole (Meša Selimović, Edhem Mulabdić i Vladimir Nazor). Učešće je uzelo 50 nastavnika, od kojih njih 20 radi u osnovnim školama, a 30 u srednjim školama.

Instrumenti

U istraživanju je korišten Upitnik (*Questionnaire*) koji je sadržavao 16 tačaka. Radi postizanja što veće relevantnosti Upitnika, u njegovom kreiranju su konsultovane i TALIS (*Teaching and Learning International Survey*) ankete evropske Organizacije za saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD*) koje obezbjeđuju značajne uvide u problematiku vezanu za nastavu i nastavnike kao što su: pripreme nastavnika, profesionalni razvoj, uvjeti rada i sl.

Većina ponuđenih odgovora u Upitniku postavljena je na Likertovoj skali, kao najčešće primjenjivanoj ljestvici kada su u pitanju stavovi ispitanika. Deset od ukupno šesnaest tačaka iz Upitnika prati po pet mogućih odgovora kojima se izražava stupanj slaganja/neslaganja ispitanika (u našem slučaju nastavnog osoblja u školama) i to sa stavom izraženim u tvrdnji (potpuno slaganje, slaganje, neodlučnost/neutralnost, neslaganje, potpuno neslaganje). Likertova ljestvica koja se još naziva i *sumativna ljestvica* je veoma korisna jer omogućava zbrajanje verbalnih kvantifikatora, odnosno različitih nijansi slaganja/neslaganja.

U predmetni Upitnik su uključena i dva pitanja koja traže otvoren, odnosno, opisni odgovor, te četiri pitanja koja ne zahtijevaju odgovore na Likertovoj skali nego samo *da/ne* odgovore.

Upitnici su podijeljeni direktorima škola koji su ih onda poslijedili nastavnicima na anonimno popunjavanje.

Istraživačka pitanja i hipoteze

Pitanja iz Upitnika kreirana su u skladu sa pet istraživačkih pitanja koja su se nametnula u preliminarnoj fazi istraživanja, a u kojoj se teorijski okvir CLIL-a nastojao projicirati na eventualni pilot projekat u kojem bi se implementirao ovaj pristup. S obzirom na činjenicu da se predmetno istraživanje bavi nastavnicima kao potencijalnim akterima projekta bilo je nužno saznati sljedeće:

1. Kakvo je obrazovanje nastavnog osoblja u pogledu stranih jezika, koliki im je prosječni radni staž, odnosno, iskustvo u nastavi?
2. Da li su nastavnici upoznati s novim tipom nastave poput CLIL-a te da li su spremni na intenziviran trud u smislu pripreme spostvenih materijala u tu svrhu?²
3. Kakav je odnos nastavnika prema stručnom usavršavanju?
4. Kakav je stav nastavnika u pogledu međusobne stručne saradnje koja je nužna u CLIL projektima?

²CLIL često zahtijeva *ad hoc* pripreme.

5. Da li nastavnici odobravaju CLIL i da li bi učestvovali u eventualnom projektu koji bi uključivao takvu nastavu?

Iz spomenutih pitanja nastale su hipoteze:

Hipoteza 1: Nastavnici nisu spremni da učestvuju u CLIL projektima.

Hipoteza 2: Nastavnici su otvoreni za saradnju i usavršavanje u pogledu novih nastavnih pristupa.

Rezultati

Na temelju spomenutih istraživačkih pitanja kreirano je 16 anketnih pitanja.

Osnovne informacije dobile su se iz prva tri anketna pitanja. Tako se iz pitanja *1. Da li radite u osnovnoj ili srednjoj školi?* utvrdilo da je 20 od ukupno 50 ispitanika bilo iz osnovnih, a 30 iz srednjih škola. Kada je riječ o poznavanju stranog jezika (*2. Da li govorite strani/e jezik/e? Koji/koje?*) 42% ispitanika je odgovorilo potvrdno, 12% odrično, a čak 46% ispitanika nije dalo nikakav odgovor. Među jezicima koji se spominju najčešći je engleski (76%), a onda slijede njemački, italijanski, ruski, arapski i francuski. Na naredno anketno pitanje (*3. Koliko dugo ste zaposleni u obrazovnom sistemu?*) dobili su se sljedeći odgovori: do jedne godine 2%, do 2 godine 6%, do 5 godina 8 %, do 10 godina 12%, do 15 godina 18%, do 20 godina 20% i preko 20 godina - 28% nastavnika. I ovdje se neki nastavnici (6%) nisu izjasnili.

Na pitanje *4. Da li ste upoznati s integrisanom nastavom jezika i struke?* tek nešto više od pola ispitanika (58%) je dalo odgovor, dok se 42% njih uopšte nije izjasnilo. Od 58% nastavnika koji su dali odgovor samo 27, 5% ih je kazalo da jeste upoznato sa ovim tipom nastave, a 72,5% da nije.

Izjava 5. *Često pripremam sopstvene materijale za nastavu*, na koju su ispitanici davali odgovore putem Likertove skale, dala je sljedeće rezultate: 58% nastavnika tvrdi da u potpunosti pripremaju materijale, a preostalih 42% ispitanika također tvrdi da pripremaju sopstvene materijale ali ne ističu da to rade u potpunosti.

Naredna grupa pitanja odnosila se na stručno usavršavanje nastavnika, pa se u pogledu tvrdnje *6. Često prisustvujem radionicama profesionalnog razvoja* 16% ispitanika izjasnilo da uvijek prisustvuju organiziranim radionicama profesionalnog razvoja, 36% ih je iskazalo samo slaganje s tvrdnjom, 14% ih je bilo neodlučno, 28% nastavnika se nije složilo, dok je 6% njih pokazalo potpuno neslaganje sa tvrdnjom. Drugim riječima - da nikada ne prisustvuju ovakvim radionicama.

Tvrdnja *7. Smatram da su takve radionice pristupačne nastavnicima u Bosni i Hercegovini* dala je sljedeće rezultate: 8% ispitanika se u potpunosti složilo s ovom tvrdnjom, 22% se samo složilo, 18% ih je bilo neodlučnih, 38% se nije složilo, dok se 14% nastavnika apsolutno nije složilo s tvrdnjom da su radionice pristupačne bosanskohercegovačkim nastavnicima.

Naredna tačka Upitnika je direktno izolirala potencijalne razloge za (ne)organizaciju radionica – *8. Smatram da se ulaže dovoljno vremena i resursa za organizaciju profesionalnih i razvojnih radionica za obrazovnu struku od strane odgovornih aktera.* 6% ispitanika se u potpunosti

složilo, 6% se samo složilo, 20% ih je bilo neodlučno, 44% nastavnika se nije složilo, a 24% ih je izrazilo potpuno neslaganje s ovom tvrdnjom.

Kada je u pitanju naredna tvrdnja, 9. *Smatram da bih više učestvovao/la na takvim radionicama ukoliko bi one postale češće i pristupačnije*, 38% ispitanika je pokazalo da bi u svakom slučaju učestvovali u radionicama, 52% njih su iskazali interesovanje, dok je 10% njih pokazalo ravnodušnost. Niko nije odbio mogućnost učešća u eventualnim radionicama.

U 10 pitanju, koje se odnosi na razloge spriječenosti kod učešća u ranijim stručnim radionicama, na skali su ponuđeni odgovori: *manjak potrebnih predispozicija (starost, kvalifikacije, iskustvo); finansijski razlozi; nedostatak podrške od strane poslodavca; nedostatak vremena usljed radnih obaveza; nedostatak organizacije radionica; drugi razlozi*. 12% nastavnika se izjasnilo da nisu učestvovali u radionicama zbog nedostatka kvalifikacija, iskustva i starosti; 12% ih je kao razlog navelo finansije, *nedostatak podrške od strane poslodavca* je bio odgovor 6% ispitanika, a *nedostatak vremena zbog radnih obaveza* navelo je 12% njih. Naredni i najveći broj odgovora (38%) ukazivao je na činjenicu da takve radionice i nisu bile organizirane, a značajan broj nastavnika (20%) je naveo spriječenost iz *'drugih razloga'*.

Sljedeći blok pitanja odnosio se na stručnu saradnju. 28% nastavnika se u potpunosti saglasilo sa tvrdnjom – 11. *Smatram da se u školi u kojoj radim praktikuje timski rad i zajednička nastava između učitelja/nastavnika*, 38% ih se samo složilo, 14% nastavnika je bilo neodlučno, 14% njih se nije složilo, dok se 6% nastavnika uopšte nije složilo da se u njihovim školama praktikuje timski rad i saradnja u nastavi.

Relativno slične reakcije bile su i kod naredne tvrdnje - *Zadovoljan/na sam nivoom saradnje između učitelja/nastavnika u školi u kojoj radim*. 34% ispitanika se apsolutno složilo, 28% ih se složilo, 16% ih je bilo neodlučno, 14% ih se nije složilo, a 8% se uopšte nije složilo sa tvrdnjom. Naredno pitanje – 13. *Da li biste voljeli dodati nešto vezano za saradnju između učitelja /nastavnika?* je tražilo opisni odgovor. Dio nastavnika nije ništa napisao. Drugi su, međutim, bili prilično afirmativni u svojim izjavama, kao na primjer:

Za dobrobit djece treba razvijati svaki tip saradnje... uvijek može bolje (ovaj komentar se javlja na dva listića).....*treba razvijati suradnju... pozitivan stav* (javlja se 3 puta)....*ključni faktor uspješne nastave jeste saradnja predmetnih profesora.... uvažavanje i rad na istom cilju.... potrebno je više radnih aktivnosti..... potrebna je bolja organizacija vremena* (3 puta se javlja)... *potrebno je više saradnje na aktivima, kolegijalnosti starijih prema mlađima.... da saradnja bude na višem nivou...itd..*

S druge strane, bilo je nastavnika čiji odgovori zvuče prilično rezignirano....*sve je rečeno....ne ... ne znam šta bih rekla....i sl.* a nađen je i jedan mali broj potpuno neutralnih odgovora, kao na primjer: *... po željama...*

Na direktno pitanje – 14. *Da li biste lično Vi bili zainteresovani za organizovaniji i sistematiziraniji način saradnje između predmetnih nastavnika/učitelja s ciljem poboljšanja nastavno-obrazovnog procesa?*—dobili su se sljedeći rezultati: 42% nastavnika je pokazalo potpunu zainteresiranost, 38% umjerenu zainteresiranost, a 20% ih je bilo neodlučnih. Niko nije pokazao nezainteresiranost.

Pitanje – 15. *Kakav je Vaš stav u pogledu dvojezičnog tipa nastave (tj. saradnje između predmetnih nastavnika i nastavnika jezika)* tražilo je direktan odgovor, odnosno stav učesnika prema nastavi i saradnji kakvu zahtijeva CLIL. U odgovorima je bilo onih koji su odmah pokazali sumnju u tu ideju. Daćemo nekoliko izdvojenih primjera:

...izvan iskustva..... treba to realizovati.....sporo se ostvaruje u praksi (2 puta se javlja)... smatram da to trenutno nije izvodivo zbog nivoa poznavanja stranog jezika kod učenika... suradnja bi mogla biti problem... ne znam šta bih rekla... pozitivan stav, ali mislim da bi to bilo jako teško organizovati.

S druge strane, bilo je dosta optimističnih odgovora:

Bilo bi jako dobro i za učenike i za nastavnike (3 ispitanika daju ovakav odgovor)... bilo bi korisno, mislim da je taj dio u redu...smatram da je od suštinske važnosti i to posebno za informatiku... poželjno zbog opće globalizacije u svijetu, mislim da je ta saradnja potrebna jer bi unaprijedila nastavu u smislu dinamičnosti...dvojezična nastava bi nastavni proces učinila dinamičnijim i interesantnijim, ali i zahtjevnijim za učenike (riječ 'dinamičnost' se javlja na još jednom anketnom listu) Pozitivan! Jezik i poznavanje istog otvaraju mnoga vrata i omogućavaju nova saznanja.

Posljednje pitanje je zapravo bilo izravan upit o mogućem učešću nastavnika u eventualnim CLIL projektima – 16. *Da li biste bili voljni biti dio pilot programa uspostavljanja integrisane nastave jezika i struke ukoliko bi takav projekat ikada počeo u BiH?* Kategoričku odbojnost nije niko pokazao, 8% nastavnika se izjasnilo da nisu voljni učestvovali, 16% njih je bilo neodlučno, 42% bi prihvatili učešće, a 34% ih se izjasnilo da bi bili vrlo zainteresovani za učešće u CLIL projektima.

Diskusija i zaključci

Na osnovu dobivenih podataka, a imajući u vidu ranije spomenutu činjenicu da Likertova skala omogućava zbrajanje različitih nijansi slaganja (*u potpunosti se slažem i slažem se*), odnosno neslaganja (*u potpunosti se ne slažem i ne slažem se*) došlo se do odgovora na naša istraživačka pitanja.

Kada je riječ o pitanju *Kakvo je obrazovanje nastavnog osoblja u pogledu stranih jezika, koliki im je prosječni radni staž, odnosno, iskustvo u nastavi?* manje od pola ispitanika (42 %) se izjasnilo da govori strani jezik, 12% ih je reklo da ne govori, dok se 46% nastavnika uopšte nije izjasnilo u pogledu vladanja stranim jezikom (Sl.1) Može se samo pretpostaviti da je mogući razlog tolikog stupnja neizjašnjavanja nesigurnost jednog značajnog broja nastavnika u kvalitet njihovog znanja, što u ukupnom zbiru, dakle - zajedno sa nastavnicima koji su se izjasnili da ne govore strane jezike, predstavlja zabrinjavajući podatak. Među onima koji su se izjasnili da govore neki strani jezik 76% njih navodi engleski, dok su ostali (24%) naveli njemački, italijanski, ruski, arapski i francuski. Kada je riječ o dužini staža, 66% nastavnika ima preko 10 godina radnog staža, a značajan je i postotak onih čiji se staž kreće od 5-10 godina (12 %). Ovi podaci ukazuju na mogućnost bogatog iskustva propitivanog nastavnog osoblja, što je za nastavu

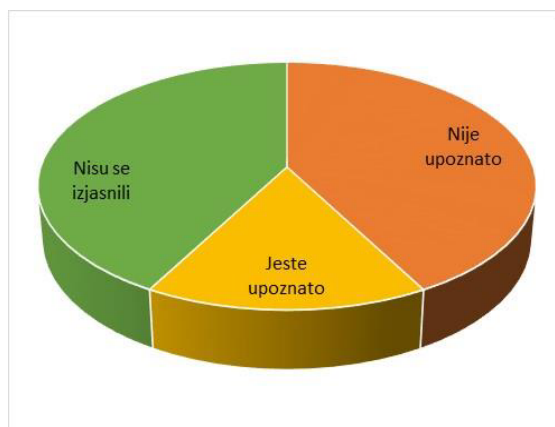
istovremenog/integriranog učenja stranog jezika i drugih nastavnih predmeta (CLIL) izuzetno važno i poželjno.

Slika 1. Poznavanje stranih jezika

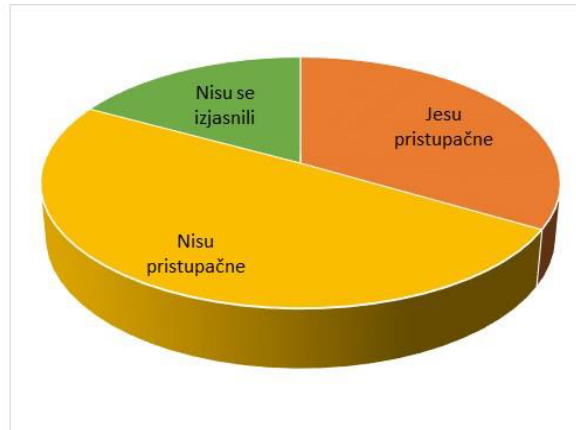
Odgovor na naredno istraživačko pitanje - *Da li su nastavnici upoznati s novim tipom nastave, poput CLIL-a, te da li su spremni na intenziviran trud u smislu pripreme spostvenih materijala u tu svrhu?*³ bio je potreban da bi se utvrdilo koliko nastavnika uopće zna za nove nastavne pristupe poput CLIL-a, te da li su spremni na dodatne napore kakve taj tip nastave iziskuje što uključuje stalnu *ad hoc* pripremu nastavnih materijala. Dobiveni podaci (Sl.2) nedvojbeno govore da je među nastavnicima koji su ponudili bilo kakav odgovor (58% nastavnika) zaista veliki broj njih koji uopšte nisu upoznati s CLIL-om (72,5%). Činjenica da se čak 42% nastavnika nije ni izjasnilo ukazuje na prilično izvjesnu mogućnost da je broj onih koji ne znaju za nove pristupe još mnogo veći. Ohrabrujuća je, međutim, činjenica da su odgovori na pitanje o pripremi nastavnih materijala bili 100% afirmativni. Tako 58% nastavnika tvrdi da u potpunosti pripremaju materijal za nastavu, dok ostali ne ističu da to rade u potpunosti, oslanjajući se vjerovatno i na udžbenik. S druge strane, neobično je da u odgovoru na ovo pitanje nije bilo onih koji se oslanjaju isključivo na udžbenik. Iako je ovo pitanje zamišljeno da ispita spremnost nastavnika za kreativnu pripremu vlastitih materijala, neovisno o propisanoj obaveznoj literaturi, jer CLIL kao pristup to najčešće i zahtijeva, čini se da pitanje nije u potpunosti razumijevano u tom smislu. Kako god, jasna je spremnost nastavnika da kvalitetno i samostalno pripremaju nastavu.

³CLIL često zahtijeva *ad hoc* pripreme.

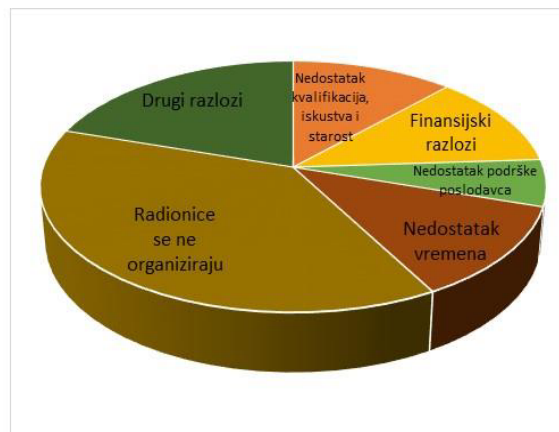

Slika 2. Poznavanje novih pristupa poput CLIL-a

U pripremi istraživanja interesiralo nas je i *Kakav je odnos nastavnika prema stručnom usavršavanju?* jer nam je to važan pokazatelj njihove otvorenosti ka novim nastavnim pristupima, samim tim i CLIL-u. Rezultati istraživanja su pokazali da 30% nastavnika smatra da su radionice profesionalnog razvoja pristupačne nastavnicima u Bosni i Hercegovini, dok čak 52% njih smatra da nisu, a 18% nastavnika je bilo neodlučno u svom odgovoru (Sl.3). Drugim riječima, preovladava nezadovoljstvo situacijom u pogledu ponuđenih mogućnosti usavršavanja. Kada je riječ o pristupačnim radionicama, 52% nastavnika se izjasnilo da im, u većem ili manjem stupnju, prisustvuju. To je relativno dobar rezultat, ali bi stepen iskorištenosti ovakvih mogućnosti profesionalnog usavršavanja trebao biti mnogo veći. Razlozi koje nastavnici navode za neučestvovanje u radionicama su različiti (Sl.4). Jedan dio navedenih razloga je zastupljen u sličnim procentima (između 6% i 12%), a to su: manjak kvalifikacija i iskustva, starost; finansijski razlozi; nedostatak podrške od strane poslodavca; nedostatak vremena usljed radnih obaveza. Međutim, daleko veći broj odgovora ukazuje na nedostatak organizacije radionica (38%), dok je spriječenost iz takozvanih „drugih razloga” bila razlog neučešća kod 20% ispitanika. Podatak da se radionice profesionalnog razvoja slabo organizuju dodatno je podvučen činjenicom da veliki broj nastavnika (68%) smatra da se u tu svrhu ne ulaže ni dovoljno vremena ni dovoljno resursa. Ipak, u slučaju da radionice budu češće i pristupačnije, čak 90% nastavnika tvrdi da bi ih rado pohađali. Mali broj njih je ravnodušan prema ovakvom vidu usavršavanja (10%), ali niko ne bi odbio učešće, pa time ni upoznavanje sa novim dostignućima u struci.

Slika 3. *Pristupačnost radionica za stručno usavršavanje*

Slika 4. *Razlozi neučešća u radionicama*

Poznata je činjenica da integrirana nastava stranog jezika i drugih nastavnih predmeta nužno zahtijeva da nastavnici kontinuirano sarađuju i razmjenjuju znanja i iskustva. To nas je inicijalno i vodilo ka istraživačkom pitanju *Kakav je stav nastavnika u pogledu međusobne stručne saradnje, koja je nužna u CLIL projektima?* Rezultati Upitnika su i ovdje dali interesantne podatke.

66% nastavnika smatra da se u njihovim školama praktikuje timski rad, a 62% nastavnika je i zadovoljno nivoom spomenute saradnje. Ovakvi stavovi su svakako dobra polazna osnova za eventualni CLIL pilot projekat.

Čak su i opisni odgovori, koje su nastavnici davali u pogledu međusobne saradnje, bili najvećim dijelom afirmativni i uglavnom su isticali značaj podizanja nivoa saradnje za dobrobit učenika. Tako su se među afirmativnim komentarima našli i oni koji traže „*međupredmetnu korelaciju*” kao i „*organizovanje više časova iz srodnih oblasti*”. Za nas je ovo posebno interesantno jer je u potpunosti na tragu CLIL-a. Međutim, ne treba zanemarivati činjenicu da još uvijek ima dosta nastavnika koji se ni na kakav način ne izjašnjavaju.

Pozitivan doprinos daju i stavovi nastavnika u pogledu saradnje unutar dvojezičnog tipa nastave. Dosta njih smatra da je ovakvu nastavu *teško realizovati, da se nema iskustva, da je nivo znanja*

stranog jezika kod učenika nedostatan'. Značajan broj nastavnika nije uopšte dao komentar, a među onima koji su ih, pak, dali bilo je i dosta identičnih komentara (kao i u nekim drugim stavkama Upitnika) što upućuje na to da svi nastavnici možda nisu samostalno popunjavali Upitnik. U svakom slučaju, kroz neke od komentara (npr. *korisno, poželjno, od suštinske važnosti, učinilo bi nastavu interesantnijom i dinamičnijom*) osjeća se pozitivan stav koji uprkos različitim nedostatnostima, pa i određenom stupnju inertnosti, ipak nudi mogućnost za otvaranje novih stranica i modernizaciju našeg obrazovanja.

Da su nastavnici zaista voljni za takvu vrstu izazova, uvjerali smo se kroz odgovore gdje 80% njih iskazuje zainteresiranost za organizovaniji i sistematiziraniji način saradnje između predmetnih nastavnika, s ciljem poboljšanja nastavno-obrazovnog procesa, i to do tog stupnja da su spremni i učestvovati u pilot projektima poput CLIL-a (Sl.5). Time je dat odgovor i na posljednje istraživačko pitanje (*Da li nastavnici odobravaju CLIL i da li bi učestvovali u eventualnom projektu koji bi uključivao takvu nastavu?*).

Slika 5. Zainteresovanost za učešće u CLIL projektima

Rezultati Upitnika te njihova analiza u svjetlu istraživačkih pitanja potvrdili su i naše hipoteze da nastavnici u našim osnovnim i srednjim školama još uvijek nisu spremni da učestvuju u CLIL projektima, ali da jesu otvoreni za stručno usavršavanje kroz različite radionice gdje bi se edukovali u pogledu novih nastavnih pristupa, uključujući CLIL.

U skladu s rečenim, potrebno je dati i određene preporuke. Prije svega, važno je o novim nastavnim pristupima, poput CLIL-a, educirati nastavnike, ali i sve one koji učestvuju u donošenju odluka vezanih za obrazovne procese. Drugim riječima, potrebno je na tu temu organizirati što više seminara i radionica te obezbijediti relevantnu literaturu. Također je veoma važno organizirati kurseve stranih jezika za nastavno osoblje da bi se nastavnici opustili u konverzaciji na stranom jeziku.

Naravno, za sve ovo je potrebno uložiti dosta truda, kao i materijalnih sredstava, ali, imajući u vidu prednosti koje modernizacija obrazovanja nudi pojedincima i društvu u cjelini takvinapori su svakako vrijedni truda.

Literatura:

1. Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles, An interactive approach to language pedagogy*. New York: Addison Wesley Longman.
2. Celente, G. (2007). *Trends 2000: how to prepare for and profit from the changes of 21st century*. New York: Warner Books
3. Council of Europe, (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*. Cambridge: Cambridge University Press
4. Coyle, D., Holmes, B., King, L. (2009). *Towards an Integrated Curriculum – CLIL National*
5. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and language integrated learning*. New York, NY: Cambridge University Press.
6. Dalton-Puffer, C. (2011). Content-and-Language Integrated learning: From practice to principles? *Annual Review of Applied Linguistics*, 31, 182–204. retrieved from: www.researchgate.net/publication/259412894_Content-and-Language_Integrated_Learning_From_Practice_to_Principles/link/56a10c3b08ae27f7de264e7e/download, accessed: 20.10.2022.
7. Eurydice Brief. *Key Data on Teaching and Learning at School in Europe*, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2017.: retrieved from: www.anefore.lu/wp-content/uploads/2017/10/EURYDICE-Key-Data-on-Teaching-Languages-at-School-in-Europe.pdf, accessed: 12.10. 2022.
8. Goris, J., Denessen, E., & Verhoeven, L. (2019). Effects of content and language integrated learning in Europe. A systematic review of longitudinal experimental studies. *European Educational Research Journal*, 18(6), 675–698. Rerieved from: <https://doi.org/10.1177/1474904119872426>, accessed: 15.10.2022.
9. Marsh, D., & Wolff, D. (Eds.). (2007). *Diverse contexts—converging goals. CLIL in Europe*. Frankfurt am Main, Germany: Lang.
10. Pappa, S. et al., “Teacher Agency Within the Finnish CLIL Context: Tensions and Resources.” *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2017., Retrieved from: www.academia.edu/76183166/Teacher_agency_within_the_Finnish_CLIL_context_tensions_and_resources?sm=b, accessed: 16.10.2022.
11. Ruiz de Zarobe, Y. & R. M. Jim´enez Catal´an (Eds.), (2009) *Content and language integrated learning: Evidence from research in Europe* Bristol, UK: Multilingual Matters.
12. Tarabar, A (2018). *Istovremeno učenje struke i engleskog jezika: kreiranje CLIL modela*, Zenica: Institut za privredni inženjering
13. Y. Ruiz de Zarobe & R. M. Jim´enez Catal´an (Eds.), (2009) *Content and language integrated learning: Evidence from research in Europe* Bristol, UK: Multilingual Matters.

Summary

In the era of constant changes occurring in all areas of human activity it is necessary to be informed on new achievements and approaches. This, certainly, refers to education where it is very important that all participants in the process are interested and motivated for changes and improvements. The paper analyses attitudes of teachers in primary and secondary schools in terms of Content and Language Integrated Learning (CLIL). The aim is to determine if there is a possibility of implementing such type of training in Bosnia and Herzegovina schools.

Key words:*new educational approaches, content and language integrated learning, attitudes, perspectives*

GERMANISTIKA

Belma Polić, Emina Horić, Nihada Topovčić

ANALIZA JEZIKA CHRISTIANA SCHMIDTA

Sažetak

Kao što i sam naslov ovog članka sugerira, rad se bavi analizom jezika visokog predstavnika u BiH, Christiana Schmidta. Pokušava se dati odgovor na pitanje da li je jezik, koji koristi Christian Schmidt, kompleksan i apstraktan. Kako bi se dao odgovor na navedeno pitanje analiziran je intervju visokog predstavnika objavljen u maju 2022. godine za njemačku tv kuću Deutsche Welle, a ciljevi koji su postavljeni su sljedeći:

- 1. Utvrditi jezičku razinu Schmidtovog vokabulara, koristeći se standardima Zajedničkog evropskog referentnog okvira za strane jezike;*
- 2. Utvrditi kompleksnost sintakse koju koristi visoki predstavnik;*
- 3. Ekscerpirati sve čvrste strukture s posebnim okusom na one s prenesenim značenjem;*
- 4. Ekscerpirati sve riječi stranog porijekla;*
- 5. Analizirati retoričke figure koje koristi visoki predstavnik.*

***Ključne riječi:** Zajednički evropski referentni okvir za jezike, sintaksa, čvrste strukture, idiomi, riječi stranog porijekla.*

UVOD

Christian Schmidt je od 1. augusta 2021. godine izabran za visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini ispred Međunarodne zajednice. Odrastao je u siromašnoj porodici u Njemačkoj, tačnije u Bavarskoj. Završio je pravni fakultet, a bio je član Kršćansko-demokratske unije (CDU). Njegova politička karijera se do kraja osamdesetih vezala isključivo za bavarsko područje. Devedesetih ulazi u *Bundestag* (Njemački parlament), gdje se njegov mandat vezivao za njemačku vanjsku i sigurnosnu politiku.

Kao njemački političar i neko ko je bio zadužen za vanjsku politiku, interesirao se i bavio ratom u bivšoj Jugoslaviji. Važi za prijatelja Hrvatske, s obzirom da je dao veliki doprinos izgradnji suverene Hrvatske i promociji njenih vanjskopolitičkih interesa, što je rezultiralo hrvatskim predsjedničkim odličjem 2020. godine „*Red Ante Starčevića*“. Navedene činjenice su podstakle razne kontraverze u Bosni i Hercegovini među Bošnjacima, ali i Srbima.

Svakako je Christian Schmidt itekako interesantna ličnost u Bosni i Hercegovini- neko ko je konstantno u medijima zbog svojih izjava i odluka ili zbog vladajućih političara koji ga redovno kritiziraju do naroda koji zbog njegovih najava je u više navrata 2022. izlazio na ulice, protestirajući, dok on tvrdi da je pogrešno shvaćen ili da nije mislio ono što mu se prigovara.

Sve gore navedeno nas je podstaklo da s lingvističkog aspekta tretiramo jezik Christiana Schmidta, kako bismo dali odgovor na pitanje: Da li je jezik Christiana Schmidta, zaista, kompleksan i apstraktan?

Korpus

Za analizu jezika visokog predstavnika Christiana Schmidta odabrali smo intervju, koji je s njim uradila njemačka televizijska kuća *Deutsche Welle* i objavila ga na svom YouTube kanalu 19. maja 2022. godine (https://www.youtube.com/watch?v=I_h5XYsDmfo, preuzeto 11.10. 2022. godine).

Intervju je detaljno pregledan u više navrata i s obzirom da je determinirano više zanimljivih lingvističkih aspekata, sama analiza se, upravo, orijentisala prema najfrekventnijim i najupečatljivijim među njima, što nas je opredijelilo da definiramo sljedeće ciljeve:

1. Utvrditi jezičku razinu Schmidtovog vokabulara, koristeći se standardima Zajedničkog evropskog referentnog okvira za strane jezike;
2. Utvrditi kompleksnost sintakse koju koristi visoki predstavnik;
3. Ekscerpirati sve čvrste strukture s posebnim fokusom na one s prenesenim značenjem;
4. Ekscerpirati sve riječi stranog porijekla;
5. Analizirati retoričke figure koje koristi visoki predstavnik.

Jezička razina

Jezička razina se detektuje na osnovu parametara koji su sastavni do Zajedničkog evropskog referentnog okvira za jezike (<https://www.uni-hamburg.de/allgemeinsprachen/ueberuns/up-ger-u-kurzinfo.pdf>, preuzeto 10. 10. 2022. godine) koji jezičke nivoe grupiše u tri nivoa: A, B i C.

A nivo ili početni nivo podrazumijeva sljedeće: polaznik počinje shvatati sistem vremena, sposoban je da govori o sebi i svojoj prošlosti, te je sposoban da pismeno prenese osnovne informacije. Iako još uvijek ne razumije dovoljno da bi održao komunikaciju, polaznik jednostavnim izrazima može opisati sebe, svoju porodicu, uvjete života i slično.

B nivo ili razvojni nivo podrazumijeva da polaznik vrlo dobro komunicira na stranom jeziku i vodi zadovoljavajuću konverzaciju s izvornim govornikom. Nema većih problema u razumijevanju. Može razumjeti većinu TV vijesti i većinu filmova na standardnom jeziku. Polaznik može sudjelovati u diskusijama o poznatim temama i iznositi svoja mišljenja. Pismeni jezik počinje ličiti pismenom jeziku izvornog govornika.

C nivo ili vrsni nivo podrazumijeva sljedeće: polaznik uspješno može sudjelovati u diskusijama na razne teme te koristiti idiome i kolokvijalizme. Jezik se koristi tečno, adekvatno i precizno, a na razini izvornog govornika.

Visoki predstavnik u intervjuu, koji je obavljen na njemačkom jeziku, koristio je ca. 1200 riječi. Od 1200 riječi, njih samo osam (0, 67%) pripadaju C nivou ili vrsnom nivou, a to su riječi: *überschappen*, *Krisenherd*, *zumal*, *Geschiebe*, *erwirtschaften*, *aufetw.* *aufbauen*, *Belagerungsbedingungen*, *(zahlenmäßig) hochfahren*. Možemo zaključiti da vokabular koji koristi visoki predstavnik pripada početnom i razvojnem nivou, što olakšava razumijevanje njegovih poruka.

Unutar navedene analiza vokabulara detektirano je i ponavljanje određenih riječi- radi se o imenicama i pridjevima, kao npr. *brutal* (dva puta), *Potential* (dva puta), *spät* (tri puta), *Vertrauen* (dva puta), a svaki put s ciljem naglašavanja određenog stajališta u datom kontekstu.

Sintaksa

Analizirajući sintaksu Christiana Schmidta vodili smo se podjelom njemačke rečenice na prostu i kompleksnu rečenicu (usp. Sapp, 2019: 70-93). Vodili smo računa i o tom koliko je zavisnih struktura sadržano unutar kompleksne rečenice.

Od 86 ekscerpiranih i analiziranih rečenica njih 35 su proste rečenice, dok su ostatak kompleksne rečenice, od čega 46 rečenica ima strukturu “*glavna rečenica + 1 zavisna rečenica*”.

Kompleksne rečenice koje su sastavljene od glavne i zavisne rečenice broje preko 50% struktura koje koriti Christian Schmidt. Radi se o, u većini slučajeva, atributskim rečenicama koje detaljnije pojašnjavaju neku od imenica, dok su najbrojnija struktura objekatske rečenice koje su dopuna glagolu glavne rečenice koji zahtijeva akuzativ, kao npr. *sagen, glauben, erfahren, denken, sei festzustellen, empfehlen, bedauern*, te koristi vrlo frekventan subjunktor *dass*. Za zavisne strukture koje su dopuna glagolu u glavnoj rečenici, koji zahtijeva objekat s obligatornom prepozicijom, visoki predstavnik, također, vrši poveznicu najfrekventnijim subordiniranim veznikom *dass*, a glagoli koji se pojavljuju u glavnoj rečenici pripadaju skupini vrlo frekventnih glagola, npr. *sich freuen*.

Tabelarni prikaz daje detaljan uvid u navedenu analizu:

Prosta rečenica	Kompleksna rečenica							
35	51							
	Glavna rečenica + 1 zavisna					Glavna rečenica + 2 zavisne		Glavna rečenica + 3 zavisne
	Kond.	AO	Atr.	PO	Final.	Sub+AO	Atr+AO	Temp+Atr+AO
	1	26	15	3	1	2	2	1
35 (41%)	46 (53%)					4 (4,7%)		1 (1,3%)
Ukupno: 86								

Čvrste strukture

Pod sintagmom “*čvrste strukture*” podrazumijevamo u ovom radu sve one strukture koje se mogu tretirati kao dekomponirani predikati i frazemi.

Dekomponirani predikat Katnić-Bakaršić (2007:250) definiraju kao “predikat koji se sastoji od jedne glagolske kopule ili semikopulativnog glagola i glagolske imenice u zavisnom padežu, a po pravilu je sinonimišan prostom glagolskom predikatu i komutabilan s njim”. Dok su frazemi prema Fleischeru (1997: 29) izrazi koji imaju sljedeće odlike: idiomatičnost, semantičko-sintaksičku stabilnosti i leksikaliziranje i reproduciranje.

Iako je povezanost između jezika i politike zapanjujuća, zbog toga što se upravo jezikom može doći do političkog odnosno jezičkog djelovanja, idiomi nisu baš česta pojava u političkom govoru (usp. Elpass, 2007: 285).

Analizirajući jezik visokog predstavnika u BiH uočili smo da se pojavljuju tek dva dekomponirana predikata (*Schlüsse ziehen* i *Mechanismen verabschieden*), dok je šest frazema (*etw.geht/wird schon schief gehen, sich zum Guten ändern/wenden, mit den Füßen abstimmen, im Hinblick auf, Gott sei Dank!, auf den Plan gerufen werden*). Svi čvrsti izrazi ne posjeduju visok stepen idiomatičnosti, te možemo zaključiti da Christian Schmidt ne pribjegava često izrazima koji imaju preneseno značenje, kako bi njegove poruke ostale jasne i nedvosmislene.

Riječi stranog porijekla

Analizirajući kojoj jezičkoj razini pripada vokabular kojim se koristi Christian Schmidt, sintaksu, kao i čvrste izraze koji se pojavljuju u jeziku visokog predstavnika uočeno je i korištenje stranih riječi.

Radi se o anglicizmima, kao npr. *They are back again!*, gdje visoki predstavnik izgovara cijelu jednu prostu rečenicu na engleskom, ali je odmah nakon što ju je izgovorio prevodi i na njemački jezik. Od anglicizama koristi i općepoznatu sintagmu *fake news*, te *bargain* u kontekstu pregovaranja. Filipović (1990: 17) pojam *anglicizam* definira kao „svaku riječ preuzetu iz engleskog jezika koja označava neki predmet, ideju ili pojam kao sastavne dijelove engleske civilizacije; ona ne mora biti engleskog porijekla, ali mora biti adaptirana prema sustavu engleskog jezika i integrirana u engleski vokabular“. Pored anglicizama koristi i čvrsti izraz porijeklom iz latinskog jezika *per se* sa značenjem “samo po sebi”, također općeprihvaćeni izraz.

Uzme li se statistička analiza stranih riječi koje Schmidt koristi, može se konstatirati da rabi vrlo mali broj stranih riječi, svega jednu rečenicu na engleskom koju odmah i prevodi, te dva anglicizma i jedan latinski izraz.

Retoričke figure

Retoričke figure su stilistički „*elementi*“ kojima političari obogaćuju svoju političku komunikaciju. One omogućavaju političarima da djeluju iskrenije, ali i interesantnije. Retoričke figure u političkom diskursu drže motivaciju i pažnju publike, ali omogućavaju i svojevrsnu manipulaciju.

Visoki predstavnik u analiziranom intervjuu najčešće koristi anaforu, retoričko pitanje, antiklimaks, metaforu, te aliteraciju (usp. Sowinski, 1991: 329-336).

Anafora je jedna od najfrekventnijih stilističkih figura, koja predstavljanje ponavljanje jedne te iste riječi na početku rečenice ili nekog stiha. Visoki predstavnik najčešće pribjegava navedenoj retoričkoj figuri, posebno kada želi nešto naglasiti, npr: *...ich sehe aber ein **Potential** für Destruktion. Ein **Potential** über Fake News und andere Dinge...; ...um die **Region** kümmert. Diese **Region** wird die entscheidenden Redionen...; ...**brutale** Kriege. **Brutale** Auseinandersetzungen; Wir **müssen** stabilisieren, das heißt, wir **müssen**...*

Retoričko pitanje je stilska figura koja podrazumijeva pitanje na koje ne očekujemo odgovor. Visoki predstavnik navedenu stilsku figuru upravo koristi za činjenice koje se ne mogu dovoditi u pitanje, koje nisu upitne (ulazak BiH u EU, činjenicu da je Njemačka nekada bila podijeljena zemlja i sl), npr. *Kann dieses Land in die EU?; Was heißt schief gehen?; Aus welchem Land kommen wir aus Deutschland?*

Analizom jezika visokog predstavnika uočeno je da koristi gradaciju, klimaks i antiklimaks-retoričke figure koje se vežu za uzlaznu i silaznu gradaciju. Visoki predstavnik koristi antiklimaks kada spominje Međunarodnu zajednicu, a nakon toga EU, npr. *Sie vertrauen stark auf die Internationale Gemeinschaft, auf Europa*, a klimaks kada unutar jedne rečenice prvo spominje Vladu SR Njemačke, a nakon toga Bundestag koji je ključna institucija u Njemačkoj, s obzirom da se u Bundestagu usvajaju ili ne usvajaju prijedlozi Vlade: *....deutsche Bundesregierung und dann der deutsche Bundestag*.

Metafora je retorička figura koja podrazumijeva korištenje određenih riječi/izraza s prenesenim značenjem. Schmidt vrlo rijetko rabi navedenu retoričku figuru, npr. *Krisenherde erzuegen, mit den Füßen abstimmen*.

Ponavljjanje suglasnika u više riječi unutar nekog stiha ili rečenice jeste retorička figura „aliteracija“. Koristi se kako bi se naglasilo emocionalno stanje onog ko govori, neki zvukovni ugođaj ili pak ritam, te glasovni efekti. Kod visokog predstavnika ova figura se ponekad javlja s ciljem naglašavanja ili podvlačenja nečeg što on smatra važnim, npr: *Kalter Krieg im Kommunismus;...würde Dieses, dann, auch die Anerkennung...*

ZAKLJUČAK

S obzirom da je visoki predstavnik Christian Schmidt itekako intrigantna ličnost u Bosni i Hercegovini, te ga političari i mediji često tumače na različite načine, to nas je podstaklo da analiziramo jezik visokog predstavnika s jednim jedinim ciljem, a to je da pokušamo odgovoriti na pitanje da li je jezik Schmidta kompleksan, apstraktan, dvosmislen.

U te svrhe detaljno smo analizirali njegov intervju iz 2022.godine koji je dao njemačkoj tv. kući *Deutsche Welle*. Utvrdili smo da njegov vokabular možemo svrstati u početni i razvojni njemački prema ZEROJ-u, te se kao takav nikako ne može tumačiti kao apstraktan, „težak“ ili kompleksan. Struktura rečenice koju koristi visoki predstavnik je u preko 50% slučajeva prosta ili je kompleksna rečenica koja kao dopunu ima atributsku ili objekatsku rečenicu, što je ponovno vrlo jednostavna sintaksa. Kada govorimo o čvrstim izrazima, s posebnim fokusom na

one izraze koji imaju preneseno značenje, pa samim tim otvaraju mogućnosti za više tumačenja ili za pogrešna tumačenja, takvih izraza je vrlo malo, te niti taj dio analize jezika visokog predstavnika ne ostavlja prostor za pogrešna tumačenja ili recipiranja onoga o čemu govori. I, na kraju, vrlo malo koristi strane riječi, svega tri puta, a i kada je to slučaj, onda se radi o općepoznatim riječima/sintagmama kao što je *fake news*.

Ukoliko sumiramo rezultate analize korištenih retoričkih figura, možemo konstatovati da visoki predstavnik pribjegava korištenju onih retoričkih figura koje podvlače, naglašavaju i poentiraju ponavljanjem (anafora), gradiranjem (antiklimaks, klimaks), te retoričkim pitanjima, dok vrlo rijetko koristi retoričke figure, kao npr. metaforu, koje otvaraju prostor za dvosmislenosti.

Zaključno možemo reći da je jezik Christiana Schmidta jednostavan i nedvosmislen.

Literatura:

1. Elspass, Stephan (2007): *Phrasemes in political speech*. U: Burger, Harald / Dobrovol'skij, Dmitrij / Kühn, Peter / Norrick, Neal R. (Hrsg.): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 1. Halbband*. Berlin; New York, 284–292.
2. Filipović, Rudolf (1990): *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo-razvojjznačenje*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Fleischer, Wolfgang (1997): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2007): *Stilistika. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje*. Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga.
5. Sapp, Christopher (2019): *Einführung in die deutsche Linguistik*. University of Mississippi.
6. Sowinski, Bernhard (1991): *Deutsche Stilistik. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag.
7. https://www.youtube.com/watch?v=I_h5XYsDmfo, preuzeto 11. 10. 2022. godine
8. <https://www.uni-hamburg.de/allgemeinsprachen/ueber-uns/up-ger-u-kurzinfo.pdf>, preuzeto 10. 10. 2022. godine

CHRISTIAN SCHMIDT'S LANGUAGE ANALYSIS

Abstract

As the title of this article suggests, the paper deals with the analysis of the language of the high representative in Bosnia and Herzegovina, Christian Schmidt. An attempt is made to answer the question whether the language used by Christian Schmidt is complex and abstract. In order to answer the question above, an interview of the high representative published in May 2022 for the German TV company Deutsche Welle was analyzed, and the goals that were set are as follows:

- 1. Determine the language level of Schmidt's vocabulary, using the standards of the Common European Framework of Reference for Foreign Languages;*
- 2. Determine the complexity of the syntax used by the high representative;*
- 3. Excerpt all solid structures with special focus on those with conveyed meaning;*
- 4. Excerpt all words of foreign origin;*
- 5. Analyze rhetorical figures.*

Keywords: *Common European Framework of Reference for Languages, syntax, solid structures, idioms, words of foreign origin.*

van. prof. dr. Amela Ćurković
Lamija Ekinović, MA

CORONA – ANGLIZISMEN IM DEUTSCHEN UND IM BOSNISCHEN – EIN KONTRASTIVER VERGLEICH

Zusammenfassung

Laut Wortschatzforschern ist es noch nie vorgekommen, dass in so einer kurzen Zeit so ungewöhnlich viele Wörter zu einem Thema den Wortschatz so stark prägen, wie die zum Thema der Coronapandemie. Besonders auffällig sind die Anglizismen in der Berichterstattung zur Covid-19-Pandemie. Der Beitrag beschäftigt sich mit den Unterschieden hinsichtlich der Frequenz und Verbreitung der Anglizismen im Deutschen und Bosnischen. Unter Beobachtung stehen viele Anglizismen, wie z. B. Lockdown, Cluster, Homeschooling, Zoomparty, Social Distancing. Im Bosnischen findet man z.B. neben dem Fremdwort Lockdown noch zatvaranje und zaključavanje. Dabei verwendet man nicht das schon bestehende Wort im Bosnischen karantena für die entsprechende Maßnahme der strikten Isolierung. Über solche und ähnliche Erscheinungen im Wortschatz der beiden Sprachen wird hier eigene Recherche durchgeführt. Als Korpus dienen Belege aus den Zeitungsartikeln in den Medienquellen, hauptsächlich „Die Zeit“ und „Oslobodjenje“, wie auch aus einigen im Netz vorhandenen Wortsammlungen.

Schlüsselwörter: Anglizismen, Neuprägungen, Coronapandemie, Bedeutungswandel, kontrastiver Vergleich, Integration der Anglizismen

EINFÜHRUNG

Anglizismen (Entlehnungen aus dem Englischen) fließen in die deutsche wie auch in die bosnische Sprache so schnell wie keine andere Gruppe von Fremdwörtern. Dies ist nicht ungewöhnlich angesichts der Entwicklung neuer Technologien, insbesondere im Bereich der Informationstechnologie, der Musik- und Filmindustrie oder des Sports, die sowohl das berufliche als auch das private Leben der Menschen und in höchstem Maße ihre gegenseitige Kommunikation erheblich beeinflussen. Im 21. Jahrhundert erleben wir einen noch größeren Zustrom von Anglizismen. Die Welt ist zu einem globalen Dorf geworden, das wirtschaftlich und durch die Medien verbunden ist, die die wichtigste Quelle importierter Anglizismen sind. Die Coronavirus-Pandemie hat jedoch in sehr kurzer Zeit zu einer Hyperproduktion neuer Wörter geführt, insbesondere englischer Lehnwörter, sowohl im Deutschen als auch im Bosnischen. Laut Wortschatzforschern ist es noch nie vorgekommen, dass in so einer kurzen Zeit so ungewöhnlich viele Wörter zu einem Thema den Wortschatz so stark prägen, wie die zum Thema der Coronapandemie. Wir sprechen oft das Wort *korona* aus, aber es gab Dutzende von Zusammensetzungen mit dieser Wurzel im Bosnischen, wie z. B. *koronamjere*, *koronakriza*, *koronaš*, *koronizacija* usw. Die Hyperproduktion neuer Wörter tritt immer dann auf, wenn wir große Umwälzungen in der außersprachlichen Realität erleben. Dann entstehen neue Wörter,

aber wir ziehen auch einige alte Wörter heraus, die nicht Teil unseres alltäglichen Lexikons waren. Bis vor zwei Jahren hatte das Wort *pandemija* (= *Pandemie*) einen sehr niedrigen Häufigkeitsgrad. Es gibt auch viele scherzhafte Verschmelzungen im Bosnischen, nach der Wortbildungsart der englischen Sprache, z. B. *covidiot*, *zoomor* (aus der Zoom-Anwendung und dem Wort *umor* (= Müdigkeit) usw. Es entstehen die für die Verständigung notwendigen Wörter, aber auch die scherzhaften Neuprägungen, mit denen wir irgendwie gegen all die Belastungen ankämpfen, die die Corona mit sich gebracht hat. (vgl. Mikić Čolić 2021)

Besonders auffällig sind die Anglizismen in der Berichterstattung zur Covid-19-Pandemie. Die Coronapandemie beeinflusst nicht nur das tägliche Leben der Menschen, sondern auch die Sprachen der Welt. Neuer Wortschatz der deutschen Sprache rund um die Corona-Krise wird vom Leibniz-Institut für Deutsche Sprache in Mannheim online gestellt. Mit dem neuen Wortschatz wurden im Jahr 2020 etwa 1.000 Einträge erfasst. So könnte man die neuen Wörter bzw. Neubildungen in der Sachgruppe der Maßnahmen zur Eindämmung von Infektionskrankheiten einordnen, mit den Paradebeispielen im Deutschen *Social Distancing*, *Abstandsgebot* usw. Eine weitere Sachgruppe wäre der Unterricht und die Ausbildung, deren beste Beispiele sind: *Online-Unterricht* oder *Distanzunterricht*, *Coronasemester*. (vgl. (Ćurković 2020) Unter den anderen Typen von neuen Wörtern können wir auf jeden Fall die Anglizismen nennen, wie auch Wortbildungen mit *Corona-* als Wortbildungselement. Zu den Entlehnungen gehören *Lockdown*, *Cluster*, *Homeschooling*, *Zoomparty* wie auch den oben erwähnten Ausdruck *Social Distancing*. Unter den vielen Wortbildungen kann man *Coronasünder*, *Coronapolizist*, *Coronaverbrecher*, *Coronaferien*, *Coronaparty* usw. einordnen. Die Fachausdrücke, die inzwischen zu den Alltagswörtern aus der Allgemeinsprache gehören, sind z.B. *Immunitätsnachweis*, *Herdenimmunität*, *Triage*, *Tröpfcheninfektion*. Außerdem sind sich die Linguisten einig, dass viele neue Wörter, die seit Beginn der COVID-19-Pandemie in den Wortschatz aufgekommen sind, einen relativ negativen Kontext haben: z.B. *Kontaktsperre* und *Coronaisolation*. (vgl. Klosa-Kückelhaus 2020). Allerdings stehen solche Beispiele von neuen Wörtern sowie schon vorhandenen Wörtern mit neuen Bedeutungen seitens der Sprachforscher unter Beobachtung, um festzustellen, ob sie eine gewisse Verbreitung in die Allgemeinsprache erfahren werden. Zu jedem dieser Wörter gibt man eine vorläufige Bedeutungserklärung an, mit einigen Verwendungsbeispielen. (Ćurković 2020: 56).

Im Weiteren werden deutsche und bosnische Ausdrücke behandelt, die im Zuge der Berichterstattung zur Coronavirus-Pandemie oder Corona-Pandemie oder Covid-19-Pandemie gebildet oder entlehnt wurden. Die Untersuchung und der kontrastive Vergleich beruhen auf eigenen Recherchen. Als Korpus dienen Belege aus den Zeitungsartikeln in den Medienquellen, hauptsächlich „Die Zeit“ und „Oslobođenje“, wie auch aus einigen im Netz vorhandenen Glossaren, wie z. B. die oben bereits erwähnte Wortsammlung unter dem Namen „Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie“¹ oder das Portal des Online-Wortschatz-

¹Das Leibniz-Institut für Deutsche Sprache (IDS, Mannheim) hat im April 2020 dieses Projekt gestartet, mit über 1000 Einträgen. <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

Informationssystem Deutsch (OWID)² oder „Themenglossar zur COVID-19-Pandemie“ des Digitalen Wörterbuchs der deutschen Sprache (DWDS).³ Beim kontrastiven Vergleich sind deutliche Unterschiede hinsichtlich der Frequenz und Verbreitung von Anglizismen im Deutschen und Bosnischen festzustellen: Auf Grund von analysierten Beispielen kann man sagen, dass es im Bosnischen weniger Corona-Anglizismen als im Deutschen gibt. In der Darstellung der Beispiele wird der Gebrauch im Deutschen gezeigt, danach im Bosnischen, gefolgt von Bedeutungserklärung aus den relevanten Quellen.

Kontrastiver Vergleich

Cluster

- (1) „Noch findet die Corona-Warn-App keine Cluster, die zu vielen Infektionen führen könnten.“
- (2) „Eigentlich soll das zuständige Gesundheitsamt alle Personen informieren, die von einem solchen Cluster betroffen sein könnten.“
- (3) „Weil die Infektionszahlen aber so stark ansteigen, dass die Gesundheitsämter nicht mehr hinterherkommen, werden mehr Stimmen laut, die die Corona-Warn-App für die Cluster-Erkennung nutzen wollen.“
- (4) „In Japan hat man mit der Cluster-Verfolgung zu Beginn des Corona-Ausbruchs beeindruckende Erfolge verzeichnet...“⁴
- (5) „U ovom momentu je teško reći koliko je zaraženih virusom koji je potekao iz konjičkog klastera.“
- (6) „Bh. mediji su jučer prenijeli da je, osim Konjica, novi klaster zaraženih na korona virus moguć i u Mostaru.“⁵

Ein Cluster ist eine ungewöhnlich große Anhäufung von Infektionsfällen, an einem bestimmten Ort zu einer bestimmten Zeit. Bei einem Cluster (als Einheit zu begreifen) können auf einem Schlag mehrere Infektionsketten beginnen. Es wäre sinnvoll, alle Personen dieses Kreises in Quarantäne zu schicken.⁶ In beiden Sprachen haben wir die gleiche Bedeutung des Anglizismus, im Deutschen als Fremdwort entlehnt, mit gleicher Graphie und Aussprache und im Bosnischen angepasst an die Regularitäten der bosnischen Grammatik inklusive die Schreibform mit *k* und die Aussprache, weil *klaster* schon vor der Pandemie ins Bosnische entlehnt wurde.

²Hier können über 200 Einträge, jeweils mit einer Definition und einem Pressebeleg, eingesehen werden. <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>

³ Hier sind ca. 200 Bildungen zu finden, indem auf die ausführlichen Wörterbucheinträge des DWDS verwiesen wird. <https://www.dwds.de/themenglossar/Corona>

⁴<https://www.zeit.de/digital/datenschutz/2020-11/corona-warn-app-updates-clustererkennungsfunktion-verbesserung> (Stand: 20.05.2021)

⁵<https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/hronologija-sirenja-covid-19-u-bih-u-nasoj-zemlji-do-jucer-zarazeno-168-osoba-tri-su-umrle-541977> (Stand: 25.03.2021)

⁶https://zdfheute-stories-scroll.zdf.de/Corona_Cluster/index.html (Stand: 20.05.2021)

Hotspot

- (7) „Der Skiort Ischgl wurde im Frühjahr 2020 zum Corona-Hotspot.“
- (8) „Weite Teile des Südens der Vereinigten Staaten sind zum Corona-Hotspot geworden.“⁷
- (9) „Broj umrlih i novooboljelih u provinciji Hubei, epicentru epidemije koja je praktički posve izolirana od ostatka svijeta, u utorak je iznosio 94 umrlih...“
- (10) „U pokrajini Hubei, jednom od žarišta koronavirusa, u ponedjeljak su registrovana 103 nova smrtna slučaja...“
- (11) „Prva smrt izazvana virusom 2019-nCoV dogodila se u decembru u kineskom gradu Wuhanu, žarištu epidemije, a bila je objavljena 11. januara.“⁸

Bedeutung von *Hotspot* im medizinischen Sinne lautet: Zentrum erhöhter Aktivität bzw. Ausbreitung eines Virus.⁹ *Corona-Hotspot* bezieht sich auf Städte, Orte oder Regionen, in denen besonders viele Menschen von Covid-19 betroffen sind. Im Bosnischen wird kein Anglizismus verwendet, sondern die Wörter *žarište* und *epicentar* aus dem bestehenden Wortschatz, die die gleiche Bedeutung haben.

Lockdown, Shutdown

- (12) „...Mit Kontaktbeschränkungen, aber ohne strengen Lockdown navigierte das Land durch die Pandemie.“¹⁰
- (13) „Die Niederlande haben seit Beginn der Pandemie mehr als eine Million Ansteckungen mit dem Coronavirus gezählt. Einen Tag vor dem Erreichen der Marke am Mittwoch hatte das Land mit gut 17 Millionen Einwohnern seinen Lockdown bis März verlängert.“
- (14) „Viele resignieren angesichts der scheinbaren Ausweglosigkeit des ständig verlängerten Lockdowns, einige fühlen sich ohnmächtig angesichts des Eindrucks, mitunter irrational anmutenden Entscheidungen ausgeliefert zu sein.“¹¹
- (15) „Seit Beginn der Corona-Pandemie im März 2020 gab es in Deutschland mehrere Lockdowns.“
- (16) „In der Zeit mussten viele Geschäfte schließen. Auch Schulen und Kitas waren vom Lockdown betroffen.“
- (17) „Für Geimpfte soll es in Zukunft keinen so harten Lockdown mehr geben.“¹²
- (18) „U toku vikenda, dok je u Sarajevu trajao lockdown, pojavio se video snimak iz Mostara, iz jednog noćnog kluba. U videu se čuje i glas jedne mlađe ženske osobe, koja "proziva" premijera KS Edina Fortu zbog lockdowna.“

⁷ <https://www.zeit.de/wissen/gesundheit/corona-zahlen-europa-weltweit> (Stand: 12.02.2021)

⁸ Oslobodjenje, 12.-14.02.2020, S. 12, 14, 17

⁹ <https://www.dwds.de/themenglossar/Corona>

¹⁰ <https://www.zeit.de/digital/datenschutz/2020-11/corona-warn-app-updates-clustererkennungsfunktion-verbesserung> (Stand: 20.05.2021)

¹¹ <https://www.zeit.de/zett/politik/2021-02/jung-risikogruppe-gefahr-corona-lockdown-einsamkeit-maske> (Stand: 20.06.2021)

¹² <https://www.zeit.de/thema/lockdown> (Stand: 28.08.2021)

- (19) „Sarajevo „zaključano“, u Mostaru korona zabava i poruka za premijera KS: Forto, zatvaraj koga si navikao“
- (20) „Naime, Sarajevo je ovaj vikend u djelimičnom lockdownu zbog pogoršane epidemiloške situacije, a dok ženska osoba sa snimka izgovara navedeni tekst, na snimku se jasno vidi krcat klub u Mostaru, muzika ide uživo, maske i distanca ne postoje...“
- (21) „Ovo je pravo vrijeme za proglasiti lockdown, rezultate mjera možemo očekivati za...“
- (22) „Haris Vranić, ministar zdravstva Kantona Sarajevo kazao je u izjavi za medije da je ovo bio pravi trenutak za uvođenje dvosedmičnog lockdowna te da će ova mjera polučiti rezultate.“
- (23) „Hiljade su u subotu prodefilovale kroz Sidnej zahtijevajući okončanje mjera zaključavanja, dok su se manje demonstracije održavale u Melburnu i Brizbejnu.“¹³

Die Bedeutung von Lockdown oder Shutdown lautet: Zeitraum, in dem fast alle wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Aktivitäten auf politische Anordnung hin stillgelegt sind.¹⁴ Weitere Bedeutung im Kontext der Bekämpfung einer Pandemie: Bündel unterschiedlicher Maßnahmen zur Unterbrechung der Infektionsketten, bestehend aus Abstandsregeln, Kontakt- und Ausgangsbeschränkungen, Schließung öffentlicher und privater Einrichtungen; der so hervorgerufene Zustand, in dem das öffentliche Leben stark eingeschränkt ist.¹⁵ Die Beispiele zeigen teilweise Übereinstimmung zwischen den beiden Sprachen, weil man im Bosnischen heimische Wörter zaključavanje und zatvaranje (= Schließung/Verriegelung) verwendet hat, die den gleichen Sinn im Kontext der Corona- Pandemie tragen. Lockdown bedeutet im Englischen im Allgemeinen, Sicherheitsmaßnahmen in einem Notfall zu verhängen, um zu verhindern, dass Menschen ein Gebäude oder einen Ort verlassen oder betreten. Lockdown kann auch im Sinne der Verhinderung der Ausbreitung einer Infektionskrankheit verwendet werden, aber das treffendere Wort dafür ist karantena (= Quarantäne), das bedeutet, dass eine strenge Isolation verhängt wird, um die Ausbreitung von Infektionskrankheiten zu verhindern. Dementsprechend ist die bosnische Version dieses Wortes karantena angemessen, so dass die Verwendung des englischen Wortes lockdown in der bosnischen Sprache völlig unnötig und überflüssig ist.

Social Distancing/ Social Distance

Laut der SPRACHREPORT-Reihe „Neuer Wortschatz“¹⁶ bedeutet dieser Ausdruck räumliche Distanzierung, und auch physische Trennung, die generell wichtige Maßnahmen zur Eindämmung von Infektionskrankheiten darstellt. Für Zifonun bezeichnet die Soziale Distanz „die Parole der Corona-Krise.“¹⁷ Nach Robert Koch Institut ist es ein Fachbegriff der Epidemiologie, noch seit 2016. Gleichzeitig ist es ein Anglizismus, der in deutscher Sprache

¹³ Oslobodjenje, März – Juli 2021

¹⁴ <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>

¹⁵ www.dwds.de

¹⁶ <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

¹⁷ „Zwischenruf zu „Soziale Distanz“, Gisela Zifonun, Sprachreport, Heft 2/2020, S. 9; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

auch als vollständige Übersetzung des englischen Ausdrucks vorkommt – „soziale Distanzierung“, was nicht mehr die Bedeutung des Fachausdrucks *Social Distancing* hat, „denn die Maßnahme des Social Distancing intendiert nicht, dass sich Menschen in ihren gesellschaftlichen Kontakten voneinander entfernen bzw. ihre sozialen Netzwerke verlassen oder verlieren, sondern dass sie sich räumlich bzw. physisch voneinander getrennt halten. Fachsprachlich wird deshalb im Deutschen im Kontext der Seucheneindämmung von Maßnahmen der räumlichen bzw. physischen Distanzierung oder Trennung gesprochen.“¹⁸

Im Bosnischen gab es sowohl *socijalna distanca* – Anglizismus als Lehnwort, aber auch andere Ausdrücke, die der Bedeutung von *social distance* näher sind als *socijalna distanca*, wie z. B. *obavezan razmak*, *(fizički) razmak*, *rastojanje*, *držanje distance* u.a. Mit der Lehnübersetzung *socijalna distanca* gibt es gleiche Probleme wie im Deutschen.

Coronavirus

Ein interessantes Beispiel ist das *Coronavirus* bzw. *koronavirus*, das in sehr kurzer Zeit häufig verwendet wurde, also in dieser Form in beiden Sprachen bereits Fuß gefasst hat und in dieser Schreibweise „genehmigt“ bzw. akzeptiert wurde. Im Bosnischen hingegen ist die Konstruktion *virus korone* passender und gebräuchlicher, wenn zuerst *virus* als Grundwort genannt wird, gefolgt von *korone* in der attributiven Funktion, die das Grundwort *virus* näher definiert. Analog heißt es *virus gripe* oder *virus ebola*, nicht etwa. *gripa-virus* oder *ebola-virus*. Also im Falle von *koronavirus* statt *virus korone* spricht man von einer direkter Übernahme der englischen Zusammensetzung, obwohl solche Wortbildung untypisch im Bosnischen ist. Allerdings wird *koronavirus* entsprechend der Aussprache im Englischen orthographisch dem bosnischen Graphem *k* angepasst.

Homeoffice und Homeschooling

Homeoffice als Anglizismus ist schon „aus der Mitte der 90er Jahre“¹⁹ ein fester Bestandteil der deutschen Sprache, mit der Bedeutung ‚Büroarbeitsplatz zu Hause‘, ‚Berufstätigkeit zu Hause‘. *Homeschooling* wird mit der Coronakrise zunehmend verwendet. Im Englischen bedeutet dieser Ausdruck „the teaching of children at home, usually by parents“ [das Unterrichten von Kindern zuhause, üblicherweise durch ihre Eltern]. Diese Bedeutung trifft auf *Homeschooling* in Zeiten der Coronakrise nicht zu und muss erweitert werden. Deshalb lautet die Definition im DWDS wie folgt:

Unterricht von Kindern im Schulalter, der auf Wunsch der Erziehungsberechtigten oder in Ausnahmesituationen wie schwerwiegender körperlicher Behinderung oder Schulschließungen zu Hause (meist durch Eltern) stattfindet.²⁰

¹⁸ „Neue Wörter in der Coronakrise“, Annette Klosa-Kückelhaus, Sprachreport, Heft 2/2020, S. 1

¹⁹ „Arbeiten und Lernen in Coronazeiten: *Homeoffice* und *Homeschooling*“, Annette Klosa-Kückelhaus, 2020; <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>

²⁰ Ebd.

Die Autorin Klosa-Kückelhaus erklärt, dass es sprachlich keine Alternativen im Deutschen zu den zwei englischen Ausdrücken gibt, die sich mittlerweile im Deutschen durchgesetzt haben:

Wirkliche Alternativen sind sie alle nicht: *Zuhauseschule* und *Schule zuhause* sind auch über einfache Google-Recherchen kaum zu finden und werden also, vermutlich aus ähnlichen Gründen wie die Bildungen *Zuhausebüro* / *Zu-Hause-Büro* bzw. *Büro zuhause* / *zu Hause*, fast nicht verwendet. Der Ausdruck *digitale Schule* bezieht sich vor allem auf Bestrebungen nach verstärktem Einsatz von IT-Ausstattung im schulischen Unterricht und Heimschule schließlich bedeutet eigentlich 'einem Kinderheim, einem Internat o. Ä. angeschlossene Bildungseinrichtung'.²¹

Die Überlegung, dass man ein deutsches Wort statt Fremdwörter einsetzen soll, wäre hier fehl am Platz, weil beide Lexeme spezifische Bedeutungen und typische Verwendungen aufweisen, für die es keine Äquivalente im Deutschen gibt. Im Bosnischen dominierten dagegen heimische Syntagmen wie *rad od kuće*, *nastava od kuće*, die trefflich die Anglizismen *homeoffice* und *homeschooling* beschreiben. Die Ausnahme ist der Ausdruck *online-nastava*, der aus einer Kombination des eingebürgerten Anglizismus *online* und heimischen Wortes *nastava* (= der Unterricht) besteht.

Coronaparty

(19), „Viele junge Erwachsene kümmern sich nicht um die Ansteckungsgefahr und verweisen schulterzuckend auf die milden Verläufe. [...] Ihnen kann die Krankheit kaum etwas anhaben, und genau so verhalten sie sich im Moment. Sie feiern „Corona-Partys“, die sie auf Instagram und Facebook zeigen. Da gibt es Bilder und Videos, auf denen junge Menschen lachend Corona-Bier trinken. WG-Partys statt Club. Grillen im Park statt Stammtisch in der Lieblingsbar.“²²

(20), „Iz Bijeljine tvrde nije bilo korona derneka. Slike su nastale ranije.“²³

(21), „Povodom koronaderneka, oglasio se i gradonačelnik Mostara: Evo šta je rekao Mario Kordić“²⁴

(22) „...u Mostaru korona zabava i poruka za premijera KS: Forto, zatvaraj koga si navikao“²⁵

Definiert wird die Coronaparty wie folgt: Gemeinsames Feiern meist junger Menschen trotz der und ggf. auch als eine Art Protest gegen die weitgehenden Kontakt- und Ausgangseinschränkungen während der COVID-19-Pandemie.²⁶ In den ersten zwei bosnischen Beispielen wird das umgangssprachliche Wort türkischer Herkunft *dernek* verwendet, das eine

²¹Ebd.

²²www.zeit.de (Stand: 17.03.2020)

²³ Oslobodjenje 05.05.2020

²⁴ Oslobodjenje 15.03.2021

²⁵ www.oslobodjenje.ba (Stand: 27.06.2021)

²⁶ <https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp#coronaparty> (Stand: 26.09.2021)

breitere Bedeutung als Party oder Feier hat, und zwar die Bedeutung von Messe, Markt, größerer Versammlung (= sajam, vašar, skup²⁷). Obwohl es im Bosnischen auch das heimische Wort *zabava* (= Party, Feier) gibt, wird hier *dernek* gebraucht, um auf eine scherzhafte Art und Weise die Bedeutung von Coronaparty im Sinne des Trotzes und des Protests gegen die strengen Maßnahmen zum Ausdruck zu bringen.

Schlussfolgerung

Die Fremdwortflut in Zeiten der Corona-Pandemie zeigt, dass wir uns mit neuen Anglizismen infiziert haben. In einigen Fällen ist dies gerechtfertigt, in anderen nicht, wie diese Untersuchung gezeigt hat. Es geht nicht nur um neu geschaffene Wörter, meist mit dem Wortbildungsteil *Corona-/korona-*, sondern unter den neu geschaffenen Wörtern gibt es viele Wörter, die schon lange in der Sprache bestehen, aber bisher ausschließlich mit der epidemiologischen Berufswelt in Verbindung standen, und jetzt haben sie eine breitere Verbreitung erreicht und sind für jedermann üblich geworden.

Allerdings benötigen Sprachveränderungen einen längeren Zeitraum, aber jetzt haben wir in sehr kurzer Zeit sehr umfassende Sprachveränderungen erlebt. Dies ist sicherlich durch die Natur der Coronapandemie bedingt. Da es aber hauptsächlich um situationsbedingte Wörter und Ausdrücke englischer Herkunft geht, stellt sich die Frage, wie lange die Zusammensetzungen wie *Coronaparty*s auch nach Ende der Pandemie noch anwendbar sind.

Andererseits ist die Coronakrise vor allem eine medizinische d.h. epidemiologische Herausforderung, danach auch eine psychologische, ökonomische und politische und als solche, wirkt sie sich sehr stark auf die Sprache aus. Außerdem fällt bei der Gegenüberstellung der beiden Sprachen auf, dass Anglizismen im Bosnischen etwas weniger verwendet werden als im Deutschen.

Literatur:

1. Balnat, Vincent. (2020): Unter Beobachtung: Corona-Wortschatz im Deutschen und Französischen. *Nouveaux Cahiers d'Allemand: Revue de linguistique et de didactique*
2. Ćurković, Amela (2020): "Neologismen und Corona". In: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici* XVIII/2020 (S. 55-61)
3. Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung und Union der deutschen Akademien der Wissenschaften (Hrsg.) (2013): *Reichtum und Armut der deutschen Sprache. Erster Bericht zur Lage der deutschen Sprache*. Berlin / Boston: de Gruyter
4. Heyne, Sabine / Vollmer, Bastian A. (2016): *Innovation und Persuasion in der Presse. Eine komparative Korpusanalyse zur Form und Funktion von Neologismen*. Springer VS, Wiesbaden
5. Hilke, Elsen (2004): *Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen*. Gunter Narr Verlag, Tübingen

²⁷<https://jezikoslovac.com/word/42o9> (Stand: 20.11.2021)

6. Klosa-Kückelhaus, Annette (2020): „Neue Wörter in der Coronakrise – von Social Distancing und Gabenzaun“. In: *Sprachreport* Heft 2/2020 (S. 1-5)
7. Mikić Čolić, Ana (2021): *Neologizmi u hrvatskome jeziku*. Filozofski fakultet Osijek
8. Scherer, Carmen (2006): *Korpuslinguistik*. Universitätsverlag Winter. Heidelberg

Internetquellen (zuletzt am 31.05.2022 besucht):

1. <https://www.deutscheakademie.de/de/aktuell/2020-06-25/coronas-woerter>
2. <https://www.ndr.de/kultur/Corona-Entsteht-ein-neuer-Wortschatz.coronawortschatz100.html>
3. <https://www.duden.de/sprachwissen/sprachratgeber/der-oder-das-Virus>
4. <https://www.zeit.de/digital/datenschutz/2020-11/corona-warn-app-updates-clustererkennungsfunktion-verbesserung>
5. <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/hronologija-sirenja-covid-19-u-bih-u-nasoj-zemlji-do-jucer-zarazeno-168-osoba-tri-su-umrle-541977>
6. https://zdfheute-stories-scroll.zdf.de/Corona_Cluster/index.html
7. <https://www.zeit.de/wissen/gesundheit/corona-zahlen-europa-weltweit>
8. <https://www1.ids-mannheim.de/sprache-in-der-coronakrise.html>
9. <https://jezikoslovac.com/word/42o9>

CORONA ANGLICISMS IN GERMAN AND BOSNIAN - A CONTRASTIVE COMPARISON

Summary

According to vocabulary researchers, it has never happened before that in such a short time so unusually many words on a single topic have such a strong impact on vocabulary as those on the topic of the corona pandemic. The anglicisms in the media reporting on the Covid-19 pandemic are particularly striking. The article deals with the differences in the frequency and spread of anglicisms in German and Bosnian. Many anglicisms are still under observation, e.g. lockdown, cluster, homeschooling, zoom party, social distancing. In Bosnian, for example, in addition to the English borrowing lockdown, one can also find zatvaranje and zaključavanje. The existing Bosnian word karantena is not used for the corresponding measure of strict isolation. Our own research is carried out here on such and similar phenomena in the vocabulary of the two languages. Examples from the newspaper articles mainly in the media sources "Die Zeit" and "Oslobođenje" serve as the corpus.

Key words: *anglicisms and English borrowings, new word formations, coronavirus pandemic, change of meaning, contrastive comparison, integration of anglicisms*

TURKOLOGIJA

Vanr. prof. dr. sc. Edina Solak

Doc. dr. sc. Mirza Bašić

NEKA ZAPAŽANJA U VEZI S NOMINALIZACIJOM, ATRIBUCIJOM I ADVERBIJALIZACIJOM U DJELU *DÎVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK*

Sažetak

*U gramatičkoj strukturi turkijskih jezika nominalizacija, atribucija i adverbijalizacija jesu procesi u okviru kojih se ishodišne rečenice s finitnim predikatom preoblikuju u infinitne glagolske oblike. Takvim se infinitnim glagolskim oblicima izražava sintaksička subordinacija koja je karakteristična za gramatičku strukturu turkijskih jezika. U radu se analiziraju gramatičke i značenjske strukture infinitnih glagolskih oblika koji nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u procesima nominalizacije, atribucije i adverbijalizacije u djelu autora Mahmuda Kašgarija pod naslovom *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Jedna takva analiza trebala bi dati doprinos boljem razumijevanju rečenične subordinacije u rečeničnome ustroju turkijskih jezika.*

Ključne riječi: nominalizacija, atribucija, adverbijalizacija, sintaksička subordinacija, Mahmud Kašgari

UVOD

U gramatičkoj strukturi turkijskih jezika sintaksička subordinacija označava se infinitnim glagolskim oblicima koji nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u procesima nominalizacije, atribucije i adverbijalizacije. Primarni cilj ovoga rada jeste analizirati takve procese u enciklopedijskome filološkom djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* autora Mahmuda Kašgarija. U radu se kao temeljni izvor građe koristi prijevod Besima Atalaya koji je objavljen u tri toma i u kojem je originalni tekst ispisan i latiničnim pismom te je preveden i na savremeni turski jezik. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvome dijelu rada analizira se proces nominalizacije u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*. U ovome dijelu rada analiziraju se gramatičke i značenjske strukture imenskih skupina koje nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u procesu nominalizacije i u kojima glagolske imenice preuzimaju funkciju upravnoga člana. Drugi dio rada bavi se procesom atribucije. U ovome dijelu rada govori se o gramatičkim i značenjskim strukturama atributskih konstrukcija koje nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u procesu atribucije i u kojima participi ili pak proparticipi obavljaju funkciju upravnoga člana. I na kraju, treći dio rada posvećen je procesu adverbijalizacije. U ovome dijelu rada analiziraju se gramatičke i značenjske strukture adverbijalnih skupina koje nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u procesu adverbijalizacije i u kojima konverbi ili pak kvazikonverbi imaju funkciju upravnoga člana. Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu. Autori rada potpisuju sve prijevode na bosanski jezik.

Nominalizacija

U turkijskim se jezicima u okviru nominalizacije ishodišna rečenica s finitnim predikatom preoblikuje u imensku skupinu u kojoj glagolska imenica ima funkciju upravnoga člana. Dakle, u turkijskim jezicima glagolske imenice nastaju nominalizacijom finitnoga predikata, odnosno preoblikom ishodišne rečenice s finitnim predikatom u imensku skupinu (v. Čaušević 2018: 57–58). U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* evidentira se upotreba glagolskih imenica na *-mA*, *-mAk* i *-Iş*.

(1) yakdı: Yaktı. “**anıñ kelmegi** yakdı = **onun gelmesi** yaklaştı”; (yakar – yakmak). (DLT III: 62–63) / yakdı: Približio se. “**Njegov se dolazak** približio”; (približava se – približavati se, približiti se).

(2) utruşdı: “ol maña **kesme** utruşdı = o, bana **zülûf kesmekte** yardım etti”. Artığı makasla kesilen her şey için de böyle denir; (utruşur – utruşmak). (DLT I: 233) / utruşdı: “On mi je pomogao **u rezanjuuvojaka**.” Povrh toga, tako se kaže i za sve što se reže makazama; (pomaže u rezanju makazama – pomagati / pomoći u rezanju makazama).

(3) bürüşdı: “ol maña **bürme** bürüşdı = o, bana **ağ dikmekte** yardım etti”. Torba başı gibi yuvarlak olarak dikilen her şey için de böyle denir. (bürüşür – bürüşmek). (DLT II: 94) / bürüşdı: “On mi je pomogao **u şivenjumreže**.” Tako se kaže i za sve što se šije u ovalnom obliku poput vrha torbe. (pomaže u šivenju – pomagati / pomoći u šivenju).

U primjerima (1), (2) i (3) objašnjavaju se značenjske strukture glagolâ *yakmak* (*približavati se / približiti se*), *utruşmak* (*pomagati / pomoći u rezanju makazama*) i *bürüşmek* (*pomagati / pomoći u šivenju*), a može se primijetiti da se navode rečenice u kojima se upotrebljavaju imenske skupine u kojima glagolska imenica na *-mA* ima funkciju upravnoga člana. U primjeru (1) iskazuje se značenjska struktura glagola *yakmak* (*približavati se / približiti se*), a navodi se rečenica u kojoj funkciju subjekatske sintagme ima imenska skupina u kojoj glagolska imenica na *-mA* ima funkciju upravnoga člana. S druge strane, u primjerima (2) i (3) izražavaju se značenjske strukture glagolâ *utruşmak* (*pomagati / pomoći u rezanju makazama*) i *bürüşmek* (*pomagati / pomoći u šivenju*), a prilikom izražavanja značenjskih struktura tih glagola navode se rečenice u kojima glagolska imenica na *-mA* ima funkciju objekta.

(4) emritti: “**kaşınmak** meniñ yinim emritti = **kaşınmak** benim vücudumu gıdıklandırıdı”; şöyle ki bu, bir kimsenin koltuk altı veya boynu kaşınırsa bütün beden bundan gıdıklanır, adamcağız gülmeğe başlar. (emritür – emritmek). (DLT I: 261–262) / emritti: “**Çeşanje** je zagolicalo moje tijelo”; tako je to, ako se neko počese ispod pazuha ili pak po vratu, cijelo ga tijelo zagolica i jadni se čovjek počne smijati. (čeşe – çeşati / počesati).

(5) çakışdı: “ol maña **çakmak** çakışdı = o, bana **çakmak çakmakta** yardım etti” (çakışur – çakışmak). (DLT II: 104) / çakışdı: “On mi je pomogao **u paljenju fitilja**” (pomaže u paljenju – pomagati / pomoći u paljenju).

U primjerima (4) i (5) pojašnjavaju se značenjske strukture glagolâ *emritmek* (*çeşati / počesati, golicati / zagolicati*) i *çakışmak* (*pomagati / pomoći u paljenju, takmičiti se u paljenju*), a može se uočiti da se navode rečenice u kojima se upotrebljavaju imenske skupine s glagolskom imenicom na *-mAk*. U primjeru (4) označava se značenjska struktura glagola *emritmek* (*çeşati /*

počešati, golicati / zagolicati), a u okviru označavanja značenjske strukture toga glagola navodi se rečenica u kojoj glagolska imenica na *-mAk* ima funkciju subjekta. S druge strane, u primjeru (5) opisuje se značenjska struktura glagola *çakışmak* (*pomagati / pomoći u paljenju, takmičiti se u paljenju*), a prilikom opisivanja značenjske strukture toga glagola navodi se rečenica u kojoj glagolska imenica na *-mAk* ima funkciju objekta.

(6) çıkış: Menfaat, çıkar. “ol ısta **çıkış** yok = o ıste **çıkır** yok“. (DLT I: 368) / çıkış: Korist, dobit. “Utomposlu nema nikakve **dobiti**“

(7) buluş: Sözle yardım. “ol maña **buluş** kıldı = o, bana sözle yardım etti“. (DLT I: 367) / buluş: Pomoći riječima. “On mi je pomogao **načinom govorenja** = on mi je pomogao riječima.“

U primjerima (6) i (7) iskazuju se značenjske strukture leksema *çıkış* (*korist, dobit*) i *buluş* (*tješenje, savjetovanje, pomaganje riječima*), a primjećuje se da se navode primjeri u kojima glagolska imenica na *-Iş* preuzima funkciju gramatičkoga subjekta (v. 6), odnosno funkciju objekta (v. 7). Naime, u primjeru (6) navodi se rečenica u kojoj glagolska imenica na *-Iş* ima funkciju gramatičkoga subjekta, dok se u primjeru (7) navodi rečenica u kojoj glagolska imenica na *-Iş* ima funkciju objekta.

Atribucija

U turkijskim jezicima atribucija jeste proces u okviru kojega se ishodišna rečenica s finitnim predikatom preoblikuje u atributsku skupinu u kojoj particip ili proparticip ima funkciju upravnoga člana. Dakle, u turkijskim jezicima participske i proparticipske atributske konstrukcije nastaju atribucijom finitnoga predikata, odnosno preoblikom ishodišne rečenice s finitnim predikatom u atributsku skupinu (v. Ergin 1993: 315; Bayraktar 2004: 44; Čaušević 2018: 189–190). U djelu *Dîvânü Lügâti 't-Türk* bilježi se upotreba atributskih konstrukcija u kojima funkciju upravnoga člana imaju participi na *-mİş*, *-DUk*, *-DI*, *-Ar*, *-GAn*, *-AsI*, *-DAçI* i *-GU*.

(8) suwişdı: “**yugurmuş** un suwişdı = **yuğurulan** un, suyun çokluğundan dolayı sıvılaştı, cıvılaştı“. Suyunun çokluğu dolasıyla cıvıklaşan her akar için de böyle denir; (suwişur – suwişmak). (DLT II: 102) / suwişdı: “Brašno **koje se bilo stvrđnulo** rastvorilo se zbog velike količine vode“. Tako se kaže i za svaki rastvor koji je nastao zbog velike količine vode. (rastvarati se / rastvoriti se).

(9) ya: Yay. Şu savda dahi gelmiştir: “**kurmuş** kırış tügölmes, ukrukun tağ egilmes = **kurulmuş** kırış düğümlenmez, kementle dağ eğilmez“. Bu sav, küçük araçlarla büyük iş girişmek isteyen kimse için söylenir. (DLT III: 215) / ya: Strijela. Spominje se i u sljedećoj izreci: “Ne može se vezati žila **koja se osušila** niti se konopcem ikad planina sruşila.“ Ova se izreka koristi za čovjeka koji se želi upustiti u neki zahtjevan posao posjedujući skromne rekvizite.

(10) koş: Herhangi bir şeyin çifti, eşi. Şu savda dahi gelmiştir: “**korkmuş** kişige koy başı koş körünür = **korkmuş** adama koyun başı çift görünür“. Bu sav, bir şeyden korkan ve her dakika bir hayal gördüğünde sığıryan kişi için söylenir. (DLT III: 126) / koş: Duplikat, kopija bilo

čega. Spominje se i u sljedećoj izreci: “Čovjeku **koji se uplašio** i glava ovce duplom se čini.“ Ova se izreka koristi za čovjeka koji se boji nečega i koji se stalno trza kada vidi nešto.

U primjerima (8), (9) i (10) govori se o značenjskim strukturama glagola *suvişmak* (*razrjeđivati se / razrijediti se, omekšavati / omekšati, rastvarati se / rastvoriti se*) i leksema *ya* (*strijela*) i *koş* (*duplikat, par, kopija*), a može se vidjeti da se navode rečenice u kojima se upotrebljava particip na *-mİş* u atributskoj funkciji. U ovim se rečenicama particip na *-mİş* dodaje na korijen glagolâ *yugurmak* (*zgusnuti se, stvrdnuti se*), *kurmak* (*sušiti / osušiti*) i *korkmak* (*plašiti se / uplašiti se, bojati se*), a primjećuje se kako se u analiziranim primjerima participom na *-mİş* iskazuje radnja koja se realizirala prije trenutka govora. U analiziranim se rečenicama uočava da particip na *-mİş* pokriva sferu prošlosti.

(11) kardu: Zemheri sıralarında su üzerinde yüzen fındık büyüklüğündeki buz parçaları. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kardunı yincü sakınmañ

Tuzgunı mançu sezinmeñ

Bulmaduk neñge sevinmeñ

Bilgeler anı yerer (DLT I: 419)

kardu: komadići leda veličine lješnjaka, koji plutaju po vodi za vrijeme mraza i hladnoće. Spominju se i u sljedećim stihovima:

Ni komadić leda malim i bezopasnim nemojte smatrati

Poklonjeno jelo kao zadužbinu nemojte gledati

I onome **što ne možete dosegnuti** nemojte se radovati

Jer takvo ponašanje učenjaci nikad neće podržati

(12) yek: Şeytan. Şu savda dahi gelmiştir: “bilmiş yek **bilmedük** kişiden yeg = tanınmış şeytan, **tanımadık** adamdan daha iyidir“. Bu sav, tanıdıklarına hürmet etmekle emrolunan kişi için söylenir. (DLT III: 160) / yek: Şejtan. Spominje se i u sljedećoj izreci: “I šejtan kojeg znamo bolji je od čovjeka **kojeg nismo upoznali**.“ Ova se izreka koristi za čovjeka koji se savjetuje da poštuje i cijeni one koje poznaje.

U primjerima (11) i (12) objašnjavaju se značenjske strukture leksema *kardu* (*grudvica, komad leda*) i *yek* (*šejtan*), a može se primijetiti da se navode izreke i stihovi u kojima se particip na *-DUk* upotrebljava u atributskoj funkciji. U primjeru (11) iskazuje se značenjska struktura leksema *kardu* (*grudvica, komad leda*), a navode se stihovi u kojima se odričan oblik participa na *-DUk* dodaje na korijen glagola *bulmak* (*nalaziti / naći, pronalaziti / pronaći*). Uočava se kako se u ovome primjeru odričnim oblikom participa na *-DUk* ukazuje na radnju u sadašnjem vremenu. U primjeru (12) izražava se značenjska struktura leksema *yek* (*šejtan*), a navodi se izreka u kojoj se odričan oblik participa na *-DUk* dodaje na korijen glagola *bilmek* (*znati / poznavati*). Primjećuje se da se u ovome primjeru odričnim oblikom participa na *-DUk* upućuje na radnju u prošlome vremenu. Analizirani primjeri ukazuju na činjenicu da particip na *-DUk* može obilježavati i sferu prošlosti i sferu sadašnjosti (v. Mansuroğlu 1960: 20; Tekin 2004a: 534).

(13) itindi: “**itindi** neñ = **itilmiş** nesne“ (DLT I: 140) / itindi: “Predmet **koji je odbačen** = odbačeni, odgurnuti predmet“

(14) ekindi: “**ekindi** tarıĝ = **ekilen** tohum“ (DLT I: 140) / ekindi: “Sjeme **koje je posijano** = posijano sjeme“

(15) akındı: “**akındı** suw = **akan** su“ (DLT I: 140) / akındı: “Voda **koja teĉe** = tekuća voda“

U primjerima (13), (14) i (15) pojašnjavaju se znaĉenjske strukture glagolâ *itinmek* (*gurati se / biti guran, biti odgurnut, odbacivati se / biti odbacivan, biti odbaĉen*), *ekinmek* (*saditi se / biti saĉen, biti posaĉen, sijati se / biti sijan, biti posijan*) i *akinmak* (*teĉi / isteĉi, curiti / iscuriti, kapati / iskapati*), a navode se sintagme u kojima se particip na -DI upotrebljava u atributskoj funkciji. U primjerima (13) i (14) particip na -DI upotrebljava se u atributskoj funkciji, dodaje se na osnovu glagolâ *itinmek* (*gurati se / biti guran, biti odgurnut, odbacivati se / biti odbacivan, biti odbaĉen*) i *ekinmek* (*saditi se / biti saĉen, biti posaĉen, sijati se / biti sijan, biti posijan*) te iskazuje radnju koja se realizirala prije trenutka govora. U primjeru (15) particip na -DI upotrebljava se, takoder, u atributskoj funkciji, dodaje se na osnovu glagola *akinmak* (*teĉi / isteĉi, curiti / iscuriti, kapati / iskapati*) te izraĉava radnju koja se realizira u sadašnjem vremenu. Analizirani primjeri ukazuju na ĉinjenicu da atributske konstrukcije s participom na -DI mogu pokrivati i sferu prošlosti i sferu sadašnjosti (v. Hacıeminoĝlu 1996: 164).

(16) katrundi: “**küler** er katrundi = **gülen** adam durakladı, gülmesini kesti“; “ol maĝa yarmak berür erken katrundi = o, bana para verirken vaz geĉti, ĉekindi, kaĉındı“. Bařkası da böyledir; (katrunur – katrunmak). (DLT II: 249) / katrundi: “Ĉovjek **koji se smije** zastao je = ĉovjek **koji se smije** zastao je i prestao se smijati“; “On je zastao dok mi je davao novac, odustao je i povukao se.“ Tako je i u drugim primjerima (zastaje – zastajati / zastati).

(17) kayındı: “ařıř kayındı = tencere kaynadı“. Bařkası da böyledir, (kaynar – kaynamak). řu savda dahi gelmiřtir: “**kaynar** öküz keĉiksiz bolmas = **kaynıyan** dere geĉitsiz olmaz“. Bu sav, bir kaygılı ve karıřık iřte kullanılır, “o iřin bir ĉıkacak yeri vardır“ demek istenilir. (DLT III: 191) / kayındı: “Lonac je prokljuĉao.“ Tako je i u drugim primjerima (kljuĉa – kljuĉati, prokljuĉati, izvirati). Spominje se i u sljedećoj izreci: “Potok **koji izvire** ne moře biti neprijelazan.“ Ova se izreka koristi u nekome problematiĉnom i zamrřenom poslu, a u njoj se řeli kazati da mora postojati neki izlaz za okonĉanje tog posla.

U primjerima (16) i (17) govori se o znaĉenjskim strukturama glagolâ *katrunmak* (*zastajati / zastati, dvoumiti se, kolebatı se, oklijevati*) i *kayınmak* (*kljuĉati / prokljuĉati, izvirati*), a moře se primijetiti da se navode reĉenice u kojima se particip na -Ar upotrebljava u atributskoj funkciji. U primjeru (16) iskazuje se znaĉenjska struktura glagola *katrunmak* (*zastajati / zastati, dvoumiti se, kolebatı se, oklijevati*), a u okviru iskazivanja znaĉenjske strukture toga glagola navodi se reĉenica u kojoj se particip na -Ar upotrebljava u atributskoj funkciji dodajući se na korijen glagola *külmek* (*smijati se / nasmijati se*) i oznaĉavajući radnju koja se realizira u sadašnjem vremenu i koja prelazi u trajno svojstvo. U primjeru (17) izraĉava se znaĉenjska struktura glagola *kayınmak* (*kljuĉati / prokljuĉati, izvirati*), a prilikom izraĉavanja znaĉenjske strukture toga glagola navodi se reĉenica u kojoj se particip na -Ar koristi u atributskoj funkciji dodajući se na osnovu glagola *kayınmak* (*kljuĉati / prokljuĉati, izvirati*) i imenujući radnju koja se realizira u sadašnjem vremenu i koja prelazi u trajno svojstvo. U analiziranim se reĉenicama

uočava kako se u turskim jezicima participom na *-Ar* izražava radnja koja se realizira u sadašnjem vremenu i koja prelazi u trajno svojstvo (v. Çağatay 1948: 528–530).

(18) abitgan: “ol er ol özin kişiden **abitgan** = o, kendini herkesten **gizliyendir**“ (DLT I: 154) / abitgan: “Taj je čovjek osoba **koja se sakriva** od svakoga = on se sakriva od svakoga“

(19) unitgan: “bu er ol söz **unitgan** = bu adam sözünü çok **unutur**“ (DLT I: 156) / unitgan: “Taj je čovjek osoba **koja često zaboravlja** svoje riječi = on često zaboravlja šta je rekao“

(20) anutgan: “bu er ol işiğ **anutgan** = bu adam daima işlere **hazırlıktır**“ (DLT I: 156) / anutgan: “Taj je čovjek osoba **koja je** uvijek **spremna** za posao = on je uvijek spreman za rad“

U primjerima (18), (19) i (20) pojašnjavaju se značenjske strukture glagolâ *abitmak* (*sakrivati / sakriti*), *unitmak* (*zaboravljati / zaboraviti*) i *anutmak* (*pripremati / pripremiti, spremati / spremiti*), a navode se rečenice u kojima se particip na *-GAn* dodaje na korijen glagola *unitmak* (*zaboravljati / zaboraviti*), odnosno na osnovu glagolâ *abitmak* (*sakrivati / sakriti*) i *anutmak* (*pripremati / pripremiti, spremati / spremiti*). U navedenim rečenicama može se primijetiti da se participom na *-GAn* iskazuje radnja koja se realizira u sadašnjem vremenu i koja se kontinuirano ponavlja prelazeći u svojstvo (v. Mansuroğlu 1960: 20–21; Dankoff–Kelly 1982: 410).

(21) bıçası: “yığaç **bıçası** neñ = ağaç **bıçecek** nesne“ (DLT I: 13–14) / bıçası: “Predmet **koji će sjeći** drveće = alat **koji će sjeći** drveće“

(22) kesesi: “otuñ **kesesi** baldu = odun **kesecek** balta“ (DLT I: 14) / kesesi: “Sjekira **koja će cijepati** drva = sjekira koja će rezati drva“

U primjerima (21) i (22) objašnjavaju se značenjske strukture glagolâ *bıçmak* (*sjeći / odsjeći, isjeći, rezati / odrezati, izrezati*) i *kesmek* (*sjeći / odsjeći, rezati / odrezati*), a navode se sintagme u kojima se upotrebljavaju atributske skupine u kojima particip na *-AsI* ima funkciju upravnoga člana. Može se vidjeti da se participskim atributskim konstrukcijama s participom na *-AsI* iskazuje radnja koja će se, prema objektivnoj procjeni ili subjektivnome uvjerenju govornika, neizostavno realizirati nakon trenutka govora. Zapravo, može se konstatirati da atributske konstrukcije s participom na *-AsI* pokrivaju sferu budućnosti.

Eraslan navodi tvrdnju da se atributske konstrukcije s participom na *-AsI* počinju upotrebljavati u periodu staroga anadolskoga turskog jezika, koji je trajao od 13. do 15. stoljeća. Međutim, navedenu tvrdnju opovrgava činjenica da se upotreba tih participskih atributskih konstrukcija evidentira i u djelu Mahmuda Kaşgarija koje je napisano u 11. stoljeću, što ukazuje na to da se particip na *-AsI* upotrebljavao u turskim jezicima i prije 13. stoljeća (v. Eraslan 1980: 35; Korkmaz 1995a: 150; Güner 2008: 579).

(23) sıçğan: Fare, sıçan. Şu savda dahi gelmiştir: “**öldeçi** sıçğan muş taşakı kaşır = **ölecek** sıçan kedi taşagı kaşır“. Bu sav, ölümü bir şey yüzünden olacak kimsenin, o şey etrafında dolaştığı zaman söylenir. (DLT I: 438) / sıçğan: Miš, pacov. Spominje se i u sljedećoj izreci: “Miš **koji će poginuti** oblijeće oko mačke i izaziva je.“ Ova se izreka koristi kada neko oblijeće oko onoga zbog čega će izgubiti život.

(24) belgölüğ: “belgölüğ ney = belli nesne“. Şu savda dahi gelmiştir: “**boldacı** buzagu öküz ara belgölüğ = öküz olacak buzağı bellidir, olacak buzağı öküzler arasında bellidir“. Bu sav, kendisinden her türlü iyilikler beklenen yiğit, koçak genç için söylenir. (DLT I: 528) / belgölüğ: Spominje se u sljedećoj izreci: “Među stokom jasno se ističe tele **koje će postati** pravo govedo.“ Ova se izreka koristi za hlabroga mladića od kojega se očekuju samo najbolje stvari.

U primjerima (23) i (24) iskazuju se značenjske strukture leksema *sıçgan* (*miş, pacov*) i *belgölüğ* (*oçito, jasno, poznato, izvyesno*), a prilikom iskazivanja značenjskih struktura navedenih leksema navode se izreke u kojima se particip na *-DAÇI* upotrebljava u atributskoj funkciji. U primjeru (23) izražava se značenjska struktura leksema *sıçgan* (*miş, pacov*), a navodi se izreka u kojoj se particip na *-DAÇI* upotrebljava u atributskoj funkciji te se dodaje na korijen glagola *ölmek* (*umirati / umrijeti, poginuti*) i izražava radnju koja će se, prema objektivnoj procjeni ili subjektivnome uvjerenju govornika, neizostavno realizirati nakon trenutka govora. U primjeru (24) označava se značenjska struktura leksema *belgölüğ* (*oçito, jasno, poznato, izvyesno*), a navodi se izreka u kojoj se particip na *-DAÇI* upotrebljava u atributskoj funkciji te se dodaje na korijen pomoćnoga glagola *bolmak* (*biti / postati*) i ukazuje na radnju koja će se, također, prema objektivnoj procjeni ili subjektivnome uvjerenju govornika, neizostavno realizirati nakon trenutka govora. U analiziranim se primjerima može vidjeti da particip na *-DAÇI* jeste particip koji pokriva sferu budućnosti (v. Eraslan 1980: 61–62; Dankoff–Kelly 1982: 408).

(25) taritgu: “tarığ **taritgu** yer = ekin **ekecek** yer“(DLT II: 321) / taritgu: “Mjesto **gdje će se posijati** sjetva“

(26) aritgu: “tarığ **aritgu** yer = buğday **arıtacak** yer“ (DLT II: 321) / aritgu: “Mjesto **gdje će se čistiti** pšenica“

U primjerima (25) i (26) opisuju se značenjske strukture glagolâ *tarıtmak* (*sijati / posijati, saditi / zasaditi*) i *arıtmak* (*çistiti / oçistiti, prati / oprati*), a prilikom opisivanja značenjskih struktura tih glagola navode se sintagme u kojima se koriste atributske skupine u kojima particip na *-GU* ima funkciju upravnoga člana. U tim se sintagmama primjećuje da se atributskim konstrukcijama s participom na *-GU* iskazuje radnja koja će se, prema objektivnoj procjeni ili subjektivnome uvjerenju govornika, neizostavno realizirati nakon trenutka govora. Dakle, participom na *-GU* pokriva se sfera budućnosti (v. Gabain 1988: 83; Bayraktar 2004: 93).

Adverbijalizacija

U turkijskim jezicima adverbijalizacija jeste proces u okviru kojega se ishodišna rečenica s finitnim predikatom preoblikuje u adverbijalnu skupinu u kojoj konverb ili kvazikonverb ima funkciju upravnoga člana. Zapravo, u turkijskim jezicima konverbne i kvazikonverbne skupine nastaju adverbijalizacijom finitnoga predikata, odnosno preoblikom ishodišne rečenice s finitnim predikatom u adverbijalnu skupinu (v. Korkmaz 2009: 983–984; Čaušević 2018: 277). U djelu *Dîvânü Lügâtî't-Türk* evidendira se upotreba konverbâ na *-A*, *-(y)U*, *-GAI*, *-ken* i *-(I)p*, te kvazikonverbâ na *-GInçA*, *-(U)BAñ*, *-GançAi* *-(A/I)rDA*.

(27) ay: Ay (30 günden ibaret olan ay). Şu beyitte dahi gelmiştir:

Kışka etin kelse kalı kutluğ yay

Tün kün **keçe** alkinur ödhak bile ay (DLT I: 82)

ay: Mjesec (mjesec koji se sastoji od 30 dana). Spominje se i u sljedećem distihu:

Kada spokojno ljeto dođe, za zimu se spremaj i budi budan;

Jer mjeseci lete **tako što** jedno za drugim **prolaze** i noć i dan.

(28) adhrışdı: “olar iki adhrışdı = o, iki arkadaş birbirinden ayrıldı“, (adhrışur – adhrışmak).

Şu parçada dahi gelmiştir:

Tümen çeçek tizildi

Bükünden ol yazıldı

Öküş yatıp üzeldi

Yerde **kopa** adhrışur (DLT I: 233–234)

adhrışdı: “Dva su se prijatelja razdvojila“, (razdvaja se = razdvajati se / razdvojiti se).

Spominje se i u sljedećim stihovima:

Sve je cvijeće procvjetalo

U zemlji mu je bilo dodijalo

Jer je u njoj samo ležalo

Zato se od zemlje **iščupavši** odvojilo

U primjerima (27) i (28) objašnjavaju se značenjske strukture lekseme *ay* (*mjesec*) i glagola *adhrışmak* (*odvajati se / odvojiti se; razdvajati se / razdvojiti se*), a može se uočiti da se navode stihovi u kojima se upotrebljavaju adverbijalne skupine u kojima konverb na *-A* ima funkciju upravnoga člana.

U turkijskim jezicima “konverbi su bezlični, morfološki nepromjenjivi glagolski oblici adverbijalnoga značenja, a konverbní skupovi strukture koje su značenjski bliske hrvatskim (bosanskim – nap. M. B.) adverbijalnim (vremenskim i načinskim) surečenicama“ (Čaušević 2018: 277). Kada se govori o gramatičkoj strukturi konverba, oni se u turkijskim jezicima izvode dodavanjem konverbnih sufiksa na korijen ili osnovu glagola. S druge strane, kada su u pitanju značenjske strukture konverba, oni se u turkijskim jezicima dijele na konverbe načina, konverbe vremena i konverbe koordinacije (v. Čaušević 1996: 373–374).

U primjeru (27) iskazuje se značenjska struktura lekseme *ay* (*mjesec*), a prilikom iskazivanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se konverbní sufiks *-A* dodaje na korijen jednosložnoga glagola *keçmek* (*prolaziti / proći*), koji se završava konsonantom *ç*. U primjeru (28) izražava se značenjska struktura glagola *adhrışmak* (*odvajati se / odvojiti se, razdvajati se / razdvojiti se*), a u okviru izražavanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se konverbní nastavak *-A* dodaje na korijen jednosložnoga glagola *kopmak* (*dizati se / dići se, ustajati / ustati, čupati se / iščupati se*), koji se završava konsonantom *p*. U analiziranim se primjerima uočava kako se konverbom na *-A* izražava način vršenja radnje, odnosno okolnosti u kojima se radnja realizira. Može se primijetiti da se konverbní nastavak *-A* dodaje na korijen jednosložnih glagola koji se završavaju konsonantom, te da se adverbijalnim skupinama u kojima konverb na *-A* ima funkciju upravnoga člana ukazuje

na način vršenja radnje, odnosno na okolnosti u kojima se radnja realizira (v. Bayraktar 2004: 158).

(29) *arturdı*: “on yarmak uze bir *arturdı* = on paraya bir para *artırdı*“. Ve yine “er *arturdı*“ denir“ ki “adam aşırı gitti, haddini aştı“ demektir; (*arturur* – *arturmak*).

Şu parçada dahi gelmiştir:

Keldi berü **arturu**

Berdi elin **arturu**

Munda kalıp **olturu**

Bügri bolup ün büter (DLT I: 219)

arturdı: “Povećao je deset para za još jednu.“I kaže se “čovjek je pretjerao“ za “čovjeka koji je pretjerao u nečemu, koji je prešao granicu“; (*povećava* – *povećavati* / *povećati*).

Spominje se i u sljedećim stihovima:

Došao je ovamo glasno **se najavljujući**

Pružio nam je ruku sve nam **poklanjajući**

Kasnije je ostao s nama mirno **sjedeći**

Pognuo je glavu ništa ne govoreći

(30) *ıwrik*: İbrik. Şu parçada dahi gelmiştir:

ıwrik başı kazlayu

Sağrak tolu **közleyü**

Sakınç kudhı **kizleyü**

Tün kün bile sevelim (DLT I: 99–100)

ıwrik: İbrik. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Vrh ibrika stoji uspravno na glavu guske podsjećajući

A rupice na njemu kao oči stoje sve oko sebe **nadgledajući**

Hajde da se oraspoložimo sve probleme **zanemarujući**

I da se stalno radujemo noć i dan ne razlikujući

(31) *orunçak*: Emanet. Şu parçada dahi gelmiştir:

Orunçak alıp yermedi

Alımlığı **körü** armadı

Adaşlık üze turmadı

Kalın eren tirkeşür (DLT I: 148–149)

orunçak: Amanet. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Amanet je na sebe uzeo i nije se plašio

Gledajući prava vlasnika, pravdu je tražio

Sada je ogromnu i snažnu vojsku skupio

Pa je tako i meni svoj dolazak najavio

U primjerima (29), (30) i (31) govori se o značenjskim strukturama glagola *arturmak* (*povećavati* / *povećati*, *pretjerivati* / *pretjerati*, *prelaziti* / *preći granicu*) te leksema *ıwrik* (*ibrik*) i *orunçak* (*amanet*), a može se primijetiti da se navode stihovi u kojima se koriste adverbijalne skupine u kojima konverb na -(y)U ima funkciju upravnoga člana. U primjeru (29) pojašnjava se

značenjska struktura glagola *arturmak* (*povećavati / povećati, pretjerivati / pretjerati, prelaziti / preći granicu*), a u okviru pojašnjavanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks *-(y)U* dodaje na osnovu višesložnih glagola *arturmak* (*povećavati / povećati, pretjerivati / pretjerati, prelaziti / preći granicu*) i *olturmak* (*sjediti / sjesti*), koji se završavaju konsonantom *r*. U primjeru (30) objašnjava se značenjska struktura lekseme *ıwrik* (*ibrik*), a prilikom objašnjavanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks *-(y)U* dodaje na osnovu višesložnih glagola *közlemek* (*promatrati, pratiti, nadgledati*) i *kizlemek* (*sakrivati / sakriti*), koji se završavaju vokalom *e*. U primjeru (31) označava se značenjska struktura lekseme *orunçak* (*amanet*), a prilikom označavanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks *-(y)U* dodaje na korijen jednosložnoga glagola *körmek* (*vidjeti, gledati / pogledati*), koji se završava konsonantom *r*. U svim se navedenim primjerima uočava kako se adverbijalnim skupinama u kojima konverb na *-(y)U* ima funkciju upravnoga člana upućuje na način vršenja radnje, odnosno na okolnosti u kojima se radnja realizira. Može se primijetiti da konverbi na *-A* [v. (27) i (28)] i *-(y)U* [v. (29), (30) i (31)] imaju gotovo identičnu značenjsku strukturu jer se njima ukazuje na način i okolnosti vršenja radnje. Ipak, analiza konkretnih primjera pokazuje da se konverbi na *-A* i *-(y)U* razlikuju prema gramatičkim kriterijima. Konverb na *-A* dodaje se na korijen jednosložnih glagola koji se završavaju konsonantom [v. (27) i (28)], dok se konverb na *-(y)U* dodaje na korijen ili osnovu višesložnih glagola koji se završavaju konsonantom [v. (29)] ili vokalom [v. (30)]. Konverb na *-(y)U* dodaje se i na korijen pojedinih jednosložnih glagola koji se završavaju konsonantom *r* [v. (31)] (v. Ergin 1993: 321; Toprak 2005: 340).

(32) *kariştı*: “tün kün birle kariştı = gece ile gündüz karşılaştı“. Şu parçada dahi gelmiştir:

Yay kış bile kariştı

Erdem yasin kariştı

Çeriğ tutup körüşti

Oktagalı örtüşür (DLT II: 97)

kariştı: “Susreli su se dan i noć.“ Spominje se i u sljedećim stihovima:

Na megdanu su se sudarili ljeto i zima

Oboje su vjerovali svojim sposobnostima

Zbog čega je izbio pravi rat među njima

Pa se kriju **otkako se gadaju strijelama i kopljima**

(33) *yalgadı*: “ayak yalgadı = kap yaladı, çanak yaladı“. Başkası da böyledir, (*yalgar – yalgamak*). Şu savda dahi gelmiştir: “yakadaki **yalgagalı** eliğdeki içginur = yakadakini **yalarken** eldeki gider“ (insan yakasındaki bulaşığı yalarken elinden çanak düşer. Yalayıcı boşa kalır). Bu sav, bir şeye tamah ederek elindekini harcıyan kimseye, elindekini iyi tutması ve uzaktaki tamahı terketmesi için söylenir. (DLT III: 306–307) / *yalgadı*: “Polizao je tanjir = polizao je posudu.“ Tako je i u drugim primjerima (*liže – lizati / polizati*). Spominje se i u sljedećoj izreci: “**Dok se liže** ono što je na kragi, izgubi se ono što je u ruci“ (*Dok čisti mrlju s kragne, čovjeku ispadne posuda iz ruku. Tako ostane praznih ruku*). Ova se izreka govori onome ko, zbog pohlepe za drugim stvarima, zanemaruje ono što posjeduje u rukama, a

govori se kako bi čovjek bolje čuvao ono što posjeduje i kako bi odustao od pohlepe za nedostižnim stvarima.

(34) utti: “ol anı uttı = o, oyunda onu yuttu, üttü“. Başkası da böyledir; (utar – utmak). Şu parçada dahi gelmiştir:

Kış yay bile tokuştı

Kınğır közün bakıştı

Tutuşkalı yakıştı

Utgalımat ograşur (DLT I: 170)

utti: “On ga je savladao = on ga je pobijedio u igri.“ Tako je i u drugim primjerima (pobjeđuje – pobjeđivati / pobijediti). Spominje se i u sljedećim stihovima:

Na megdanu se zima sudarila čak i s ljetom

Odmjerili su se ispod oka prijekim pogledom

Približili su se **da se obračunaju** već jednom

Trudeći se da nanesu poraz suparniku svom

U primjerima (32), (33) i (34) iskazuju se značenjske strukture glagolâ *karişmak* (*susretati se / sresti se, sudarati se / sudariti se, sukobljavati se / sukobiti se, nadmetati se*), *yalgamak* (*lizati / polizati*) i *utmak* (*pobjeđivati / pobijediti, savladavati / savladati*), a primjećuje se da se navode stihovi u kojima se upotrebljavaju adverbijalne skupine u kojima konverb na -*GAll* ima funkciju upravnoga člana. U primjeru (32) izražava se značenjska struktura glagola *karişmak* (*susretati se / sresti se, sudarati se / sudariti se, sukobljavati se / sukobiti se, nadmetati se*), a prilikom izražavanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks -*GAll* dodaje na osnovu glagola *oktamak* (*gađati strijelom*). Može se primijetiti da se u ovome primjeru adverbijalnom skupinom s konverbom na -*GAll* označava anteriornost, odnosno prijevremenost u odnosu na radnju koja se iskazuje korelativnim glagolom *örtüşmek* (*pokrivati se / pokriti se, sakrivati se / sakriti se*). Zapravo, adverbijalnom skupinom s konverbom na -*GAll* ukazuje se na tačku početka vršenja radnje koja se označava korelativnim glagolom *örtüşmek* (*pokrivati se / pokriti se, sakrivati se / sakriti se*).

U primjeru (33) objašnjava se značenjska struktura glagola *yalgamak* (*lizati / polizati*), a u okviru objašnjavanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks -*GAll* dodaje na osnovu glagola čija se značenjska struktura pojašnjava. Može se vidjeti da se u ovome primjeru adverbijalnom skupinom u kojoj konverb na -*GAll* ima funkciju upravnoga člana upućuje na istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se označava korelativnim glagolom *ıçgınmak* (*gubiti se / izgubiti se, biti izgubljen, nestajati / nestati, sakrivati se / sakriti se, biti sakriven*).

U primjeru (34) pojašnjava se značenjska struktura glagola *utmak* (*pobjeđivati / pobijediti, savladavati / savladati*), a prilikom pojašnjavanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks -*GAll* dodaje na osnovu glagola *tutuşmak* (*izazivati / izazvati svađu, obračunavati se / obračunati se*). Može se uočiti da se u ovome primjeru adverbijalnom skupinom s konverbom na -*GAll* iskazuje namjerno značenje.

Primjeri iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* pokazuju da se adverbijalnim skupinama u kojima konverb na *-GAI* ima funkciju upravnoga člana može označavati prijevremenost i istovremenost u odnosu na radnju koja se iskazuje korelativnim glagolom. Pored toga, adverbijalnim skupinama s konverbom na *-GAI* može se izražavati i namjerno značenje (v. Ölmez–Kaçalın 2011: 24).

(35) *katrundi*: “*küler er katrundi* = *gülen adam durakladı, gülmesini kesti*”; “*ol maña yarmak berür erken katrundi* = *o, bana para verirken vaz geçti, çekindi, kaçındı*“. Başkası da böyledir; (*katrunur – katrunmak*). (DLT II: 249) / *katrundi*: “Čovjek koji se smije zastao je = čovjek koji se smije zastao je i prestao se smijati”; “On je zastao **dok** mi **je davao** novac, odustao je i povukao se.“ Tako je i u drugim primjerima (*zastaje – zastajati / zastati*).

(36) *kaditti*: “*er barır erken kaditti* = *adam giderken döndü*“ (*kaditar – kadıtmak*)(DLT II: 301) / *kaditti*: “Čovjek se okrenuo **dok je odlazio**.“ (okreće se – okretati se / okrenuti se).

U primjerima (35) i (36) govori se o značenjskim strukturama glagolâ *katrunmak* (*zastajati / zastati, dvoumiti se, kolebati se, oklijevati*) i *kadıtmak* (*okretati se / okrenuti se, vraćati se / vratiti se, skretati / skrenuti*), a može se vidjeti da se navode rečenice u kojima se koriste adverbijalne skupine u kojima konverb na *-ken* ima funkciju upravnoga člana. U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* u svim primjerima u kojima se upotrebljavaju adverbijalne skupine s konverbom na *-ken*, navedeni se konverbnii sufiks dodaje na korijen pomoćnoga glagola *ermek* (*biti / postati*). U primjeru (35) opisuje se značenjska struktura glagola *katrunmak* (*zastajati / zastati, dvoumiti se, kolebati se, oklijevati*), a navodi se rečenica u kojoj se koristi adverbijalna skupina s konverbom na *-ken* koja nastaje preoblikom ishodišne rečenice u kojoj funkciju finitnoga predikata ima glagol *bermek* (*davati / dati*). U navedenoj se rečenici primjećuje da se adverbijalnom skupinom u kojoj konverb na *-ken* ima funkciju upravnoga člana izražava istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se označava korelativnim glagolom *katrunmak* (*zastajati / zastati, dvoumiti se, kolebati se, oklijevati*).

U primjeru (36) opisuje se značenjska struktura glagola *kadıtmak* (*okretati se / okrenuti se, vraćati se / vratiti se, skretati / skrenuti*), a navodi se rečenica u kojoj se koristi adverbijalna skupina s konverbom na *-ken* koja nastaje preoblikom ishodišne rečenice u kojoj funkciju finitnoga predikata ima glagol *barmak* (*ići, odlaziti / otići, dolaziti / doći, stići*). I u ovoj se rečenici može primijetiti da se adverbijalnom skupinom s konverbom na *-ken* ukazuje na istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se imenuje korelativnim glagolom *kadıtmak* (*okretati se / okrenuti se, vraćati se / vratiti se, skretati / skrenuti*). U primjerima koji su evidentirani u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* može se uočiti da se adverbijalnim skupinama u kojima konverb na *-ken* ima funkciju upravnoga člana označava istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se iskazuje korelativnim glagolom. Pored toga, uočava se da se konverbnii sufiks *-ken* dodaje na korijen pomoćnoga glagola *ermek* (*biti / postati*). Zapravo, konverbnii sufiks na *-ken* ne dodaje se na korijen ili osnovu glagola koji ima funkciju finitnoga predikata u ishodišnoj rečenici koja se preoblikuje u adverbijalnu skupinu, već se dodaje na korijen pomoćnoga glagola *ermek* (*biti / postati*), koji se smješta u postpoziciji u odnosu na glagol koji se iz finitnoga preoblikuje u infinitni oblik (v. Atalay 1985: 108; Arı 2004: 63–64; Güner: 2008: 616–617).

(37) бүкди: “ol meni **körüp** бүкди = o, beni **görüp** kapandı“. Başkası da böyledir. (bük – bükermek). (DLT II: 18) / бүкди: “On me **je vidio** i primirio se.“ Tako je i u drugim primjerima. (smiruje se – smirivati se / smiriti se, savijati se / saviti se).

(38) tagıldı: “ok başakı taşka **tegip** tagıldı = ok temreni taşta **değip** körleşti“. Herhangi bir şey, taşta veya sert bir nesneye değerek körleşirse yine böyle denir; (tagılır – tagılmak). (DLT II: 129) / tagıldı: “Vrh strijele **udario je** o kamen i otupio je.“ Tako se kaže kada se bilo šta otupi udaravši o kamen ili neki drugi čvrst predmet; (tupjeti / otupjeti).

(39) ulas: “ulas köz = sarhoş gibi süzgün ve yakışıklı olan göz“. Şu parçada da gelmiştir:

Bulnar mini ulas köz

Kara meniz kızıl yüz

Andın tamar tükel tüz

Bulnap yana ol kaçır (DLT I: 59–60)

ulas: “Pospane oči = privlačne i pospane oči kao da su opijene.“ Spominje se i u sljedećim stihovima:

Oči su mu pospane i očaravajuće privlačne

Crn mu je ten, a obrazi rumene boje srdačne

Svaki djelić tog lica ljepote beskonačne

Zarobi me i pobjegne poput tmine oblačne

U primjerima (37), (38) i (39) objašnjavaju se značenjske strukture glagolâ *bükmek* (*savijati se / saviti se, smirivati se / smiriti se, povinovati se*) i *tagılmak* (*tupjeti / otupjeti*) te leksema *ulas* (*pospan*), a primjećuje se da se navode adverbijalne skupine u kojima konverb na *-(I)p* ima funkciju upravnoga člana. U primjeru (37) pojašnjava se značenjska struktura glagola *bükmek* (*savijati se / saviti se, smirivati se / smiriti se, povinovati se*), a prilikom pojašnjavanja značenjske strukture toga glagola navodi se rečenica u kojoj se konverbnii sufiks *-(I)p* dodaje na korijen glagola *körmek* (*vidjeti, gledati / pogledati*). U toj se rečenici može primijetiti da se konverbom na *-(I)p* iskazuje sintaksička koordinacija te da glagol *körmek* (*vidjeti, gledati / pogledati*), na čiji se korijen dodaje konverbnii sufiks *-(I)p*, preuzima sve gramatičke osobitosti korelativnoga glagola *bükmek* (*savijati se / saviti se, smirivati se / smiriti se, povinovati se*), kojem je podređen. U navedenom primjeru glagol *bükmek* (*savijati se / saviti se, smirivati se / smiriti se, povinovati se*) jeste u trećem licu jednine potvrdnoga oblika određenoga perfekta, a i glagol *körmek* (*vidjeti, gledati / pogledati*), na čiji se korijen dodaje konverbnii sufiks *-(I)p*, preuzima takve gramatičke karakteristike.

U primjeru (38) izražava se značenjska struktura glagola *tagılmak* (*tupjeti / otupjeti*), a u okviru izražavanja značenjske strukture toga glagola navodi se rečenica u kojoj se konverbnii sufiks *-(I)p* dodaje na korijen glagola *tegmek* (*dolaziti / doći, stići, dospijevati / dospjeti, dodirivati / dotaći*). U navedenoj se rečenici, također, uočava da se konverbom na *-(I)p* označava sintaksička koordinacija te da glagol *tegmek* (*dolaziti / doći, stići, dospijevati / dospjeti, dodirivati / dotaći*), na čiji se korijen dodaje konverbnii nastavak *-(I)p*, preuzima sve gramatičke osobitosti korelativnoga glagola *tagılmak* (*tupjeti / otupjeti*), kojem je podređen. U analiziranoj rečenici glagol *tagılmak* (*tupjeti / otupjeti*) jeste u trećem licu jednine potvrdnoga oblika

određenoga perfekta, a i glagol *tegmek* (*dolaziti* / *doći*, *stići*, *dospijevati* / *dospjeti*, *dodirivati* / *dotaći*), na čiji se korijen dodaje konverbnii sufiks *-(I)p*, preuzima identične gramatičke karakteristike.

U primjeru (39) iskazuje se značenjska struktura lekseme *ulas* (*pospan*), a prilikom iskazivanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se konverbnii sufiks *-(I)p* dodaje na osnovu glagola *bulnamak* (*zarobljavati* / *zarobiti*). I u tim se stihovima može vidjeti da se konverbom na *-(I)p* označava sintaksička koordinacija te da glagol *bulnamak* (*zarobljavati* / *zarobiti*), na čiju se osnovu dodaje konverbnii nastavak *-(I)p*, preuzima gramatičke osobitosti korelativnoga glagola *kaçmak* (*bježati* / *pobjeći*), kojem je podređen. U analiziranim stihovima glagol *kaçmak* (*bježati* / *pobjeći*) jeste u trećem licu jednine potvrdnoga oblika prezenta na *-r*, a i glagol *bulnamak* (*zarobljavati* / *zarobiti*), na čiju se osnovu dodaje konverbnii nastavak *-(I)p*, preuzima identične gramatičke osobitosti.

Primjeri iz djela *Divânü Lügâtî't-Türk* ukazuju na činjenicu da se konverbom na *-(I)p* označava sintaksička koordinacija dvije radnje koje se mogu vremenski uspoređivati. Pokazalo se da glagol na čiji se korijen ili osnovu dodaje konverb na *-(I)p* preuzima gramatičko-značenjske osobitosti korelativnoga glagola kojem je podređen. Pored toga, vidjelo se da se ovaj konverbnii sufiks navodi u formi *-Ip* kada se dodaje na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju konsonantom [v. (37) i (38)], dok se navodi u formi *-p* kada se dodaje na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju vokalom [v. (39)] (v. Çağatay 1978: 235–236; Tekin 2004b: 621).

(40) ökü: Ökü. Şu savda da gelmiştir: “**öküz adhakıbolğınça** buzağı başı bolsa yeg = **öküz ayağıolacağına** buzağı başı olmak daha iyidir“. Bu sav, “başlı başına bulunmak, başkasına uyuntu olmaktan yeğdir“ diyecek yerde kullanılır. (DLT I: 59) / ökü: Vo. Spominje se i u sljedećoj izreci: “Bolje je biti glava teleta **negonoga vola**.“ Ova se izreka koristi kada se govori da je bolje biti samostalan nego zavisiti od drugih.

(41) tuttu: “ıt keyik tuttu = köpek geyik tuttu“. Başka şey tutarsa da böyle denir. Herhangi bir adam bir şey tutarsa yine böyle denir. “ol maña eliğ tuttu = o, bana el tuttu, boyun oldu, kefil oldu“. Şu savda dahi gelmiştir: “**eliğ tutgınça** ot tut = **el tutacağına** ot tut“ (**kefil olacağına**, ateş tut; çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur). (tutar – tutmak). (DLT II: 292) / tuttu: “Pas je uhvatio jelena.“ Tako se kaže i ako se uhvati nešto drugo. Ako bilo koji čovjek uhvati nešto, opet se tako kaže. “On me je uhvatio za ruku = on mi je pružio ruku, on mi je bio podrška, oslonac.“ Spominje se i u sljedećoj izreci: “Bolje ti je da uhvatiš otrov **nego njega za ruku**“ (Bolje ti je staviti ruku u vatru **nego je pružiti** njemu što se ljudi obično pokaju nakon što pruže podršku nekome). (hvata – hvatati / uhvatiti).

(42) tikdi: “er ton tikdi = adam elbise dikti“; “atığ yılan tiktı = atı yılan soktu“. Başkası da böyledir. Kuyruğuörü (akrep) sokarsa dahi böyle denir. “er yıgaç tiktı = adam, ağaç dikti“. Dikilen her şey için de böyle denir. (tiker – tikmek). Şu savda da gelmiştir: “**tikmeginçe** önmes, **tilemeginçe** bulmas = **dikilmedikçe** bitmez, **aramadıkça** bulmaz“ (ağaç, **dikilmedikçe** bitmez; bunun gibi, bir dilek **aranmadıkça** bulunmaz, elde edilmez). Bu sav, işlerinde çalışmakla emrolunan kimse için söylenir. (DLT II: 20–21) / tikdi: şiti, ugristi,

saditi. “Čovjek je sašio odijelo”; “Konja je ugrizla zmija.” Tako je i u drugim primjerima. Tako se kaže i kad škorpia ugrize nekoga. “Čovjek je zasadio drvo.” Tako se kaže i za sve što se sadi. (šije, grize, sadi – šiti, ugristi, saditi). Spominje se i u sljedećoj izreci: “Niti može narasti ono što se ne posadi niti se može pronaći ono što se ne traži (drvo ne može narasti **dok se ne posadi**, a tako se isto ništa ne može dobiti **dok se ne zatraži**). Ova se izreka govori čovjeku koji se savjetuje da bude marljiviji u svojim aktivnostima.

(43) yalga: “Kara yalga = Türk diyarı ile Fergana arasında bir sarp yer”. Šu savda dahi gelmiştir: “kara muş **kelmeginçe** Kara yalga keçme = karabun, karabelâ **gelmedikçe**, Kara yalgayı geçme” (karabelâ **gelmedikçe** bu sarp yeri geçme, çünkü sarptır, her zaman karlıdır). (DLT III: 32–33) / yalga: “strmovit i neprohodan put = strmovito i neprohodno mjesto između turkijskoga svijeta i Fergane.” Spominje se i u sljedećoj izreci: “**Dok** ti velika nevolja **ne dode**, nemoj prelazi ovaj put strminama saliven, jer je on neprohodan i uvijek je snijegom prekriven.”

U primjerima (40), (41), (42) i (43) označavaju se značenjske strukture leksema *öküz* (vo) i *yalga* (neprohodan put) te glagolâ *tutmak* (držati / pridržati, hvatati / uhvatiti) i *tikmek* (šiti / sašiti, zašiti, saditi / posaditi, zasaditi, gristi / ugristi), a uočava se da se navode adverbijalne skupine u kojima kvazikonverb na *-GInça* ima funkciju upravnoga člana. “Kada se govori o klasifikaciji infinitivnih glagolskih oblika u turkijskim jezicima, veliki broj turkologa ne navodi nikakvu distinkciju između konverba i kvazikonverba, već obje ove infinitne skupine kategoriziraju kao konverbe. Ipak, neki turkolozi ukazuju na distinkciju između konverba i kvazikonverba u njihovoj morfološkoj strukturi. Uzimajući u obzir morfološki kriterij, konverbi se tvore dodavanjem samosvojnih sufiksa na korijen ili osnovu glagola, dok su kvazikonverbi heterogeni glagolski oblici koji imaju identične značenjske strukture kao i konverbi” (Solak–Bašić 2020: 59 cit. prema Čaušević 2018: 280).

U primjeru (40) iskazuje se značenjska struktura leksema *öküz* (vo), a prilikom iskazivanja značenjske strukture te leksema navodi se izreka u kojoj se kvazikonverbni nastavak *-GInça* dodaje na korijen pomoćnoga glagola *bolmak* (biti / postati). U toj se izreci uočava da se adverbijalnom skupinom u kojoj kvazikonverb na *-GInça* ima funkciju upravnoga člana izražava komparacija dvije radnje po nejednakosti. U primjeru (41) izražava se značenjska struktura glagola *tutmak* (držati / pridržati, hvatati / uhvatiti), a u okviru izražavanja značenjske strukture toga glagola navodi se izreka u kojoj se kvazikonverbni sufiks *-GInça* dodaje na korijen glagola čija se značenjska struktura pojašnjava. I u toj se izreci može vidjeti da se adverbijalnom skupinom s kvazikonverbnom na *-GInça* iskazuje komparacije dvije radnje po nejednakosti.

U primjeru (42) objašnjava se značenjska struktura glagola *tikmek* (šiti / sašiti, zašiti, saditi / posaditi, zasaditi, gristi / ugristi), a prilikom objašnjavanja značenjske strukture toga glagola navodi se izreka u kojoj se odrični oblik kvazikonverbnoga nastavka *-GInça* dodaje na korijen glagola čija se značenjska struktura objašnjava te na korijen glagola *tilemek* (željeti / poželjeti, htjeti, tražiti / zatražiti). U toj se izreci primjećuje da se odričnim oblikom adverbijalne skupine s kvazikonverbnom na *-GInça* izražava vremenska tačka do koje traje radnja koja se izražava korelativnim glagolom kojem je adverbijalna skupina podređena. Zapravo, u ovome se primjeru

odričnim oblikom adverbijalnih skupina s kvazikonverbnom na *-GInçA* izražava krajnja tačka vremenskoga trajanja odričnoga oblika korelativnih glagola *önmek* (*završavati se / završiti se, rasti / narasti, uspijevati / uspjeti*) i *bulmak* (*nalaziti / naći, pronalaziti / pronaći*), kojima su adverbijalne skupine podređene. U primjeru (43) pojašnjava se značenjska struktura lekseme *yalga* (*neprohodan put*), a u okviru pojašnjavanja značenjske strukture te lekseme navodi se izreka u kojoj se odrični oblik kvazikonverbnoga nastavka *-GInçA* dodaje na korijen glagola *kelmek* (*dolaziti / doći*). I u toj se izreci može primijetiti da se odričnim oblikom adverbijalne skupine s kvazikonverbnom na *-GInçA* iskazuje krajnja tačka vremenskoga trajanja odričnoga oblika korelativnoga glagola *keçmek* (*prolaziti / proći*), kojem je adverbijalna skupina podređena. Primjeri iz djela *Dîvânü Lügâtî 't-Türk* ukazuju na činjenicu da se potvrdnim oblikom adverbijalnih skupina s kvazikonverbnom na *-GInçA* iskazuje komparacija dvije radnje po nejednakosti [v. (40) i (41)], dok se odričnim oblikom adverbijalnih skupina s kvazikonverbnom na *-GInçA* izražava krajnja tačka vremenskoga trajanja radnje koja se imenuje korelativnim glagolom [v. (42) i (43)]. Turkolozi se razilaze u mišljenjima kada je u pitanju morfološka struktura kvazikonverba na *-GInçA*. Jedna skupina turkologa zastupa tvrdnju da se ovaj kvazikonverb tvori pomoću deverbalnoga derivacijskog sufiksa za tvorbu imenica -g, prisvojnoga sufiksa za treće lice jednine i dezinencijalnoga padežnog nastavka za izražavanje relativ-ekvativa. Druga skupina turkologa zastupa tvrdnju da se kvazikonverb na *-GInçA* tvori pomoću deverbalnoga sufiksa za izvođenje pridjeva (ili imenica koje ukazuju na rezultat ili objekt radnje) -gIn i padežnoga nastavka za relativ-ekvativ (v. Gabain 1945: 287; Çağatay 1978: 247; Ergin 1993: 323).

(44) kut: Kutluluk, devlet. Bu sözde alınarak “kutluğ” denir. Şu parçada dahi gelmiştir:

Kut kuviğ berse idhim kulıña

Künde işi **yükseben** yokar agar (DLT I: 320)

kut: Sreća, radost. Na temelju ove riječi kaže se sretan. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Ako Gospodar podari svome robu blagodat, radost i sreću

Njegov će posao rasti **penjući se** svaki dan na tačku veću

(45) erküz: “erküz suw = ilkbahara doğru karların ve buzların erimesinden hasıl olan su“. Şu kıt'ada da gelmiştir:

Yay **baruban** erküzi

Aktı akın munduzı

Toğdı yaruk yulduzı

Tiñle sözüm külgüsüz (DLT I: 96)

erküz: “kapajuća voda = voda koja se pojavljuje topljenjem snijega i leda pred dolazak proljeća.“ Spominje se i u sljedećoj strofi:

Led i snjegovi koji se tope **dok nam** proljeće **stiže**

Pretvoriše se u nabujalu rijeku koja teče sve bliže

Jutarnja se zvijezda iz dubokog sna polahko diže

A ti poslušaj bez smijeha ove riječi koje se rijetko bilježe

(46) öğrendi: “ol bilig öğrendi = o, bilgi öğrendi“, (öğrenür – öğrenmek). Şu parçada dahi gelmiştir:

Erdem tile **öğrenüben** bolma küvez

Erdemsizin öğünse eñmegudhe añar (DLT I: 252)

öğrendi: “On je naučio znanje“, (učiti / naučiti). Spominje se i u sljedećim stihovima:

Çastan budi i ne oholi se **dok se upoznajeş** sa znanjem

Jer se ohol i neznalica na dan ispita začude svojim stanjem

U primjerima (44), (45) i (46) opisuju se značenjske strukture leksema *kut (sreća)* i *erküz (kapajuća voda)* te glagola *öğrenmek (učiti / naučiti)*, a može se vidjeti da se navode adverbijalne skupine u kojima kvazikonverb na *-(U)BAñ* ima funkciju upravnoga člana. U primjeru (44) ukazuje se na značenjsku strukturu lekseme *kut (sreća)*, a prilikom ukazivanja na značenjsku strukturu te lekseme navode se stihovi u kojima se kvazikonverbní nastavak *-(U)BAñ* dodaje na osnovu glagola *yüksemek (penjati se / popeti se, rasti / narasti, povećavati se / povećati se)*. U tim se stihovima može primijetiti da se adverbijalnom skupinom u kojoj kvazikonverb na *-(U)BAñ* ima funkciju upravnoga člana ukazuje na način vršenja radnje, odnosno na okolnosti u kojima se radnja realizira.

U primjeru (45) opisuje se značenjska struktura lekseme *erküz (kapajuća voda)*, a u okviru opisivanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se kvazikonverbní sufiks *-(U)BAñ* dodaje na korijen glagola *barmak (ići, odlaziti / otići, dolaziti / doći, stići)*. U tim se stihovima može uočiti da se adverbijalnom skupinom s kvazikonverbnom na *-(U)BAñ* iskazuje istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se izražava korelativnim glagolom *akmak (teći / isteći, curiti / iscuriti, kapati / iskapati)*, kojem je adverbijalna skupina podređena. U primjeru (46) govori se o značenjskoj strukturi glagola *öğrenmek (učiti / naučiti)*, a prilikom opisivanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se kvazikonverbní nastavak *-(U)BAñ* dodaje na korijen glagola čija se značenjska struktura opisuje. I u tim se stihovima uočava da se adverbijalnom skupinom s kvazikonverbnom na *-(U)BAñ* izražava istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se označava korelativnim glagolom *bolmak (biti / postati)*, kojem je adverbijalna skupina podređena.

Primjeri iz djela Mahmuda Kaşgarija pokazuju da se adverbijalnim skupinama u kojima kvazikonverb na *-(U)BAñ* ima funkciju upravnoga člana može ukazivati na način vršenja radnje, odnosno na okolnosti u kojima se radnja realizira [v. (44)]. Isto tako, primjeri iz djela *Dîvânü Lügâtî't-Türk* pokazuju da se adverbijalnim skupinama s kvazikonverbnom na *-(U)BAñ* može označavati istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se iskazuje korelativnim glagolom kojem je adverbijalna skupina podređena [v. (45) i (46)]. Kada je u pitanju morfološki kriterij, većina turkologa zastupa tvrdnju da se kvazikonverb na *-(U)BAñ* tvori pomoću konverbnih sufiksa *-(I)p* i *-An*. Ovaj kvazikonverbní nastavak ima formu *-BAñ* kada se dodaje na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju vokalom [v. (44)], dok se upotrebljava u formi *-UBAñ* kada se dodaje na korijen ili osnovu glagola koji se završavaju konsonantom [v. (45) i (46)] (v. Korkmaz 1995b: 182–184).

(47) öç: Hınç, kin. Şu parçada da gelmiştir:

Öç kek kamuğ kişiniñ yañuk üze alim bil
Edhgülügüğ **uğança** eligin bile telim kıl. (DLT I: 43–44)

öç: Mržnja, bijes. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Znaj da je mržnja poput nekog magneta za kojim svi ljudi trče
A ti čini dobro **dokle god ti** posljednji atom **snage** u venama **dotječe**

(48) sayraşdı: “olar telim sayraşdılar = onlar çok konuşular“, (onlar, sayıklar gibi çok söz konuşular). “kuşlar sayraşdı = kuşlar ötüştü“. Şu parçada dahi gelmiştir:

Yaruk yulduz **togarda** udhnu kelip bakar men
Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter (DLT III: 194)

sayraşdı: “Oni su mnogo brzo pričali“, (oni su izgovorili mnogo riječi kao da buncaju). “Ptice su cvrkutale.“ Spominje se i u sljedećim stihovima:

Ja ću se trgnuti iz sna **dok se** jutranja zvijezda na nebu **bude rađala**
Gledat ću drveće i uživati dok ugodna pjesma ptica bude odzvanjala

U primjerima (47) i (48) iskazuju se značenjske strukture lekseme *öç* (*mržnja*, *bijes*) i glagola *sayraşmak* (*buncati*, *brzo pričati*, *cvrkutati*), a primjećuje se da se navode adverbijalne skupine u kojima kvazikonverbi na *-GAnça* i *-(A/I)rDA* imaju funkciju upravnoga člana. U primjeru (47) izražava se značenjska struktura lekseme *öç* (*mržnja*, *bijes*), a prilikom izražavanja značenjske strukture te lekseme navode se stihovi u kojima se kvazikonverbnii sufiks *-GAnça* dodaje na korijen glagola *umak* (*biti sposoban*, *imati snage*). U tim se stihovima može primijetiti da se adverbijalnom skupinom s kvazikonverbnom na *-GAnça* ukazuje na vremensku tačku do koje traje radnja koja se imenuje korelativnim glagolom *kılmak* (*činiti* / *učiniti*, *raditi* / *uraditi*), kojem je adverbijalna skupina podređena. Kada je u pitanju morfološki kriterij, navedeni se kvazikonverb tvori pomoću participskoga nastavka *-GAn* i padežnoga sufiksa za relativ-ekvativ (v. Güner 2008: 611).

U primjeru (48) izražava se značenjska struktura glagola *sayraşmak* (*buncati*, *brzo pričati*, *cvrkutati*), a u okviru opisivanja značenjske strukture toga glagola navode se stihovi u kojima se kvazikonverbnii nastavak *-(A/I)rDA* dodaje na korijen glagola *togmak* (*rađati se* / *roditi se*). U tim se stihovima može vidjeti da se adverbijalnom skupinom u kojoj kvazikonverb na *-(A/I)rDA* ima funkciju upravnoga člana izražava istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se označava korelativnim glagolom *kelmek* (*dolaziti* / *doći*), kojem je adverbijalna skupina podređena. Kada se govori o morfološkom kriteriju, navedeni se kvazikonverb tvori pomoću participa prezenta na *-r* i lokativnoga nastavka *-DA* (v. Ölmez–Kaçalın 2011: 59).

ZAKLJUČAK

U radu su analizirani primjeri iz djela *Dîvânü Lügâtî't-Türk* u kojima se upotrebljavaju infinitivni glagolski oblici koji nastaju preoblikom ishodišnih rečenica. U djelu koje je bilo predmet analize evidentira se upotreba glagolskih imenica na *-mA* [v. (1), (2) i (3)], *-mAk* [v. (4) i (5)] i *-Iş* [v. (6) i (7)]. U analiziranim primjerima moglo se vidjeti da se navedene glagolske imenice upotrebljavaju u funkciji subjekta [v. (1), (4) i (6)] i objekta [v. (2), (3), (5) i (7)].

U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* bilježi se upotreba atributskih konstrukcija u kojima funkciju upravnoga člana imaju participi na *-mİş* [v. (8), (9) i (10)], *-DUk* [v. (11) i (12)], *-DI* [v. (13), (14) i (15)], *-Ar* [v. (16) i (17)], *-GAn* [v. (18), (19) i (20)], *-AsI* [v. (21) i (22)], *-DAçI* [v. (23) i (24)] i *-GU* [v. (25) i (26)]. Analiza konkretnih primjera ukazala je na činjenicu da se atributskim skupinama u kojima particip na *-mİş* ima funkciju upravnoga člana ispoljava radnja koja se realizirala prije trenutka govora [v. (8), (9) i (10)]. Analiza konkretnih primjera pokazala je da se atributskim skupinama s participima na *-DUk* i *-DI* može označavati i sfera prošlosti i sfera sadašnjosti [v. (11), (12), (13), (14) i (15)]. U analizi se pokazalo da se atributskim skupinama s participima na *-Ar* i *-GAn* imenuje radnja koja se realizira u sadašnjem vremenu i koja se kontinuirano ponavlja prelazeći u svojstvo [v. (16), (17), (18), (19) i (20)]. U analizi se vidjelo da se atributskim konstrukcijama s participima na *-AsI*, *-DAçI* i *-GU* iskazuje radnja koja će se, prema objektivnoj procjeni ili subjektivnome uvjerenju govornika, neizostavno realizirati nakon trenutka govora [v. (21), (22), (23), (24), (25) i (26)].

U djelu Mahmuda Kašgarijaevidendira se upotreba konverbâ na *-A* [v. (27) i (28)], *-(y)U* [v. (29), (30) i (31)], *-GAll* [v. (32), (33) i (34)], *-ken* [v. (35) i (36)] i *-(I)p* [v. (37), (38) i (39)], te kvazikonverbâ na *-GInçA* [v. (40), (41), (42) i (43)], *-(U)BAñ* [v. (44), (45) i (46)], *-GAnçA* [v. (47)] i *-(A/I)rDA* [v. (48)]. Analiza primjera iz djela Mahmuda Kašgarija ukazuje na činjenicu da se konverbi na *-A* [v. (27) i (28)] i *-(y)U* [v. (29), (30) i (31)] svrstavaju u skupinu konverba načina jer se njima izražava način vršenja radnje, odnosno okolnosti u kojima se radnja realizira. S druge strane, konverbi na *-GAll* [v. (32), (33) i (34)] i *-ken* [v. (35) i (36)] uvrštavaju se u skupinu konverba vremena. Naime, adverbijalnim skupinama s konverbom na *-Gall* može se označavati prijevremenost [v. (32)] i istovremenost [v. (33)] u odnosu na radnju koja se iskazuje korelativnim glagolom. Pored toga, ovim se konverbom može izražavati i namjerno značenje [v. (34)]. Adverbijalnim skupinama u kojima konverb na *-ken* ima funkciju upravnoga člana ukazuje se na istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se iskazuje korelativnim glagolom [v. (35) i (36)]. Konverb na *-(I)p* ne može se svrstati ni u skupinu konverba načina ni u skupinu konverba vremena. Ovim se konverbom označava sintaksička koordinacija dvije radnje koje se mogu vremenski uspoređivati [v. (37), (38) i (39)].

U analizi primjera iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* može se vidjeti da se potvrdnim oblikom adverbijalnih skupina s kvazikonverbom na *-GInçA* iskazuje komparacija dvije radnje po nejednakosti [v. (40) i (41)], dok se odričnim oblikom adverbijalnih skupina s kvazikonverbom na *-GInçA* izražava krajnja tačka vremenskoga trajanja radnje koja se imenuje korelativnim glagolom [v. (42) i (43)]. I adverbijalnim skupinama s kvazikonverboma na *-GAnçA* ukazuje se na vremensku tačku do koje traje radnja koja se imenuje korelativnim glagolom [v. (47)]. Adverbijalnim skupinama u kojima kvazikonverb na *-(U)BAñ* ima funkciju upravnoga člana može se ukazivati na način vršenja radnje, odnosno na okolnosti u kojima se radnja realizira [v. (44)], ali se, također, ovim kvazikonverbom može izražavati i istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se označava korelativnim glagolom kojem je adverbijalna skupina podređena [v. (45) i (46)]. Istovremenost realiziranja radnje s radnjom koja se imenuje korelativnim glagolom može se iskazivati i adverbijalnim skupinama u kojima kvazikonverb na *-(A/I)rDA* ima funkciju

upravnoga člana [v. (48)]. Rezultati dobijeni u analizi trebali bi doprinijeti boljem razumijevanju procesa u okviru kojih se u turkijskim jezicima ishodišne rečenice preoblikuju u infinitne glagolske oblike.

Skraćenice

DLT I – Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DLT II – Atalay, Besim (1986a), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi II*, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DLT III – Atalay, Besim (1986b), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi III*, Cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Literatura:

1. Arı, Orhan (2004), *Divanü Lügati't-Türk'teki Metinler Üzerine Bir Sentaks İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, Kahramanmaraş.
2. Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Atalay, Besim (1986a), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi II*, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
4. Atalay, Besim (1986b), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi III*, Cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
5. Bayraktar, Nesrin (2004), *Türkçede Fiilimsiler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
6. Çağatay, Saadet (1948), “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II Partisipler“, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, C. V, S. 5, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 525–552.
7. Çağatay, Saadet (1978), “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları III Gerundifler“, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 235–252.
8. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
9. Čaušević, Ekrem (2018), *Ustroj, sintaksa i semantika infinitnih glagolskih oblika u turskom jeziku: turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju*, Ibis grafika, Zagreb.
10. Dankoff, Robert, James Kelly (1982), *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Türk)*, Harvard University Press, Cambridge.
11. Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
12. Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 21. Baskı, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.

13. Gabain, Annemarie Von (1945), *Özbekische Grammatik*, Otto Harrassowitz, Leipzig – Wien.
14. Gabain, Annemarie Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
15. Güner, Galip (2008), *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
16. Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
17. Korkmaz, Zeynep (1995a), “-ası/-esiGelecek Zaman Sıfat-fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine“, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 145–150.
18. Korkmaz, Zeynep (1995b), “Türkçede -n Zarf-Fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri“, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 179–188.
19. Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
20. Mansuroğlu, Mecdut (1960), “Türkiye Türkçesi Söz Yapımı Üzerine Notlar“, *TDED*, C. X, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 5–25.
21. Ölmez, Zuhâl, Mustafa Kaçalın (2011), *XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
22. Solak, Edina, Mirza Bašić (2020), “Prilog proučavanju konverbâ i kvazikonverbâ u djelu Kutadgu bilig i savremenome turskom jeziku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 69, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 47–69.
23. Tekin, Talat (2004a), “On the Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOK}“, *Makaleler II–Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 529–537.
24. Tekin, Talat (2004b), “On the Turkic Gerundial Suffix“, *Makaleler II–Tarihi Türk Yazı Dilleri*, (yay. haz.) Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara, 613–624.
25. Toprak, Funda (2005), *Harezm Türkçesinde Fiil*, Simurg Yayınları, Ankara.

SOME OBSERVATIONS REGARDING NOMINALIZATION, ATTRIBUTION AND ADVERBIALIZATION IN *DÎVÂNÜ LÜĞÂTİ’T-TÜRK*

Summary

In the grammatical structure of Turkic languages, nominalization, attribution and adverbialization are processes when original sentences with finite predicates are transformed into infinite verb forms. Such infinite verb forms express syntactic subordination which is a characteristic of the grammatical structure of Turkic languages. This paper analyzes grammatical and semantical structures of infinite verb forms made by transforming original sentences in the processes of nominalization,

attribution and adverbialization in Dîvânü Lügâti't-Türk by Mahmud al-Kashgari. Such analysis should contribute to the better understanding of sentence subordination structure in Turkic languages.

Key words: *nominalization, attribution, adverbialization, syntactic subordination, Mahmud al-Kashgari*

KULTUROLOGIJA

v. prof. dr. Esad Delibašić
doc. dr. Mirza Džananović

MODEL FINANSIRANJA KULTURE U ZENIČKO-DOBOJSKOM KANTONU

Sažetak

Ekonomski instrumenti spadaju u red najvažnijih mehanizama koje država i njeni organi imaju na raspolaganju u procesu provođenja javnih politika. To se posebno odnosi na kulturnu politiku pomoću koje država interveniše u sektor kulture. Organiziranje kulturnih manifestacija, zaštita kulturne baštine i aktivnosti institucija kulture su dominantno finansirani iz budžetskih sredstava. U radu su prikazane nadležnosti državnih tijela za sektor kulture na svim nivoima vlasti. Posebno je obrazložena nadležnost za oblast kulture u Zeničko-dobojskom kantonu. Rad se fokusira na analizu modela finansiranja kulture u Zeničko dobojskom kantonu za period 2017. - 2021. godina. Analiziran je nivo izdvajanja za kulturu iz općinskih, gradskih i Kantonalnog budžeta. U radu su izložene osnovne crte modela finansiranja kulture u Zeničko-dobojskom kantonu sa identificiranim slabostima i prijedlogom unaprijeđenja.

Ključne riječi: kultura, kulturna politika, model finansiranja kulture, Zeničko-dobojski kanton, budžet

UVOD

Kulturna politika jedna je od javnih politika u savremenim državama, a predstavlja artikuliran odgovor vlasti na aktuelna pitanja iz oblasti kulture u cjelini, ali i pojedinih sektora kulture kao što su muzejska, pozorišna ili bibliotečka djelatnost, zatim oblast umjetnosti, kulturne baštine ili naprimjer kulturnog turizma.¹ Sve javne politike, pa tako i kulturna politika, moraju sadržavati sljedeće elemente kako bi uopće bile konstituisane kao javne politike: 1) aktere/subjekte javne politike, 2) interakciju aktera/subjekata, 3) značenja, 4) ciljeve i 5) instrumente javne politike. Svaki od pomenutih elemenata ima značajnu funkciju u kreiranju politika, ali i prilikom same implementacije utvrđenih mjera i aktivnosti potrebnih za realizaciju zacrtanih ciljeva.² Jednu od najvažnijih uloga imaju instrumenti javnih politika. Razlikujemo ekonomske, pravno-političke, vrijednosno-idejne i organizacione instrumente, koji mogu imati i stimulativni i represivni oblik.³ Instrumenti kulturne politike su mehanizmi koji se koriste kako bi se kreirana kulturna politika implementirala u praksi, a posebno se ističu ekonomski instrumenti koji se koriste prilikom realizacije finansijskih izdvajanja iz budžeta i vanbudžetskih izvora. Budžetsko finansiranje kulture još uvijek predstavlja dominantan oblik finansiranja u evropskim zemljama, a ono se može posmatrati i kao stimulativno i kao represivno sredstvo kulturne politike.⁴

¹Milena Dragičević-Šešić i Branimir Stojković, *Kultura: menadžment, animacija, marketing*, Beograd, Clio, 2007, str.31.

²Tahirović Emir, Kuka Ermin, *Osnove javnih politika*, Sarajevo, 2020, 54.

³Milena Dragičević-Šešić i Branimir Stojković, *Kultura*, 48.

⁴*Ibidem*.

Osnovni faktor za provođenje bilo koje politike, pa i kulturne, jeste osiguranje sredstava za realizaciju te politike. Ukoliko sredstva za provođenje kulturne politike nisu planirana u budžetu možemo reći da se takav budžet koristi kao represivni instrument. Količina sredstava i planiranje njihove potrošnje za određene namjene je od suštinskog značaja za kulturu i kulturnu politiku. Zbog toga je jedan od prioriteta zadatka svake kulturne politike osiguranje novčanih sredstava za njeno provođenje.⁵

Kulturna politika u Zeničko-dobojskom kantonu

Složenost pravno-političkog ustrojstva Bosne i Hercegovine uslovljava je i složen sistem nadležnosti nad oblasti kulture. Oblast kulture je *Dejtonskim sporazumom* izuzeta iz nadležnosti države (osim *Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika*, Aneks 8 *Dejtonskog sporazuma*). Naime, nadležnost je decentralizirana, što je uzrokovalo *nepostojanje utvrđene i konzistentne državne kulturne politike* koja bi se provodila u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Na državnom nivou ne postoji ministarstvo kulture. Nadležnost za oblast kulture na državnom nivou ima, i to u veoma malom opsegu, *Ministarstvo civilnih poslova BiH*.⁶ Kultura je samo jedna od oblasti za koju je nadležno ovo ministarstvo. *Ministarstvo civilnih poslova BiH* pored niza sektora ima i *Sektor za kulturu i nauku*, koji se dijeli na *Odsjek za nauku* i *Odsjek za kulturu*.⁷

Na nivou entiteta postoje ministarstva nadležna za pitanja kulture. U Republici Srpskoj je to *Ministarstvo prosvjete i kulture*, a u Federaciji BiH *Ministarstvo kulture i sporta* dok Brčko Distrikt ima odjel nadležan za kulturu. Treba napomenuti da je Republika Srpska 2017. godine usvojila *Strategiju razvoja kulture Republike Srpske 2017-2022* (kako se navodi na portalu za kulturu Republike Srpske osnovna namjera ovog strateškog dokumenta je da se stvori okvir i pravac kretanja za dalje djelovanje u kulturi, neophodan za sprovođenje kulturne politike, odnosno za donosiocje odluka, ali i za sve one koji kulturu stvaraju i one koji je konzumiraju). U Federaciji BiH situacija je složenija nego u Republici Srpskoj jer najveći dio nadležnosti za kulturu imaju kantonalna ministarstva.

Od deset kantona u Federaciji BiH samo Zeničko-dobojski ima jasno utvrđenu kulturnu politiku zahvaljujući činjenici da je do sada izradio i usvojio dva strateška dokumenta kojima se utvrđuje željeni pravac razvoja ove oblasti.⁸ Pravni osnov za izradu ovih dokumenata bio je Ustav Federacije Bosne i Hercegovine koji u Poglavlju III., član 4., stav (1), daje ovlasti kantonima za utvrđivanje i provedbu kulturne politike. Također, Ustav Zeničko-dobojskog kantona u članu 18., stav (1), tačka d), spominje oblast kulture i to na način da se uz ostale nadležnosti Kantona propisuje i nadležnost za utvrđivanje i provođenje kulturne politike. Članom 37. stav 1. tačka h) Ustava Zeničko-dobojskog kantona je utvrđeno da Skupština Kantona

⁵Branko Prnjat, *Uvod u kulturnu politiku*, 87-88

⁶Jadran Antolović, GAP analiza zakonodavstva Bosne i Hercegovine u području kulture, Završni izvještaj, 2012, 12-13; dostupno na: [https://www.yumpu.com/xx/document/read/35243839/gap-analiza-zakonodavstva-bosne-i-hercegovine-u-podrucju-oblasti-\(pristupljeno-25.-oktobra-2022.-godine\)](https://www.yumpu.com/xx/document/read/35243839/gap-analiza-zakonodavstva-bosne-i-hercegovine-u-podrucju-oblasti-(pristupljeno-25.-oktobra-2022.-godine))

⁷Više o nadležnostima ovog Sektora vidjeti na: <http://www.mcp.gov.ba/Content/Read/nauka-i-kultura-po%C4%8Detna>(pristupljeno 25. oktobra 2022. godine)

⁸U pitanju su: Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona za period 2014-2020. godina, Zenica, 2014. godine i Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, Zenica, 2022. godine.

„donosi zakone i ostale propise za izvršavanje kantonalnih nadležnosti“. Članom 50. Ustava je rečeno da je Vlada Kantona nadležna za „provedenje kantonalne politike i predlaganje i izvršavanje kantonalnih zakona i drugih propisa.“ U skladu sa pomenutim propisima i utvrđenim nadležnostima kreirane su pomenute dvije strategije razvoja kulture u kojima je izvršena analizatrenutnog stanja u oblasti kulture, zatim su definirani strateški ciljevi koji se žele ostvariti te mjere i aktivnosti, u formi akcionog plana, koje je potrebno provesti u razmatranim periodima kako bi se ti ciljevi zaista i ostvarili. Prilikom analize stanja obuhvaćena su pitanja poput presjeka postojeće legislative, prikaza postojećih modeliteta finansiranja, prikaza kulturnih sadržaja u obrazovnom sistemu, prikaza prevladavajućih modela kulturne politike u Kantonu, analize kulture mladih i kulture osoba sa invaliditetom, identificiranja rezultata kulturne tranzicije i uspostave tržišta rada u kulturi, zatim stanja kulturne baštine i ustanova kulture (muzeji, biblioteke, Bosansko narodno pozorište, domovi/centrikulture), utvrđivanja stanja u oblasti likovne, scenske i muzičke umjetnosti, književnosti kao i evidenciju postojećih manifestacija i stanja u kulturnom turizmu. Provedenim analizama utvrđeno je realno stanje oblasti kulture i svih njenih sektora na području Zeničko-dobojskog kantona, a posebno su važni podaci o modelu finansiranja kulture koji se provodi u ovoj administrativnoj jedinici, a koji ima svoje određene specifičnosti.

Finansiranje organizacija i projekata u kulturi⁹

Finansiranje oblasti kulture i umjetnosti u Zeničko-dobojskom kantonu uređeno je nizom propisa, zakonskih i podzakonskih akata. Federalni Zakon o pripadnosti javnih prihoda („Službene novine FBiH”, broj: 22/06) u članu 11. stav 1., tačka 4., utvrđuje da se oblast kulture finansira iz kantonalnog budžeta. Međutim, finansijska sredstva za ovu oblast, izdvajaju se i iz gradskih/općinskih budžetskih sredstava. Takva praksa također proizilazi iz zakonskog okvira, prema kojem Zakon o principima lokalne samouprave u FBiH („Službene novine FBiH”, broj: 49/06) član 8. tačka 16 propisuje da je vlastita nadležnost jedinica lokalne samouprave „ocjenjivanje rada ustanova i kvaliteta usluga u djelatnosti zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja, kulture i sporta, te osiguranje finansijskih sredstava za unapređenje njihovog rada i kvaliteta usluga u skladu sa potrebama stanovništva i mogućnostima jedinice lokalne samouprave“. Postojeći zakonski okvir, koji se bavi i finansiranjem oblasti kulture, ne sadrži specifičan propis kojim se određuje način finansiranja projekata i organizacija u kulturi. Kada je riječ o kriterijima za sufinansiranje projekata oblasti kulture iz budžeta Kantona, oni obuhvataju sljedeće:

- Kvaliteta i cilj projekta,
- Očekivani rezultati realizacije projekta,
- Analitičnost budžeta projekta,
- Ravnomjernost izabranih projekata po općinama Kantona,
- Praćenje suvremenih tokova književnosti i kritičko-teorijskih trendova,
- Afirmacija domaće književnosti,
- Značaj za Zeničko-dobojski kanton,

⁹ Podaci u ovom poglavlju preuzeti su iz: *Strategije kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godine*, Zenica, 2022; autori članka bili su dio tima voditelja izrade Strategije.

- Državni i međunarodni značaj,
- Promoviranje tradicije i kulture naroda u Bosni i Hercegovini iz svih oblasti kulturnog i umjetničkog stvaralaštva,
- Rješenja Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport o priznavanju prava samostalnih umjetnika na uplatu doprinosa za penziono, invalidsko i zdravstveno osiguranje i nezaposlene iz Budžeta Zeničko-dobojskog kantona.¹⁰

Procjenu navedenih kriterija za sufinansiranje projekata, sprovodi komisija, koja se formira u saradnji sa predstavnicima općinskih/gradskih službi za društvene djelatnosti kako bi se postigla transparentnost i spriječio sukob interesa. U Tabeli 1. je dat pregled budžeta općina i gradova na području Kantona za period 2017- 2021. godina.

Grad/Općina	2017	2018	2019	2020	2021	Prosjek za period (KM)
Breza	5.290.166,93	5.412.910,85	5.211.313,92	5.415.182,00	5.295.055,00	5.324.925,74
Doboj jug	2.245.787,00	2.102.664,60	3.994.759,00	2.625.373,94	3.357.084,00	2.865.133,71
Kakanj	22.920.699,57	26.818.233,68	26.799.847,19	29.227.775,11	27.147.502,73	26.582.811,66
Maglaj	7.797.532,84	7.911.755,83	8.901.908,75	8.389.167,00	7.855.634,00	8.171.199,68
Olovo	3.700.000,00	3.900.000,00	4.097.000,00	4.064.700,00	3.236.000,00	3.799.540,00
Tešanj	13.004.844,18	16.238.286,53	18.184.173,16	13.912.965,01	19.830.000,00	16.234.053,78
Usora	2.409.262,00	2.733.723,00	4.082.066,00	4.503.485,00	3.750.000,00	3.495.707,20
Vareš	4.070.408,00	4.780.837,00	4.185.282,00	3.500.113,00	-	4.134.160,00*
Visoko	13.453.344,51	14.487.972,79	16.186.552,70	20.975.500,00	19.885.000,00	16.997.674,00
Zavidovići	9.588.702,70	10.518.702,70	10.631.039,06	12.284.515,85	-	10.755.740,08*
Zenica	51.293.600,00	55.232.780,00	60.672.190,00	60.595.980,00	62.867.675,00	58.132.445,00
Žepče	7.190.000,00	8.330.000,00	8.070.000,00	9.340.000,00	8.800.000,00	8.346.000,00

Tabela 1. Pregled budžeta općina i gradova na području Kantona za period 2017- 2021.

Iz podataka navedenih u tabeli, vidljivo je da postoji znatna razlika u visini budžeta između pojedinih gradova i općina. Posmatrajući prosječnu vrijednost visine budžeta za navedeni period, vidljivo je da grad Zenica prednjači sa 58.132.445,00 KM. Općina Kakanj je druga po visini budžeta, sa prosjekom od 26.582.811,66 KM, dok su Grad Visoko i Općina Tešanj u pomenutom periodu raspolagali budžetima od 16.997.674,00 i 16.234.053,78 KM. Sa najmanjim budžetom, raspolagali su Općina Doboj Jug (2.865.133,71 KM), Općina Usora (3.495.707,20 KM), te Općina Olovo (3.799.540,00 KM). Konstantan rast visine budžeta za period 2017- 2021. zabilježen je u Općini Zavidovići. Općine Tešanj, Usora i Grad Visoko, također su bilježile rast budžeta u pomenutom periodu (sa izuzetkom 2021. godine). Grad Zenica također je bilježio sličan porast (sa izuzetkom 2020. godine). Općina Maglaj

¹⁰Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 24-25.

zabilježila je pad visine budžetskih sredstava u periodu 2019-2021., dok je Općina Vareš također imala konstantan pad u periodu 2018-2020.¹¹

U Tabeli 2. prikazani su iznosi izdvajanja za kulturu po gradovima i općinama Zeničko-Dobojski kanton, kao i procenat izdvajanja u odnosu na cjelokupni budžet.

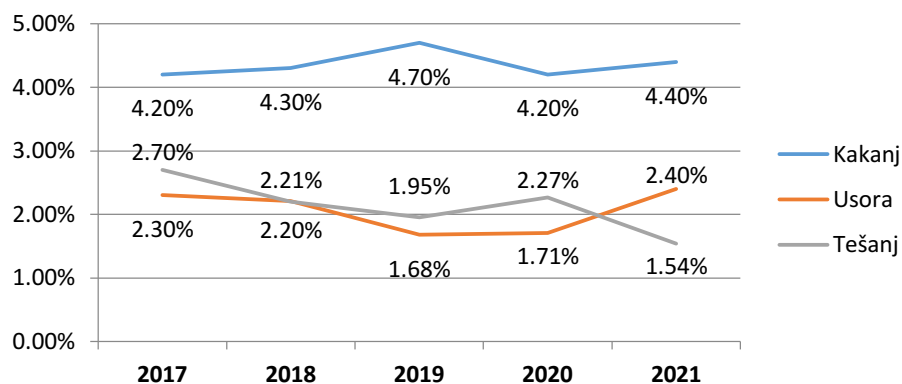
Grad/Općina	2017 / %	2018 / %	2019 / %	2020 / %	2021 / %	Ukupno za period (KM)
Breza	12.450,00 / 0,23%	20.500,00 / 0,37%	23.830,00 / 0,45%	2.210,00 / 0,04%	-	58.990,00*
Doboj jug	3.390,50 / 0,15%	8.140,00 / 0,39%	8.857,96 / 0,23%	2.640,00 / 0,10%	-	23.028,46*
Kakanj	978.625,00 / 4,2%	1.164.560,00 / 4,3%	1.264.762,50 / 4,7%	1.227.870,00 / 4,2%	1.215.130,00 / 4,4%	5.850.947,50
Maglaj	43.465,84 / 0,56%	69.799,86 / 0,88%	92.920,00 / 1,04%	20.000,00 / 0,24%	20.000,00 / 0,25%	246.185,70
Olovo	-	-	-	-	-	-
Tešanj	350.770,55 / 2,7%	359.131,91 / 2,2%	352.819,46 / 1,95%	316.016,16 / 2,27%	305.600,00 / 1,54%	1.684.338,08
Usora	55.300,00 / 2,30%	60.500,00 / 2,21%	68.500,00 / 1,68%	76.900,00 / 1,71%	90.000,00 / 2,40%	351.200,00
Vareš	43.547,00 / 1,07%	73.569,00 / 1,54%	75.341,00 / 1,80%	71.167,00 / 2,03%	-	263.624,00*
Visoko	121.898,70 / 0,90%	115.559,33 / 0,79%	133.229,39 / 0,82%	23.100,00 / 0,11%	-	393.787,42*
Zavidovići	143.837,22 / 1,5%	142.723,35 / 1,35%	165.000,00 / 1,55%	152.200,00 / 1,23%	-	603.760,57*
Zenica	383.000,00 / 0,74%	310.000,00 / 0,56%	596.000,00 / 0,98%	830.000,00 / 1,3%	500.000,00 / 0,8%	2.619.000,00
Žepče	50.300,00 / 0,69%	54.000,00 / 0,64%	52.200,00 / 0,64%	35.080,00 / 0,37%	-	191.580,00*

Tabela 2. Iznosi izdvajanja za kulturu po gradovima i općinama ZDK

Podaci o visini izdvojenih sredstava za kulturu pokazuju da je u proteklom periodu općina Kakanj imala najviše sredstava izdvojenih za oblast kulture, 5.850.947,50 KM. Grad Zenica je drugi po visini izdvajanja sa 2.619.000,00 KM, dok je Općina Tešanj za pomenuti period izdvojila 1.684.338,08 KM. Najniža visina izdvojenih sredstava zabilježena je u općinama Breza i Doboj Jug (58.990,00 i 23.028,46 KM). S obzirom da je visina sredstava izdvojenih za bilo koji pojedinačni sektor određena, i ukupnim budžetom gradova i općina, procentualni podaci predstavljaju relevantniji pokazatelj, te prikazuju sljedeće stanje.¹²

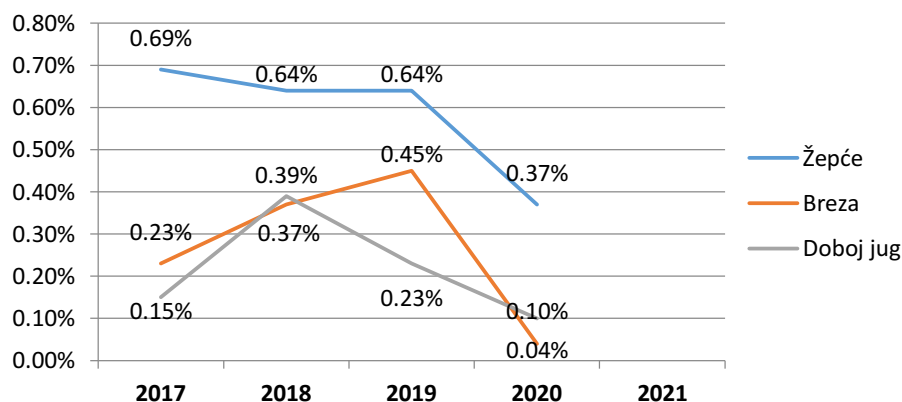
¹¹Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 25-26.

¹²Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 26.

Grafikon 1. Općine i gradovi sa najvećim procentima izdvajanja za kulturu (2017-2021.)

Iz prikazanih podataka (Tabela 2.; Grafikon 1.), vidljivo je da je najveći procenat izdvajanja za kulturu u odnosu na cjelokupni budžet za period od 2017. do 2021. imala općina Kakanj (u rasponu od 4,2 do 4,4%). Općine Tešanj i Usora imale su manja procentualna izdvajanja. Tešanj (od 1,54 do 2,7%) te Općina Usora (od 1,68 do 2,40%). Najniža procentualna izdvajanja za pomenuti period zabilježena su u općinama Breza i Doboj Jug. (Breza od 0,04 do 0,45%; Doboj Jug od 0,1 do 0,39%). (Tabela 2.; Grafikon 2.)¹³

Grafikon 2. Općine i gradovi sa najmanjim procentima izdvajanja za kulturu (2017-2021.)

U odnosu na podatke elaborirane u prethodnom strateškom dokumentu za period 2014-2020. najveći broj općina zabilježio je pad u procentu izdvajanja za oblast kulture (općine Tešanj, Žepče, Usora, Doboj Jug, Maglaj i Breza). Najveći procentualni porast u izdvajanjima za kulturu ostvarila je Općina Kakanj (2008-2013./1,34%; 2017-2021./4,36%), dok je Općina Vareš također imala veći procenat sredstava izdvojenih za oblast kulture u odnosu na period iz prethodnog strateškog dokumenta (2008-2013./0,29%; 2017-2020./1,61%). Slične procentualne vrijednosti u odnosu na period 2008-2013. zabilježene su u Gradu Zenica i Općini Zavidovići.¹⁴

U Tabeli 3. prikazani su iznosi izdvajanja za kulturu iz budžeta Kantona, za period 2017.-2021. godine, kao i procenat izdvajanja za kulturu u odnosu na ukupni budžet Kantona.

¹³Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 26-27.

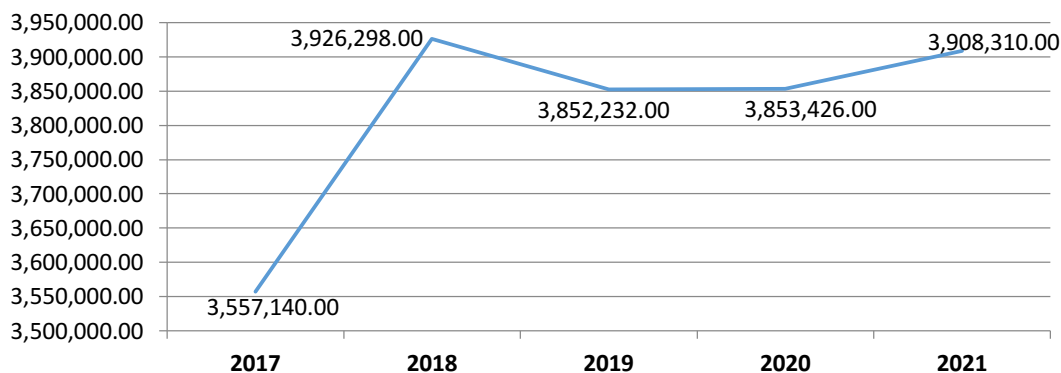
¹⁴Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 27.

Period	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
Ukupan budžet Kantona	310.796.500,00	318.995.430,00	358.882.640,00	393.882.640,00	401.266.900,00
Izdavanja za kulturu	3.557.140,00	3.926.298,00	3.852.232,00	3.853.426,00	3.908.310,00
Postotak izdvajanja	1,14%	1,23%	1,07%	0,97%	0,97%

Tabela 3. Iznosi izdvajanja za kulturu iz budžeta Kantona (2017-2021.)

Iz prikazanih podataka, vidljivo je da je procenat izdvojenih sredstava za oblast kulture u opadanju od 2018. godine, te da od 2020. do danas iznosi ispod 1% (0,97%). Procentualni pad izdvojenih sredstava za 2020. i 2021. godinu, djelimično je uzrokovan drugačijim raspolaganjem budžetskih sredstava, kao jedne od posljedica pandemije COVID-a 19, dok podaci za raniji period 2017-2019. pokazuju neznatne oscilacije u visini izdvojenih sredstava.

U odnosu na izdvajanja iz budžeta Kantona za period 2008-2013, koji je obrađen u prethodnom strateškom dokumentu, primjetan je značajniji procentualni pad izdvajanja u odnosu na ukupan budžet. U periodu 2008-2013. procenat izdvojenih budžetskih sredstava kretao se u rasponu od 1,27% do 1,38%. Iako postoji pad u procentu izdvojenih sredstava za oblast kulture iz budžeta Kantona, Grafikon 3., kao i iznosi navedeni u Tabeli 3. ukazuju na to da su ukupna izdvojena sredstva na nivou pretpandemijskog perioda (2018-2019).¹⁵

Grafikon 3. Izdvajanja za kulturu - Budžet ZDK

Trenutno, u zakonskom okviru ne postoje propisi niti kriteriji kojim bi se utvrdila minimalna razina izdvajanja za kulturu iz budžeta Kantona, čime bi se eventualno spriječio procentualni pad iznosa izdvajanja. Razina izdvajanja za kulturu iz gradskih i općinskih budžeta, također, u većini slučajeva, nije definisana specifičnim propisima i kriterijima te se sredstva izdvajaju na bazi procjene ili zahtjeva za dodjelu sredstava iz prethodnog perioda. Jedinstven slučaj postoji u Općini Breza, gdje je Općinsko vijeće u 2018. godini donijelo

¹⁵Ibidem, 27-28.

Odluku¹⁶ kojom su konačno utvrđeni kriterijumi na osnovu kojih se dodjeljuju sredstva iz budžeta namijenjena, između ostalog, i oblasti kulture.

Kada je u pitanju vrednovanje i bodovanje prijavljenih projekata iz oblasti kulture, praksa u većini općina i gradova Zeničko-Dobojskog kantona je formiranje komisija koje sprovode pomenutu aktivnost. Međutim, od 12 općina i gradova Zeničko-Dobojskog kantona, četiri općine (33,33%) odstupaju od takve prakse, usljed nepostojanja javnih poziva za projekte iz oblasti kulture ili poziva za projekte općenito. U formiranju komisija za vrednovanje projektnih aplikacija iz oblasti kulture, učestvuju načelnici, gradonačelnici i predstavnici nadležnih općinskih i gradskih službi.¹⁷

Komisije se u najvećem broju slučajeva sastoje od predstavnika općinskih i gradskih službi, te u pojedinim slučajevima od:

- predstavnika općinskih i gradskih vijeća,
- predstavnika ustanova kulture,
- predstavnika nevladinog sektora,
- predstavnika udruženja koje se bave kulturnim djelatnostima,
- članova lokalne zajednice iz oblasti kulture.

Trebalo bi da bude obavezno raspisivati javne pozive, za dodjelu sredstava za kulturu, iz kantonalnog, općinskih i gradskih budžeta, te formiranje stručne komisije putem javnog konkursa, koja bi imala zadatak da odabere projekte i visinu sufinansiranih sredstava. Kriteriji na osnovu kojih se projekti iz oblasti kulture sufinansiraju, postoje u većini općina i gradova Zeničko-dobojskog kantona, te obuhvataju sljedeće:

- važnost projekta za lokalnu zajednicu,
- izvještaj o aktivnostima udruženja koje je apliciralo sa projektom te opravdanost sredstava koja su dodijeljena u prethodnom periodu,
- kvaliteta napisanog projekta i predloženih dokaza o mogućnosti provedbe.

Ukoliko se radi o projektima kulturnih manifestacija, pojedine općine postavljaju sljedeće kriterije:

- broj posjetilaca manifestacije,
- broj angažovanih volontera i mladih,
- broj direktnih učesnika,
- broju organizovanih manifestacija u toku prethodne godine,
- historijat udruženja koje sprovodi manifestacije kulture,

¹⁶Odluka o kriterijima, načinu i postupku raspodjele budžetskih sredstava Općine Breza iz grantova za sufinansiranje projekata udruženja u oblasti sporta, kulture, obrazovanja i drugih oblasti, Službeni glasnik Općine Breza, 4/18

¹⁷Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 28-29.

- način finansiranja.¹⁸

Finansiranje projekata mladih i osoba sa invaliditetom, u većini gradova/općina Zeničko-Dobojskog kantona, nije podržano postojanjem specifičnih javnih poziva ili predviđenim budžetskim sredstvima za projektne aplikacije pomenutih grupa. Kriteriji za vrednovanje projekata koji bi dali eventualnu prednost ovim grupama također nisu prisutni u većini slučajeva.

Na osnovu zakonskog okvira koji propisuje nadležnost u finansiranju oblasti kulture u Zeničko-Dobojskom kantonu, te prethodno navedenih podataka o izdvojenim sredstvima, može se zaključiti da među opštinama i gradovima Kantona, ne postoji jedinstven kriteriji kojim bi se precizirao način finansiranja i visina izdvajanja sredstava za oblast kulture. Stoga, njihovo finansiranje uveliko ovisi, o pojedinačnim praksama i realizacijama načelne obaveze Kantona i lokalnih samouprava, da podržavaju njihov rad i projektne aktivnosti sredstvima iz kantonalnog, te gradskih i općinskih budžetskih sredstava. Finansiranje projektnih aktivnosti specifičnih socijalnih skupina, kao što su mladi i osobe sa invaliditetom, također, u većini općina i gradova nije podržano objavljivanjem javnih poziva niti predviđenim budžetskim sredstvima, dok kriteriji kojim bi se projekti ovih skupina dodatno bodovali od strane komisija, također, ne postoje u većini gradova i općina Zeničko-Dobojskog kantona. Dakle, trebalo bi da bude obavezno raspisivati javne pozive za dodjelu sredstava za kulturu, iz kantonalnog, općinskih i gradskih budžeta, te formiranje stručne komisije putem javnog konkursa, koja bi imala zadatak da odabere projekte i visinu sufinansiranih sredstava.

ZAKLJUČAK

Na osnovu zakonskog okvira koji propisuje nadležnost u finansiranju oblasti kulture u Zeničko-Dobojskom kantonu, te prethodno navedenih podataka o izdvojenim sredstvima, može se zaključiti da među opštinama i gradovima Kantona, ne postoji jedinstven kriteriji kojim bi se precizirao način finansiranja i visina izdvajanja sredstava za oblast kulture. Stoga, njihovo finansiranje uveliko ovisi, o pojedinačnim praksama i realizacijama načelne obaveze Kantona i lokalnih samouprava, da podržavaju njihov rad i projektne aktivnosti sredstvima iz kantonalnog, te gradskih i općinskih budžetskih sredstava. Finansiranje projektnih aktivnosti specifičnih socijalnih skupina, kao što su mladi i osobe sa invaliditetom, također, u većini općina i gradova nije podržano objavljivanjem javnih poziva niti predviđenim budžetskim sredstvima, dok kriteriji kojim bi se projekti ovih skupina dodatno bodovali od strane komisija, također, ne postoje u većini gradova i općina Zeničko-Dobojskog kantona. Dakle, trebalo bi da bude obavezno raspisivati javne pozive za dodjelu sredstava za kulturu, iz kantonalnog, općinskih i gradskih budžeta, te formiranje stručne komisije putem javnog konkursa, koja bi imala zadatak da odabere projekte i visinu sufinansiranih sredstava.

¹⁸Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, 29.

Literatura:

1. Antolović Jadran, GAP analiza zakonodavstva Bosne i Hercegovine u području kulture, Završni izvještaj, 2012.
2. Dragičević-Šešić Milena i Stojković Branimir, Kultura: menadžment, animacija, marketing, Beograd, 2007.
3. Prnjat Branko, Uvod u kulturnu politiku, Novi Sad, 2006.
4. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona za period 2014-2020. godina, Zenica, 2014.
5. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, Zenica, 2022.
6. Tahirović Emir, Kuka Ermin, Osnove javnih politika, Sarajevo, 2020.

MODEL OF CULTURE FUNDING IN ZENICA-DOBOJ CANTON

Abstract

Economic instruments are among the most important mechanisms that the state and its bodies have at their disposal in the process of implementing public policies. This especially refers to the cultural policy by means of which the state intervenes in the cultural sector. The organization of cultural manifestations, the protection of cultural heritage and the activities of cultural institutions are predominantly financed from budget funds. The paper presents the competences of state bodies for the cultural sector at all levels of government. The competence for the area of culture in the Zenica-Doboj canton is explained in particular. The paper focuses on the analysis of the culture funding model in the Zenica Doboj Canton for the period 2017 - 2021. The level of allocations for culture from the municipal, city and cantonal budgets was analyzed. The paper presents the basic features of the culture funding model in the Zenica-Doboj Canton with identified weaknesses and a proposal for improvement.

Key words: culture, cultural policy, model of culture funding, Zenica-Doboj Canton, budget

doc. dr. Enes Prasko

JAVNOST, MEDIJI, POLITIKA**Sažetak**

O javnosti pišu mnogi filozofi i sociolozi poput Kanta, Hegela, Milla, Marxa, Arendtove, Habermasa, Heideggera, Häberlea i drugih. France Vreg javnost ubraja u društvene slojeve statistički definisane, dok je Philip Kotler definiše kao svaku grupu koja ima aktuelni ili potencijalni interes ili uticaj na sposobnost organizacije da ostvari svoje ciljeve. Jürgen Habermas¹ autor jedne od najznačajnijih studija o javnosti, određujući pojam javnosti, stavlja naglasak na privatne građane okupljene u publiku. Relevantna naučna literatura spominje cijeli niz javnosti, pored političke, tu su i kulturna, naučna i sportska, zatim lokalna, svjetska, interna, medijska, glasačka, stranačka, aktivna, kvalificirana, stručna, opšta i djelimična javnost. U zavisnosti od toga koji je kriterij primjenjen: da li prema predmetu, načinu komuniciranja, komunikacijskom prostoru ili specifičnosti publike, tako se i javnost dijeli.

Ključne riječi: *javnost, demokratija, komunikacijski forum, mediji politika*

UVOD

Lingvistika je utvrdila da latinska riječ „publicus“ (javno) dolazi od riječi „populus“ (narod). Prema tome, javno znači i i narodno (popularno i obnarodovano). Suprotno od javan jeste privatn, tako da u latinskom, koji je značajan i zbog rimskog prava i njegovog pojma privatnosti, *re privatus* znači „ličan“, i „lišen“.

Javnost je homonimija (pojam koji ima više značenja). Pojam javnost, u svakodnevnoj upotrebi, karakterišu dvije složenice:

- a) javnost politike, gdje je javnost pridjev koji označava otvorenost politike, za slobodan uvid svima, i
- b) politička javnost kao jedna zasebna politička pojava koju smatramo dijelom objektivne političke stvarnosti.

Često čujemo formulacije u kojima se od javnosti nešto očekuje, zahtijeva, osuđuje, te da je ta javnost nezadovoljna, uznemirena i zabrinuta.² Bitno je napomenuti da su se, pod pritiskom javnosti, tog vrhovnog moralnog arbitra, dešavale krupne promjene na svjetskoj političkoj sceni: Richard Nixon, predsjednik SAD, podnio je ostavku 1974. zbog afere Watergate, glavni sekretar NATO-a Willy Claes bio je prinuđen odstupiti zbog primanja mita na prijašnjoj funkciji belgijskog ministra ekonomije.

Naučna literatura spominje cijeli niz javnosti, pored političke, tu su i kulturna, naučna i sportska, zatim lokalna, svjetska, interna, medijska, glasačka, stranačka, aktivna, kvalificirana, stručna, opšta i djelimična javnost. U zavisnosti od toga koji je kriterij

¹ Habermas, Jürgen (1990), *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Massenmedien; str. 56.

² Neidhard, Friedhelm (2002), *Die Stimme der Medien im politischen prozes*, Berlin: WZB; str. 70.

primjenjen: da li prema predmetu, načinu komuniciranja, komunikacijskom prostoru ili specifičnosti publike, tako se i javnost dijeli.

O javnosti pišu mnogi filozofi i sociolozi poput Kanta, Hegela, Milla, Marxa, Arendtove, Habermasa, Heideggera, Häberlea i drugih. France Vreg javnost ubraja u društvene slojeve statistički definisane, dok je Philip Kotler definiše kao svaku grupu koja ima aktuelni ili potencijalni interes ili uticaj na sposobnost organizacije da ostvari svoje ciljeve. Jürgen Habermas³ autor jedne od najznačajnijih studija o javnosti, određujući pojam javnosti, stavlja naglasak na privatne građane okupljene u publiku. U svojoj studiji „Strukturwandel der Öffentlichkeit“ on pominje tri povijesna modela javnosti i jednu modelsku varijaciju:

- 1) javnost polisa,
- 2) feudalnu reprezentativnu javnost,
- 3) liberalnu građansku javnost, i
- 4) njezinu postindustrijsku modifikaciju.

Tomo Jantol⁴ uvodi i analitički pojam, normativni model javnosti koji pretpostavlja „idealni komunikacijski sklop u kojem svi građani ravnopravno, samostalno, racionalno i odgovorno raspravljaju o svemu što smatraju značajnim za svoj politički život i dogovaraju zajednička stajališta o tome, čiji rezultat nesmetano ugrađuju u državne odluke“.

Taj model predstavlja idealni komunikacijski sklop u kojem su nosioci vlasti i građani ravnopravni, te se podređuju zajedničkom kriterijumu: argumentima opšte dobrobiti („model javnog razuma“). Javnost polisa je javnost slobodnih građana koji su se okupljali na otvorenom prostoru gradskog trga da bi raspravljali o relevantnim pitanjima političkog života i svojim zajedničkim mišljenjem formulirali državne odluke. Iako su sve velike teorije demokratije sanjale o uzoru javnog polisa, ona je ograničena jer stranci, robovi i žene nisu imale status slobodnih građana, te se u javnosti nije raspravljalo o temama iz egzistencijalne oblasti kućne ekonomije.

Feudalna reprezentativna javnost više je obilježje statusa koji plijeni i koji se prezentuje pred nijemom i poslušnom publikom, te je jasno da to nije ni bila javnost, u pravom smislu riječi. Liberalna građanska javnost modelirana je na državno-političkom poretku koji u najkraćem obuhvata: ustavno pravno razgraničenja javne (vlasti, države) i privatne sfere (društva); uspostavljanje tri grane vlasti: zakonodavne, izvršne i sudske; primjenu načela publiciteta svih nosilaca funkcija vlasti i jednako pravo državljana na slobodno javno izražavanje mišljenja o pitanjima od opšteg interesa.

U novijoj naučnoj literaturi nalazimo iskaz Friedhelma Neidharda⁵ koji javnosti daje značenje komunikacijskog foruma: „Javnost se pojavljuje kao otvoreni komunikacijski forum za sve koji nešto žele reći, ili to što drugi govore, čuti. U arenama i prenosnim stanicama

³ Habermas, Jürgen (1990), *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Massenmedien; str. 56.

⁴ Jantol, Tomo (2004), *Politička javnost*; Zagreb: Birotisak, str. 54.

⁵ Neidhard, Friedhelm (2002), *Die Stimme der Medien im politischen prozes*, Berlin: WZB; str. 67.

ovog foruma nalaze se akteri javnosti, koji iskazuju ili prenose svoje mnijenje o određenim temama: govornici i komunikatori. Na galeriji se okuplja veći ili manji broj promatrača, publikum.“

Na sličnom fonu je i Bernhard Peters,⁶ koji jasno upozorava da se javnost ne uspostavlja bilo kakvim, nego isključivo aktivnim komunikacijskim djelovanjem, iz čega slijedi da gdje nema takvog djelovanja, tu nema ni javnosti.

U svim klasičnim političkim teorijama istaknuta je uloga javnosti: posredstvom medija javnost raspravlja o djelatnosti državne vlasti i tako se javnost institucionalizira kao princip javne kontrole, kao izvor ljudske volje i zakonodavstva. Funkcija javnosti je u tome da kritički raspravlja o djelatnosti državne vlasti ali, pri tome, javnost ne predstavlja vlast niti ima njenu formalnu moć.

Javnost, medijski pluralizam i raznolikost, te transparentnost medija bitni su za demokratiju. Moć javnosti i javnog mišljenja jeste u tome da javno mišljenje često daje privid legitimnosti: zakoni, politike, odluke, pa čak i optužbe i ratovi, čine se kao utemeljeni i pravedni, ako su u skladu s javnim mišljenjem. U teoriji postoje dva pravca koja pokušavaju opredijeliti uticaj javnog mišljenja na državu i procese političkog odlučivanja.

Prvi pravac (realisti), Lippmann, Almond, Morgentau, Kennan, smatraju da država vlada javnošću. Temeljne postavke ovog pravca su:

- nosilac javnosti je masa ljudi koja se ne zanima za politiku ili nema dovoljno informacija da bi mogla igrati relevantnu ulogu;
- javno mišljenje može biti tako promjenjivo da predstavlja prepreku vanjskoj politici; nije se moguće osloniti na javno mišljenje;
- javno mišljenje nema nikakve realne podloge, a nije ni koherentno.

Drugi pravac, odnosno njegovi predstavnici (idealisti), Page, Shapero, Russett, Graham, tvrde da javno mišljenje utiče na politiku, jer je na više primjera dokazana korelacija između zahtjeva javnosti i političkih odluka (protivljenje korejskom i vijetnamskom ratu povećalo se u SAD, u zavisnosti od broja žrtava na ratištu). Javnost može izraziti svoju podršku ili nepovjerenje na izborima, a vlada ih može osporiti/prihvatiti, kao i potražiti javnu podršku (referendum) za određene važne odluke.

Politička javnost podrazumijeva aktivno učestvovanje građana u opštim poslovima države. Politička sloboda je *conditio sine qua non* javnosti. Ukoliko je nema, na njenom mjestu instalira se politička propaganda i agitacija, a ideologija svih totalitarnih režima počiva na odbacivanju javne debate i javne diskusije o opštim poslovima države, okrećući se protiv javne riječi i racionalne argumentacije.

Filozof John Dewey⁷ definisao je javnost kao aktivnu jedinicu društva koju čine svi oni koji prepoznaju zajednički problem i koji mogu za njega tražiti zajedničko rješenje.

⁶ Peters, Bernhard (1991), *Die integration moderner Gesellschaften*; Frankfurt am Main: Suhrkamp; str. 38

⁷Dewey, John (1999), *Javnost in njeni problemi*, Ljubljana: Založba FDV; str. 45.

Dewey je primijetio da se javnosti oblikuju kad „prepoznavanje loših posljedica pobudi javni interes“. Grunig⁸ je proširio Deweyev koncept istakavši tri faktora koji navode latentne javnosti da postanu komunicirajuće aktivne javnosti:

- 1) Priznanje problema – što znači da su ljudi svjesni da je u situaciji nešto naopako ili da nešto nedostaje, i po tome znaju da im trebaju informacije;
- 2) Priznanje ograničenja – što znači da ljudi vjeruju da ih ograničavaju vanjski faktori, ili da mogu učiniti nešto vezano za situaciju. Ako ljudi misle da njihov angažman može nešto značiti, ili da mogu uticati na problemsku situaciju, oni će tražiti informacije kako bi razradili plan djelovanja;
- 3) Razina (nivo) učestvovanja – što znači da ljudi vjeruju da učestvuju u situaciji i da situacija na njih utiče. Drugim riječima, što su ljudi više uvjereni da su uključeni u situaciju, veća je vjerovatnost da će u vezi sa njom komunicirati.

Grunigova⁹ situacijska teorija sugerise da su javnosti rezultat konkretnih tema ili situacija te on govori o četiri tipa javnosti:

1. Svestrane javnosti aktivne su bez obzira na to o kojoj je temi riječ;
2. Apatične javnosti nepažljive su i neaktivne bez obzira na to o kojoj temi je riječ;
3. Jednotemne javnosti aktivne su kad se radi o određenoj temi ili ograničenom broju srodnih tema. (U ovakve javnosti ubrajaju se društva za zaštitu ljudskog života i društva za zaštitu životinja);
4. Javnosti vrućih tema postaju aktivne tek kad mediji razotkriju gotovo sve aktere, a tema postane predmetom široke društvene rasprave (na primjer, javna rasprava o karakteristikama kandidata tokom predsjedničke kampanje 1996. i globalnom otopljavanju uslijedila je tek pošto su mediji toj temi poklonili znatnu pažnju).

Konkretno teme i situacije određuju kakav će biti sastav, veličina i raspon reakcija svake javnosti. Ukoliko se ograničavaju javno mnijenje i mišljenje onda dolazi do ukidanja javnosti kao supstancije slobode i demokratije. U nedemokratskim društvima, nema javnosti. Bez političke slobode javnost nema svoje uporište na koje se može osloniti.

Pojam javnostipripada samoj srži pojmova modernoga političkog svijeta. U prosječnom razumijevanju javnost znači nešto otvoreno, poznato, svakome pristupačno ili barem nešto s čime se svako može upoznati. Riječ označava stanje ili činjenicu otvorenosti. U romanskom i anglasaksonskom jezičnom području upotrebljavaju se u 18. vijeku riječi *publicité* i *publicity*.¹⁰

Ove riječi nisu značile poznati i svakome pristupačan prostor, nego područje koje pripada narodu (*populus*), i to organiziranom narodu, narodu kao zajednici, narodu kao državi. U tom kontekstu riječ *publicus*, *publiciz*ražavala je pripadnost životu, smislu i vrijednostima koje pripadaju narodu kao zajednici. Riječ uključuje kako normativnoznačenje, dakle vrijednosno ocjenjivanje, tako i stanoviti zahtjev za važenjem. Sve to nije sadržano u

⁸Grunig, J.E., & Hunt, T. (1984), *Managing Public Relations*, New York: Routledge; str.92.

⁹Grunig, J.E., & Hunt, T (1984), *Managing Public Relations*; New York: Routledge; str. 93.

¹⁰Posavec, Z., *Javnost i demokracija*,(2004), Polit. misao, Vol XLI, br. 1; str. 5.

njemačkoj riječi Öffentlichkeit koja opisuje stanje, činjenicu otvorenosti u koju postupno prodire značenje publicističkoga, publike u već navedenom značenju.¹¹

U našem jeziku značenje javnosti prevladava u smislu svima otvorenoga i pristupačnog prostora. Ova različitost u značenju je tako važna, zato što se gotovo uvijek u riječima i njihovu značenju ogledaju i istorijsko-političke prilike. U navedenoj romanskoj riječi radi se o novom revolucionarnom publicitetu Francuske revolucije u njegovoj suprotnosti prema dotadašnjem feudalnom stanju u kojem nije vladala zajednica, res publici ili publicitet, nego u kojem su postojala, ne svima zajednička, zasebna feudalna prava, moći i dobra. Upravo se protiv ovoga feudalnoga poretka borila revolucija potiskivanjem monarhije i aristokratije, u nastojanju uspostavljanja vladavine naroda kao zajednice, kao nosioca javnoga mnijenja, novih vrijednosti koje su bile usmjerene protiv feudalnih pojmova i poredaka. Tako je publicitet pojmovna zastava kojom se uspostavlja novi demokratski poredak Zapada.¹² U zemljama u kojima se nisu probili antifeudalni, demokratski poredci u pojmu javnosti ovo značenje riječi ostaje skrivenim. Martin Heidegger, veliki njemački mislilac, piše o javnosti kao području koje sve zatamnjuje i ovako zakrito izdaje za poznato. Javno mnijenje je površnost koja ne ulazi u stvari jer je neosjetljiva prema razlikama razina i stupnjevima pravosti.¹³ Ovako definisano pokazuje potpuno nepoznavanje političke dimenzije javnosti i njezine nužnosti za demokratski poredak. S obzirom na dugotrajnu nedemokratsku njemačku prošlost, to nije nimalo čudno.

Ipak, pojam javnosti postupno se obogaćuje pozitivnim sadržajima. Tri smisljena kompleksa koji su postali odlučujućima u formiranju javnosti. U prvom redu tu pripada proces stvaranja aktera javnosti: ponajprije sloboda štampe i organizacija, kao i sloboda udruživanja generalno – sve te slobode pretpostavke su svakoga javnoga djelovanja. Time se stvara prostor mogućnosti javnoga života. Tu spada obavezna javnost svih državnih vlasti (vlade, parlamenta, sudstva). Publicitet je bitan dio slobode punoljetnog naroda i svakoga njezina građanina. On je temeljno pravo i sfera slobode pojedinca. Danas je već zaboravljeno koliko se vjerovalo u publicitet kao garant istine i čistoće ispravnosti određenog mišljenja do kojega se može doći samo u javnoj proceduri. O borbi za slobodu stvaranja javnoga mnijenja slobodom govora i štampe pisao je Johna Milton, a o stvaranju državnog prava Kant.

Oba autora smatraju da je sloboda javnoga mnijenja temeljni garant slobodarskog poretka. Mnogi borci za slobodarske poretke mogli bi se shvatiti kao borci za punu slobodu javnog izražavanja i djelovanja. Demokratija kao državni i vladajući poredak živi od javnosti. Samo u javnom životu ostvaruju se danas narodi, samo u njemu oni spoznaju i postaju svjesnima zadaća koje stoje pred njima.

¹¹Häberle, P., 2002.: *Ustavna država*, Politička kultura, Zagreb; str. 24.

¹²Smend, R., 1955., *Das Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit*, Bachof; str. 13.

¹³Heidegger, M., 1985., *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb; str. 145.

Javno i javnost Häberle opisuje u dvostrukom značenju¹⁴: najprije ono je određeno polje res publicae, međupodručje između državnoga i privatnoga, mnogostruko obilježeno i kao društvo. U njemu djeluju različite snage kao političke stranke sa svojim vlastitim javnim statusom, crkve kao javne potencije, ali i javno pravna televizija, štampa, sindikati i poslodavci, svi oni, utiču na javno mnijenje. Ali javno nadalje znači i sadržajno vrijednosnu dimenziju: riječ je o salus publica— o paralelogramu snaga neke političke zajednice, iz kojega se pluralističke snage umnožavaju, međusobno se hrvaju u neslaganju i slaganju, kako bi, na kraju, npr. u javnosti parlamenta, dobile svoj oblik u zakonskoj odluci shvatala se, osim toga, kao jezgra predstavničkog ustava što podrazumijeva i javnost parlamentarnog djelovanja.¹⁵

Treće, u utemeljenju javnosti važnu ulogu igra njezino napredovanje od faktičkog prema normativnom stanju, od označivanja stanja otvorenosti prema zadaćama moderne državnosti. Novi poredak koji počiva na publicitetu suvereniteta naroda usmjeren je protiv feudalizma i naslijeđenih vrijednosti. Novom poretku pripisuje se umnost jer svoju legitimaciju postiže preko publike, javnim diskursom. Ispravnost, pravednost, nužnost novoga ustavnog poretka potvrđuje se u javnoj ravnoteži novih konstitucionalnih vlasti. Svaka državna vlast mora biti javno utemeljena i mora se stalno i iznova legitimirati, kontrolirati i biti u tom smislu i odgovorna vlast. Javnost postaje demokratskim pravnim principom ustava. Pravna država u cjelini stoji već odavno u odnosu prema javnosti u kojoj se odvija kontrola državne moći.

Ova skica javnosti predstavlja standard prema kojem se mogu razlikovati demokratski od nedemokratskih poredaka. U novovjekovnom razdoblju mogli bismo ugrubo razlikovati dvije vrste poredaka: jedni u provođenju svojih ciljeva zahtijevaju javnost, a drugi ne; jedni su demokratski, a drugi autokratski. Kad je novovjekovna socijalna filozofija i nauka počela izgrađivati filozofiju, nauku i, napokon, tehniku za upravljanje društvenim procesima, tada je bilo pozvano “javno mnijenje” kao alternativa makijavelističkoj preobrazbi (Umsetzung) teorije u praksu, i od tada vrijedi briga oko javnoga mnijenja s pravom kao briga oko demokratije.¹⁶ Javno mnijenje znači zajedničko osvješćivanje relevantnih političkih odluka, a time ujedno i ispitivanje mogućnosti preobrazbe teorije u praksu. Ovim pojmom i mehanizmom njegova djelovanja stvorena je politička javnost koja predstavlja paralelni pojam u odnosu prema javnom mnijenju. Političko javno mnijenje predstavlja središnji kompleks istorije zapadnoevropskih, odnosno industrijskih društava.

Pojmom političkoga javnoga mnijenja može se uspostaviti crvena nit cjelokupne europske povijesti, od grčke Antike prema modernoj političkoj kulturi Zapada. I onda i sada pojmovna konstrukcija i mogućnost demokracije ovisila je o deliberativnoj snazi funkcioniranja civilnoga društva. Ono zapravo otvara područje sporenja i suočavanja oko javnoga dobra, dobrog života i dobrog poretka društva. Javno mnijenje kao socijalni kompleks također znači suprotnost tehničkom vladanju društvenim procesima jer u sebi

¹⁴Häberle, P., 2002., *Ustavna država*, Politička kultura, Zagreb; str. 25.

¹⁵Posavec, Z., *Javnost i demokracija*, (2004), Polit. misao, Vol XLI, br. 1; str. 10.

¹⁶Pöggeler, O., 1974., *Philosophie und Politik bei Heidegger*; Freiburg; str. 161.

uvijek sadržava razmišljanje o onome što je za nas kao ljude najvažnije i najbolje u uspostavi vlasti.

Javno mnijenje shvata se, u liberalnom nacrtu, kao ukupnost političkih izražavanja privatnih osoba. Ta se izražavanja formiraju kao javni diskurs koji doista ima svoj korijen u privatnosti porodičnih veza, ali koji se putem društvene proizvodnje formira u zajednički prostor. Prije više od četrdeset godina Habermas je strukturirao idealno-tipičnu suprotstavljenost privatnih interesa i od nje stvoreno javno mnijenje nasuprot djelovanju vlade, što je bilo karakteristično za početnu fazu liberalizma.¹⁷

S obzirom na ovakvu idealno-tipičnu suprotstavljenost, došao je do zaključka da dolazi do propasti političke snage samostalnog medija političke javnosti, jer je nestalo samostalnosti privatne sfere na kojima se ona utemeljila. Istorijski gledano, ustavna je država nastupila sa zahtjevom da se demokratske funkcije zakonodavstva vežu uz javnost.

U Francuskoj revoluciji treći stalež zahtijeva javnost arkanskih područja monarhijske egzekutive. Parlament, zastupništvom naroda ispunjava svoju funkciju u javnosti: u procesu legislative. Javnost postaje ovdje element demokratizacije državne vlasti. U svim demokratskim ustavima legitimacija se vlasti odvija preko naroda. Javnost, povezana s modernom demokracijom, nije javnost ulice, kao što je to bila antička *agora* ili republikanski forum romanum, nego je mnogo diferenciranija. Ona je prisutna na suptilan način u svim pravnim institutima demokratske ustavne države. Ona je demokratsko pravno načelo ustava kao temeljni garant kontrole državne sile.

Pravna država nije osigurana samo unutarnjom strukturom diobe vlasti nego i načelom javnosti, jer joj je cilj učiniti transparentnim djelatnost državnih tijela. Sva vlast proizlazi iz naroda, ali ona prelazi u javne službe koje su podvrgnute javnoj kontroli i one moraju ostati uvijek transparentne. Nekadašnji predsjednik SR Njemačke, Heinemann, govorio je kako je "javnost kisik demokracije". Javnost ima vlastitu pravnu vrijednost jer je ona prostor izlaganja interesa, a ne neka fikcija.¹⁸ Javnost ima odlučujuću ulogu u svim funkcijama države: Najprije, javnost garantuje usmjerenost zakonodavstvaprema javnom dobru, jer postupno arkansku politiku monarhije čini javnom.¹⁹ Parlament, kao zakonodavno tijelo ustavne države, bitno predstavlja borbu oko djelotvorne forme i instrumenata publiciteta.

Javnost parlamenta brani se uvođenjem slobode govora, skraćivanjem vremena govora, izmjenom govora opozicije i vlade. Parlament se mora stalno boriti da bude forum javne rasprave jer samo tako može ispuniti funkciju integracije, predstavljanja i kontrole. Publicitet je također iznimno važan u parlamentarnim tijelima, objavljivanjem toka i rezultata rasprave. Demokratija kao oblik racionalizacije političkoga procesa stvara racionalitet putem javnosti jer ona tek posreduje interesima predikat javnoga dobra.

¹⁷Habermas, Jurgen (1990)., *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Massenmedien; str. 72.

¹⁸Posavec, Z., *Javnost i demokracija*,(2004),Polit. misao,Vol XLI, br. 1; str. 13-17.

¹⁹Häberle, P., 2004.,*Europäische Verfassung*, Nomos, Baden-Baden: str. 161.

Potom, egzekutiva je opterećena dugom arkanskom²⁰ tradicijom monarhije koja dovodi vladu u negativan odnos prema demokratskoj javnosti. U autoritarnom tipu vladavine postoji tendencija poistovjećivanja vlade, države i javnoga interesa. Stoga vlada u parlamentarnoj demokratiji mora biti podvrgnuta publicitetu, i to ponajprije mora biti parlamentarno-javno odgovorna. Pitanje intenziviranja demokratske kontrole vladajućih pitanje je publiciteta. Stalno su potrebna nova iznalaženja jurističkih postupaka kako bi, bilo putem javnosti parlamenta i vlade, bilo putem javnosti opozicije postojala i živjela demokratija.

Sudstvo i sudske funkcije već odavno su u tijesnoj vezi s javnošću. Sudac je javni sudac radi javne pravednosti. Ne postoji nikakva privatna pravednost. Demokratija i pravna država podjednako zahtijevaju javnost sudačkih odluka, stoga javnost može postati važnim faktorom korekcije sudačkih odluka.

Sve službe demokratske ustavne države novoga vijeka kao i njihovi nositelji pod stalnom su paskom javnosti i javnoga mnijenja jer je, u krajnjoj liniji, ono jedini garant i kontrola ponašanja vlasti koja služi javnome dobru.

Državno područje pretpostavlja društvo koje je posredujući član između privatnoga i državnoga. Mnogi ovo područje nazivaju još i javnim područjem. Ono je institucionalno-pravno osigurano, a politički predstavlja predvorje formiranja političke volje, lanac utemeljenja koji ide od naroda prema tijelima države. Kontrola državnog predstavnštva moguća je ako se javna i privatna sloboda štiti od države. Javna sloboda, javno područje pretpostavka je i šansa moguće promjene manjine u većinu, ona je garant demokratije budući da osigurava slobodu i otvorenost političkoga procesa. Državna vlast može dobiti predikat javne vlasti samo tamo gdje postoji državno neovisna javnost. Ona se samo na taj način može legitimirati kao demokratska državna vlast.

Država i dalje zadržava monopol javne vlasti, ali samo zbog slobode javnosti i slobodarske *res publicae*.²¹ Demokratija i javnost najuže su povezani ne samo zato što je demokratija moguća samo preko javnosti državnih funkcija nego i zato što je ona moguća samo preko javnosti javno-društvenoga područja.

Sloboda javnog područja u modernim je društvima stalno u porastu. Brigu oko publiciteta javnoga područja vode mnogi akteri: od stranaka, nevladinih organizacija, elektronskih medija (radija i televizije), štampe, sindikata, različitih djelatnika izvan parlamentarne opozicije. Zadaća je opozicije da iznudi javnost i da spriječi sve pokušaje vladajuće stranke prema arkanskoj politici.²² Politička manjina ima iznimno značenje u funkcioniranju slobodarske ustavne države.

Problem javnosti i demokracije u privatnom području. Ne postoji neposredna veza između javnosti i demokratije u području privatnoga. Privatno područje predstavlja granicu

²⁰Posavec, Z., *Javnost i demokracija*, (2004), Polit. misao, Vol XLI, br. 1; str. 13-17.

²¹ Habermas, Jürgen (1990), *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Massenmedien; str. 78.

²²Häberle, P., 2004, *Europäische Verfassung*, Nomos, Baden-Baden: str. 165

za javnost i demokratiju. Ono je principijelno pravno zaštićeno protiv javnosti, i to putem privatnoga i javnoga prava.

Totalna javnost znači smrt slobodarskoj demokratiji. Ona vodi do diktature jedne manipulirane, terorističke javnosti koja ukida privatnu egzistenciju i privatnu slobodu. Područje javnosti nije neograničeno i samo su se totalitarni sistemi nerijetko odvijali u znaku totalne javnosti.

Privatna sloboda s jedne je strane zaštićena zbog nje same i utoliko predstavlja granicu demokratske javnosti; s druge strane, ona je samim time pretpostavka za demokratiju kao javni politički proces. Gledano pravno, sloboda ima dva aspekta: jedan je privatni, a drugi je javni. Samo pravilno razlikovanje i razgraničenje državnoga, javnoga i privatnoga može zaštititi slobodarski poredak.

Slobodarski poredci, izrasli na zasadama evropske kulture, složeni su mehanizmi koji, da bi zaživjeli i postali djelotvorni trebaju vremena, znanja i hrabre kritičke građane koji znaju cijeniti slobodu i bogatstvo što iz nje proizlazi.

Literatura:

1. Habermas, Jurgen (1990), *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main: Massenmedien;
2. Neidhard, Friedhelm (2002), *Die Stimme der Medien im politischen prozes*, Berlin: WZB;
3. Jantol, Tomo (2004), *Politička javnost*, Zagreb: Birotisak,
4. Peters, Bernhard (1991), *Die integration moderner Gesellschaften*, Frankfurt am Main: Suhr
5. Dewey, John (1999), *Javnost in njeni problemi*, Ljubljana: Založba FDV;
6. Grunig, J.E., & Hunt, T. (1984), *Managing Public Relations*, New York: Routledge;
7. Posavec, Z., *Javnost i demokracija*, (2004), Polit. misao, Vol XLI,
8. Häberle, P., 2002.: *Ustavna država, Politička kultura*, Zagreb;
9. Smend, R., 1955., *Das Problem des Öffentlichen und der Öffentlichkeit*, Bachof;
10. Heidegger, M., 1985., *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb;
11. Pöggeler, O., 1974., *Philosophie und Politik bei Heidegger*, Freiburg;
12. Häberle, P., 2004., *Europäische Verfassung*, Nomos, Baden-Baden.

PUBLIC, MEDIA, POLITICS

Summary

Many philosophers and sociologists such as Kant, Hegel, Mill, Marx, Arendt, Habermas, Heidegger, Häberle and others write about the public. France Vreg considers the public to be statistically defined social strata, while Philip Kotler defines it as any group that has acurrent or potential interest or influence on the organization's ability to achieve its goals. Jürgen Habermas, the author of one of the most significant studies on the public, defines the concept of the public by placing emphasis on private citizens gathered in the public audience. Relevant scientific literature mentions a whole range of public spheres. In addition to the political public sphere, there are also cultural, scientific and sports public spheres, then the local public, the world public, the internal public audience, the media public audience, the voting public shpere, the parties public sphere, the active public, the qualified public audience, the expert public audience, the general and the partial public audience. The public sphere will be divided depending on which criterion is applied, whether according to the subject, or the way of communication, or the communication space or the specificity of the audience.

Keywords: *public, democracy, communication forum, media, politics*

Dr.Faruk Kozić

LJUDSKA PRAVA U OBLASTI EKOLOGIJE

Sažetak

U tekstu se govori o ekološkim problemima koji su sve aktuelniji. Klimatske promjene su sve vidljivije i češće. Zato u prvi plan izbijaju ekološka prava koja su i ljudska prava. Ovu oblast treba bolje međunarodno regulisati kako bi se bolje zaštitila prava na zdravu životnu sredinu. Predstoji period racionalnijeg korištenja prirodnih resursa, jer prirodna bogatstva trebaju ostati i za buduće generacije. Odgovornost za održavanje ravnoteže u prirodi snose sadašnje i buduće generacije. Razvojem masovnih sredstava komuniciranja postalo je vidljivo sve veće zagađivanje planete Zemlje izazvano nekontrolisanim tehnološkim razvojem. Zato se preveliko zagađivanje mora smanjiti i zaustaviti.

Ključne riječi: prava životne sredine, rijeke, vrućina, suša, vodostaj, klimatske promjene

UVOD

Sve je više ljudi koji su zabrinuti zbog ljudskog uticaja na prirodnu sredinu. To je dovelo do formiranja pokreta „zeleni“ i partija kao što su Prijatelji Zemlje i Grinpis, koji često organizuju razne kampanje za zaštitu čovjekove sredine. Ima različitih interpretacija djelovanja ovakvih pokreta, stranaka i nevladinih orhanizacija, ali povezuje ih zaštita životne sredine, očuvanje prirodnih resursa prije nego što se iscrpe...Počeci nastanka „zelenih“, kao i sve veće brige javnosti vezane za probleme zaštite životne sredine, mogu se naći u izvještaju pod naslovom *Granice rasta* koji je objavio Rimski klub u 70-tim godina prošlog vijeka. Glavni zaključak je bio da stope industrijskog rasta nisu spojive sa ograničenim količinama svjetskih resursa i sposobnošću planete da izdrži priraštaj stanovništva i apsorbuje zagađenje. Pored toga, izvještaj je ukazao na neodrživost porasta stanovništva, industrijalizacije, zagađenja, proizvodnje hrane i trošenja prirodnih resursa. Nakon toga u upotrebu je ušao izraz „**održivi razvoj**“, čiji se značaj različito tumači za bogate i siromašne zemlje.

Voda je oduvijek imala veliki značaj za život na planeti Zemlji. Bez razmišljanja o poslasticama bacane su otpadne materije, organskog i neorganskog porijekla, u potoke, rijeke, jezera i mora. U drugoj polovini 20. vijeka nastojao se sačuvati kvalitet vode, zaštititi životinjski svijet i obezbijediti čista i kvalitetna voda za ljudsku upotrebu. Industrijalizirana društva često nazivaju „društvima otpada“, jer bacaju velike količine otpada. Savremena društva zavise od resursa iz prirode, od vode, šuma, životinjskog i biljnog svijeta. Nazivaju ih resursima koji semogu obnoviti. Ako se naruši ravnoteža u potrošnji tih resursa, postoji mogućnost njihovog potpunog iscrpljivanja. Stanje u kojim se nalaze ti resursi zadaje veliku brigu ekolozima. Razaranje i pustošenje tla nastaje zbog prirasta stanovništva naročito u Aziji i Africi. Neplansko krčenje sječa šuma ima posljedice.¹ *Globalno zagrijavanje, efekat staklene bašte, kisele kiše, ozonske rupe, tropske oluje, (cikloni ili uragani), orkani, tornada,*

¹Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005., str.624-639.

cunami, poplave, klizišta, ekstremne temperature– posljedice su koje nastaju i na koje se ljudi teško privikavaju.

Prava životne sredine

To su svako proklamovanje ljudskog prava na uslove životne sredine određenog kvaliteta. *Ljudska prava i životna sredina* su isprepleteni i međusobno povezani. Ljudska prava ne mogu se uživati bez sigurnog, čistog i zdravog okruženja. Održivo upravljanje životnom sredinom ne može postojati bez uspostavljanja i poštovanja ljudskih prava. Ovaj odnos se sve više prepoznaje, jer je pravo na zdravu životnu sredinu sadržano u preko 100 ustava svijeta. Postoji nekoliko utvrđenih ljudskih prava vezanih za životnu sredinu. Prava životne sredine se sastoje od materijalnih prava (osnovnih prava) i proceduralnih prava (alati koji se koriste za postizanje materijalnih prava).

Materijalna prava su ona u kojima okruženje direktno utiče na postojanje ili uživanje samog prava. Materijalna prava obuhvataju: građanska i politička prava, kao što su pravo na život, slobodu udruživanja i slobodu od diskriminacije; ekonomska i socijalna prava kao što su pravo na zdravlje, hranu i adekvatan životni standard; kulturna prava kao što su prava na pristup vjerskim objektima; i kolektivna prava pogođena degradacijom životne sredine, kao što su prava autohtonih naroda. *Procesna prava* propisuju formalne korake koje treba preduzeti u ostvarivanju zakonskih prava. Proceduralna prava uključuju **tri** osnovna prava pristupa: pristup informacijama, učešće javnosti i pristup pravdi.

Ljudi imaju ekološka prava. U svijetu sve više izražena visoka zabrinutost zbog prisustva „agresivnog narušavanja ekološke ravnoteže“². Pravo na zdravu životnu sredinu steklo je ustavno priznanje i zaštitu u više od 100 država svijeta i to jenajjači mogući oblik pravne zaštite. Mnoga ustavna prava odnosi se na zdravu životnu sredinu; alternativne formulacije uključuju prava na čist, siguran, povoljan, zdrav ili ekološki uravnotežen razvoj životne sredine. Naša prava na životnu sredinu određena su ustavom, sudskim odlukama, zakonima o zaštiti životne sredine, kao i ratifikovanim ugovorima o ljudskim pravima i životnoj sredini u našoj zemlji. Ko želi može da otkrije ekološka prava iz dokumenata: *ustav*, ekološke sudske prakse (sudske odluke), ekoloških zakona, ekoloških ugovora, ugovora o ljudskim pravima. Ekološka prava treba znati da bismo ih bolje štitili.

I dječija prava vezana su za životnu sredinu. Najosjetljivija grupa na ekološke posljedice su djeca. Zagađenje zraka, zagađenje vode i izloženost toksičnim supstancama, zajedno sa drugim vrstama štete po životnu sredinu, prouzrokuju 1,5 miliona smrti djece mlađe od 5 godina svake godine i doprinose bolestima, invaliditetu i ranoj smrtnosti tokom njihovog života. Osim toga, klimatske promjene i gubitak biodiverziteta prijeti da izazovu dugoročne posljedice koje mogu uticati na živote djece u budućnosti. To pogoršava situaciju, djeca često nisu u mogućnosti da ostvare svoja prava, uključujući svoja prava na informacije, učešće i pristup djelotvornim pravnim lijekovima. Države trebaju učiniti mnogo više da poštuju, štite i ispunjavaju prava djece u vezi sa štetama koje nastaju po životnu sredinu.

U okviru Ujedinjenih nacija izrađen je dokument prilagođen djeci na svim jezicima svijeta koji opisuje efekte i štete po životnu sredinu na prava djece, kao i na ljudska prava, obaveze i prava koja se odnose na zaštitu djece i budućih generacija.

²Bajro Golić, *Ekologija i ekološko pravo*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2005., str.23.

Pojačati prava životne sredine

Koncept ekoloških prava koji se često spominje kao dio treće generacije ljudskih prava je nejasan po značenju i sadržaju. Prava na životnu sredinu su neuhvatljiva jer ne postoji univerzalna definicija, a kontraverzna su jer hibridiziraju ekocentričnu perspektivu ekologa i antropocentričnu perspektivu koja dominira među aktivistima za ljudska prava (Apple 2004). Nijedan obavezujući međunarodni sporazum nije imao prava na životnu sredinu kao svoj primarni fokus jer se takva prava ne uklapaju uredno ni u jednu od ove dvije grupe. Ova činjenica u kombinaciji sa nedostatkom obavezujućih međunarodnih pravnih instrumenata *spriječila je da prava životne sredine postanu međunarodno pravo*. Ipak, napredak u definisanju i provođenju prava na zdravu životnu sredinu nastavlja se na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.

Svaka procjena ekoloških prava u odnosu na nauku, tehnologiju i etiku mora prepoznati slab status prve i druge generacije ljudskih prava. Sama Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima je jednostavno deklaracija koja uspostavlja zajednički standard, pozivajući pojedince i organizacije da nastoje promovisati poštovanje ljudskih prava i sloboda. Međutim, postoje mnogi ekološki ugovori koji imaju dobro definisane, obavezujuće klauzule, kao što je Ugovor o pravu mora. Step en do kojeg takvi ugovori o zaštiti životne sredine utiču na upravljanje naukom i tehnologijom je predmet koji zaslužuje dalje ispitivanje, istraživanja i razvoj. Praksa pokazuje da je potrebno više svijesti i odgovornosti kod stanovništva i na svim nivoima vlasti. Potrebno je razvijati ekološku kulturu.

Kako su pozicionirana prava treće generacije

Prekomjerna potrošnja i način na koji živimo danas također uzrokuje degradaciju životne sredine (okoliša), uništavanje ekosistema, zagađenje zemljišta, vode i zraka velikih razmjera. Prava treće generacije se posljednjih decenija ubrajaju u ljudska prava.³ Kroz ova prava se prepoznaju novi problemi koji ugrožavaju pravo na život svih ljudi, pa su zato našla svoje mjesto u katalogu ljudskih prava. Tu spada *pravo na samoopredjeljenje naroda ili manjina, pravo na životnu okolinu, pravo na mir, na razvoj i upravljanje nacionalnim resursima*.⁴ Pored prava na razvoj, koja bi trebala pomoći smanjenju jaza koji vlada između bijede i bogatstva širom svijeta, u prava treće generacije ubrajaju se, prije svega, *prava na zaštitu okoline*. Ova prava imaju zadatak da prirodni životni prostori čovjeka neće biti previše oštećeni ili čak potpuno uništeni. Od *Konferencije na vrhu o zaštiti okoline* održane u Riju 1992. godine, prava kao što je ljudsko pravo na zdravu okolinu sve više dobijaju na značaju. Dakle, ljudska prava nisu ustanovljena jednom za sva vremena, već su dovoljno fleksibilna i odgovaraju na nove izazove, kao što su to globalni problemi zaštite okoline.

Kvalitativno se razlikuju od prava iz prve dvije grupe, koja se mogu uvijek i svuda održati, a njihovo kršenje sankcionisati. Nakon sloma komunističkih režima smanjile su se ideološki preoštre kontraverze ljudskih prava. U prvi plan u svjetskom kontekstu došle su

³Ljudska prava prate mnoge kontraverze. Oslanjajući se na predloženu klasifikaciju ljudskih prava, na kriterij društvene potrebe, izdvajamo ih od građanskih, političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih prava. Ova prava se često definišu kao kolektivna, jer je njihovo uživanje moguće u zajednici s drugima, mnogi ih autori izdvajaju u posebnu grupu pod nazivom *prava solidarnosti*. Mnogo češće se koristi termin *prava treće generacije*.

⁴Vojin Dimitrijević i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str. 412-419.

nove kontraverze: kao što je pitanje novih, kolektivnih kategorija ljudskih prava i pitanje univerzalne obavezanosti ljudskih prava s obzirom na raznolikost svjetskih kultura. Predstavnici južne hemisfere, odnosno nerazvijenih zemalja, ali i napredni pobornici ljudskih prava sa sjevera ubacili su tzv. *solidarna prava* u pojam ljudskih prava, u šta spadaju: *pravo na mir, pravo na razvoj i pravo na čistu okolinu*. Načelo solidarnosti pominje *Afrička povelja*, kako povodom odnosa među državama, tako i kao dužnost pojedinca da jača društvenu i nacionalnu solidarnost posebno kada je (ona) ugrožena (čl. 23. i 29).⁵ Lista ovih prava nije u potpunosti usaglašena, ali se došlo do nekih zajedničkih kod većine autora iz ove oblasti. Prema tome, prava treće generacije su:

- Pravo na zdravu životnu sredinu ili pravo na zdravu okolinu,
- Pravo na ravnopravnost naroda,
- Pravo na samoopredjeljenje,
- Pravo na upravljanje nacionalnim resursima,
- Pravo na razvoj,
- Pravo na mir.

Može se naći i ovakva podjela: pravo na privredni i socijalni razvoj; pravo na političku, privrednu, društvenu i kulturnu samostalnost; pravo na zdravu okolinu; pravo na mir; pravo na humanitarnu pomoć i pravo na slobodan i jednak pristup kulturnoj baštini čovječanstva. Svim pravima pripojen je važan *princip da u postojećim pravima ljudi ne treba da budu diskriminirani* na osnovu spola, rase, vjere ili uvjerenja, odnosno zabranjen je svaki oblik diskriminacije. Mnogi su osporavali ova prava. Međutim, ona su ušla u nekoliko međunarodnih ugovora koji su stupili na snagu i moraju se primjenjivati. Prava treće generacije, a tu smo svrstali i prava solidarnosti, tzv. *proklamovana prava*, jesu dakle *prava koja se još uvijek ne mogu efikasno vršiti*. Do prije nekoliko decenija nije bila moguća ni međunarodna zaštita klasičnih ljudskih prava, a rijetko su postojali instrumenti unutrašnje zaštite. Dobar dio čovječanstva nema na raspolaganju sredstva za njihovu efikasnu zaštitu.

To nije razlog da se osporava njihov pravni karakter i značaj. Nadati se da će se za kolektivna prava, pa i prava solidarnosti, odnosno prava treće generacije u kojim su i ekološka prava, moći uspostaviti uspješni mehanizmi primjene i zaštite na unutrašnjem i na međunarodnom planu.

Treća generacija ljudskih prava (prava na solidarnost i saradnju) pojavila se nakon Drugog svjetskog rata kao odgovor na globalnu krizu koja je nastupila zbog trke u naoružanju i krize okoliša. Zbog klimatskih promjena ekološka prava izbila su u prvi plan. Zato se ova prava nazivaju *globalnim ili sveobuhvatnim pravima*. U *Općoj deklaraciji o ljudskim pravima* postoje samo nagovještaji tih prava u članovima 28. i 29., u kojim se spominje pravo na društveni i međunarodni razvoj koji doprinosi ostvarenju dostojanstva i slobode ličnosti. U novije vrijeme ova prava se počinju uređivati na moralnom nivou, ali ne i u pravno obavezujućim dokumentima, pa se za njih kaže da su to *dugoročni politički ciljevi*.⁶

⁵*Banjul-povelja o ljudskim pravima i pravima naroda*, od 27. juna 1981. godine, koju je usvojila Organizacija afričkog jedinstva (OAU).

⁶Faruk Kozić, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica, 2011., str 133-135.

Pravo na zdravu životnu okolinu

Životna okolina je sve ono što okružuje čovjeka, a to su: voda, vazduh, tlo, vegetacija i živi svijet. Ekologija kao nauka uči nas da je u živoj prirodi sve povezano, da biosfera i ekosistemi funkcioniraju po strogo određenim ekološkim i biološkim zakonitostima. U svojoj egzistenciji čovjek zavisi od poštivanja tih zakonitosti i ravnoteže. *Odgovornost za održavanje ravnoteže u prirodi* snose sadašnje i buduće generacije. Ovo je jedno od prava treće generacije koje je dobilo mnogo na značaju. Razvojem masovnih sredstava komuniciranja postalo je vidljivo *sve veće zagađivanje planete Zemlje izazvano nekontrolisanim tehnološkim razvojem*. Ekološke katastrofe koje su potresle čovječanstvo, kao što je bio Černobil⁷, pokazale su da bez zdrave životne okoline nema uživanja ni drugih ljudskih prava, posebno prava na život, prava na zdravlje i sigurnost. Ozbiljne nuklearne nesreće uključujući i nuklearnu katastrofu u japanskoj nuklearnoj elektrani Fukushima Daiichi 2011. godine, ugrozile su životnu sredinu. Evropa sa zebnjom prati dešavanja oko nuklearne elektrane Zaporožje u Ukrajini koja je uprkos dramatičnim apelima međunarodnih organizacija i stručnjaka, bila na meti granatiranja i raketiranja.

Ne može se zamisliti nijedan moderan politički program u ekonomski razvijenim zemljama bez borbe za zdravu životnu okolinu. Mnoge zemlje unijele su zaštitu ovoga prava u svoje ustave. Nažalost, i pored ovakvog interesa, samo se u *Afričkoj povelji* i *Protokolu uz Američku konvenciju* iz 1988. godine, od svih međunarodnih konvencija iz oblasti ljudskih prava, ono izričito spominje. U *Afričkoj povelji* na sljedeći način je definisano: *Svi narodi imaju pravo na opšte povoljno stanje okoline koja pogoduje njihovom razvoju* (čl. 24).

Na univerzalnom planu, izuzev posrednih ukazivanja u *Paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* (npr. kada se štiti pravo na fizičko i duševno zdravlje, zahtjevom da države preduzmu adekvatne mjere za poboljšanje svih vidova industrijske higijene i higijene okoline), nema odredaba kojima bi se štitilo ovo pravo. Ujedinjene nacije nisu ostale postrani u donošenju važnih dokumenata deklarativnog karaktera. Usvojena je *Deklaracija UN o čovjekovoj sredini* (Stokholm, 1972) koja **afirmiše ovo pravo kao ljudsko pravo**: *Čovjek ima osnovno pravo na slobodu, jednakost i adekvatne životne uslove, u sredini čiji kvalitet omogućava život u dostojanstvu i blagostanju, te obavezu da štiti i poboljšava tu sredinu za sadašnje i buduće generacije*. Ljudi se nalaze u središtu nastojanja da se ostvari trajan razvoj. Oni imaju pravo na zdrav i produktivan život u skladu sa prirodom.

Ovo pravo je individualnog karaktera i moći će se štititi i na univerzalnom planu kada se stvori odgovarajući međunarodni mehanizam. *Afrička povelja*, koja ovo pravo vidi kao **kolektivno pravo naroda**, odražava aktuelne i historijske probleme afričke civilizacije. Da je ono individualnog karaktera potvrđuje i praksa Suda Evropske unije u Luksemburgu koji je strogo poštovao načelo iz *Ugovora o Evropskoj uniji* (Mastriht, 1992) *da ekološka šteta treba da bude ispravljena na izvoru zagađivanja* i na načelu da je zagađivač plaća, u skladu sa ciljem koji je pred Uniju postavljen, a on je očuvanje, zaštita i poboljšanje kvaliteta životne sredine. Neophodno je imati zdravu životnu sredinu bez koje nema opstanka ljudskom rodu. Zato se preveliko zagađivanje mora zaustaviti.⁸ Ujedinjene nacije su 1986. godine usvojile

⁷Havarija na nuklearnom reaktoru „Lenjin“ u bivšem Sovjetskom Savezu, a sadašnjoj Ukrajini, bila je 26. aprila 1986. godine.

⁸Faruk Kozić, n.dj., str 138-139.

*Izjavu o pravu na razvoj.*⁹ Ovo je jedno od prava solidarnosti čija je pravna priroda najviše osporavana, pošto se pojedinac posredno mogao naslutiti kao njegov nosilac. S druge strane, jasno je da je međunarodna ekonomska situacija u svijetu teška i nepovoljna za siromašne i nerazvijene države. Jaz između nerazvijenih zemalja Juga i visokoindustrijalizovanih zemalja Sjevera sve je veći. Savremeni ratovi najviše degradiraju životnu sredinu.

Konvencija Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu (UNECE) o pristupu informacijama, učešća javnosti i u odlučivanju i pristupu pravdi u pitanju životne sredine, poznata kao **Arhuska konvencija** usvojena 25. juna 1998. godine u danskom gradu Arhusu na Četvrtoj ministarskoj konferenciji kao dio procesa „Okoliš za Evropu“. Arhuska konvencija uspostavila je brojna prava javnosti (pojedina i njihovih udruženja) u pogledu okoliša, predviđajući pravo svakoga da dobije informacije vezano za okoliš koje posjeduju javna tijela, **pravo učestvovanja u odlučivanju o okolišu i pravo na preispitivanje postupka osporavanja javnih odluka** koje su donesene bez poštivanja dva navedena pravila ili okolišnog prava uopće. U buduću treba zajednički rad fokusirati je na ta tri prioriteta koji imaju za cilj jačanje vladavine prava u oblasti životne sredine i promovisanje ljudskih prava u oblasti životne sredine.

Evropske rijeke uskoro presušile

Stalne vrućine i nedostatak kiše širom Evrope uzrokovali su značajan pad vodostaja mnogih rijeka. Posljedice su ogromne. To je imalo ozbiljne posljedice za privredu, floru i faunu kao i za ljude uz Rajnu, Dunav i druge velike rijeke. Rajna je imala sve manje vode, pa je teretni saobraćaj bio ograničen. Velike evropske rijeke važne su privredne rute, ekosistemi i sastavni dijelovi gradova kroz koje teku. Zbog visokih temperatura i dugotrajne suše koja je zadesila zemlje širom kontinenta, rijeke su imale premalo vode i previše su bile tople.

Brodarstvo na evropskim rijekama je bilo u opasnosti. Jedna od tih rijeka je Rajna, čija je prosječna dubina u ljeto i početkom jeseni oko dva metra. Ali na nekoliko mjesta, vodostaj je pao ispod jednog metra. U jednom tjesnacu blizu njemačkog grada Koblenza početkom avgusta nivo vode iznosio je samo 56 centimetara. Rajna je jedan od najprometnijih plovni puteva na svijetu, a niska voda je značila ograničenja za teretne brodove. Da bi brodovi mogli prolaziti kroz tjesnac kod Koblenza potpuno natovareni, treba im dubina od najmanje 1,50 metara. Zato su tovarili brodove samo djelomično, što je povećalo cijenu robe koju su prevozili. Dok se nivo vode nije povećao, veći brodovi nisu mogli ploviti.

Problemi za industriju su veliki. Nivo Rajne bio je neuobičajeno nizak za ovo doba godine. Uobičajeno je da period niskog vodostaja počinje u julu i najnižu tačku dostigne u septembru ili oktobru. Zbog suše pojavili su se ostaci jednog broda u Rajni kod Griethausena, koji je bio ispod površine vode. Od sredine jula nivo vode u Rajni je bio toliko nizak i se odrazio se na smanjenje teretnog prometa.

Riječni teretni brodovi prevezu u Njemačkoj svake godine oko 195 milijona tona robe – najveći dio Rajnom. Vodenim putevima se prevoze tereti kao što su *žitarice, uglj, benzin, lož ulje, hemijski proizvodi, šljunak, pijesak, građevinski materijali i metalni proizvodi*. Rajna osim toga povezuje važna industrijska središta u Njemačkoj, Francuskoj i Švajcarskoj s

⁹*Uvod u ljudska prava*, (Urednici: Enver Đuliman i Gunnar M.Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava Norveške i Helsinški komitet za ljudska prava BiH, Sarajevo, 2003., n.dj., str. 68.

morskim lukama u Holandiji i Belgiji. Šta dugotrajan nizak vodostaj znači za industriju pokazalo se 2018. godine. Tada je brodski promet bio u prekidu 132 dana zbog niskog vodostaja. Godinu dana kasnije pokazala je jedna studija Saveza njemačke industrije (BDI) da većina pogona u hemijskoj industriji, te u proizvodnji čelika, papira, građevinskog materijala te poljoprivrede bila je ozbiljno pogođena niskim vodostajem.

U vrijeme suše iz rijeka i jezera izranjaju čudne stvari, od kostiju i fosila do cijelih civilizacija koje su potonule u poplavama prije hiljadu godina. Nizak vodostaj rijeke Po, najduže italijanske rijeke, sada je otkrio nešto mnogo opasnije. Ribari su krajem jula u blizini grada Mantove našli 450 kilograma tešku bombu iz Drugog svjetskog rata. Ona je otkrivena jer regija na sjeveru Italije uz rijeku Po je prošla kroz najgoru sušu u posljednjih 70 godina.

Kad se spomene rijeka Loire, najprije se pomisli na slikovite riječne krajolike i dvorce uz nju koji su kao iz bajke. Na obalama rijeke nalazi se i *nuklearna elektrana Belleville*. Nuklearne elektrane uvijek se nalaze pored nekog vodotoka kako bi se bolje rashlađivale. Vode za piće sve je manje i biće sve skuplja. Kako bi se zaštitila flora i fauna u rijekama i pored njih, postoje stroga pravila o stepenu do kojeg elektrane smiju grijati vodu. Nakon što se postigne maksimalna dopuštena temperatura, nuklearne elektrane moraju smanjiti proizvodnju i proizvode manje električne energije.

Temza je simbol Londona, kao i Buckinghamska palača ili zgrada parlamenta, ali i njen je izvor u blizini gradića Kemble u jugozapadnoj Engleskoj. Tako je bilo donedavno. Tu je službeni izvor Temze – sada je pomaknut kilometrima dalje. Suša je dovela do toga da Temza zaista počinje teći više od pet milja nizvodno od mjesta gdje joj je službeno izvor. U Dunavu je već ovog ljeta bila opasno visoka temperatura vode, a vodostaji su niski. Početkom avgusta temperatura u dijelu rijeke u Bavarskoj bila je sedam dana zaredom iznad 25 Celzijevih stepeni.

To utiče na količinu kisika u vodi, koji bi mogao pasti ispod šest miligrama po litru. Tako malo kisika značilo bi smrt za neke vrste ribe u Dunavu, poput pastrve. Stoga je pokrajinska vlada Njemačke, podigla stepen upozorenja, i ograničila vađenje šljunka iz Dunava, jer bi to moglo pogoršati ekološku situaciju. Vlastima jemoguće djelimično ograničiti rad postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda, nadajući se da će tako spasiti ribe.¹⁰ Nakon ekološke katastrofe pomora ribe u rijeci **Odri**, Ministarstvo za životnu sredinu Njemačke je saopštilo da je do pomora ribe došlo zbog povećanja koncentracije soli i velikog širenja alge *Prymnesium parvum*. Ona je proizvela otrovnu tvar koja je dovela do masovnog pomora riba i drugih organizama, kao što su puževi i školjke...

Ekstremno vrijeme širom svijeta

Ekstremno vrijeme širom svijeta preko požara i poplava, pravi štete prirodi i ljudima. Ljeto 2021. godine obilježili su ekstremne vremenski uslovi, suša i požari u južnoj Evropi, Rusiji i Americi, velike poplave u Aziji, koje su nastavljene i naredne godine. Ekstremne vremenske pojave će se u budućnosti sve češće dešavati. Nakon kratkog predaha u Grčkoj je nastupio novi talas vrućine s temperaturama preko 40 stepeni i situacija u zemlji se opet pogoršala. *U Grčkoj su požare uzrokovala klimatske promjene i ljudska nepažnja.*

¹⁰<https://www.dw.com/bs/europske-rijeke-presuhe-preniske-pretople/a-62753794>

U Grčkoj su bjesnili šumski požari, na sjeveru Atine i na ostrvu Eubeji. Požari su polako dovedeni pod kontrolu u kontinentalnom dijelju zemlje, a na Eubeji – i na poluostrvu Peloponezu, požari su duže trajali. Tamo gdje je situacija izgleda mirnije, jezgra požara bi se ponovo aktivirala a vatra razgorjevala. Mnogi ljudi su u požaru izgubili sve, kuće, stanove, vikendice... Ta mjesta su bila raj, sa rijetkim vrstama drveća i divljim životinjama.

Veliki požari su bjesnili i u Rusiji, na zapadnoj obali SAD i u Kanadi. U Rusiji je Zavod za zaštitu šuma izbrojao 240 požara na ukupnoj površini 37.000.000 hektara. To odgovara površini njemačke savezne pokrajine Baden-Virtemberga. Posebno je pogođen region Jakutije. Dim se proširio do dalekog juga zemlje na granici sa Mongolijom. NASA je prenijela da je dim stigao i do Sjevernog pola. To ranije nikad nije bilo zabilježeno. U SAD su se vatrogasci u sjevernoj Kaliforniji borili sa požarom koji je spalio površinu veću od 198.000 hektara. To je izgledalo kao ratno područje, a vrućina je pogoršavala situaciju.

Ljeto je bilo prevruće, sa previše vjetra i vlage. Prema aktuelnom izvještaju Svjetskog savjeta za klimu, *ekstremne vremenske pojave* poput suše će se u budućnosti sve češće dešavati. U istraživanju klime postignut je konsenzus prema kojem je zagrijavanje Zemlje bitno povećalo vjerovatnoću takvih događaja. Topliji vazduh u Sredozemlju može da dovede do toga da vazduh sadrži više vodene pare, te da to dovede do jakih kiša kakve su pogodile Njemačku, Belgiju, Italiju, Hrvatsku... Klimatske promjene su sve brže i češće. Ekstremno vrijeme je dio naše stvarnosti i budućnosti. Sa velikim poplavama su se borile Kina, Indija, Mijanmar i Pakistan.¹¹ Višednevne padavine su dovele do velikih poplava u centralnoj kineskoj provinciji Henan, mnogo ljudi je poginulo a stotine hiljada su ostale bez domova. Poplave nakon monsunu u Indiji su česte, velike i obimne.

U Indiji je monsun bio žešći od svih u posljednjim decenijama. Samo su klizišta odnijela više desetina života. U Mijanmaru su se ljudi borili protiv vodenih bujica, u Bangladešu su potopljena sela odbjeglih Rohinja. U Bangladešu je od udara gromova stradalo 1400 ljudi. I afričke zemlje se bore sa poplavama. Lagos, privredna prestonica Nigerije, u julu se našao pod vodom. Odvodni sistemi su nedovoljno razrađeni. U Južnom Sudanu je poplava ugrozila 90.000 ljudi, kako je saopštila Agencija UN za koordinaciju humanitarne pomoći. Hiljade ljudi su morale da se evakuišu¹² i traže sklonište. Suša u zemlji kanala Holandiji uzrokovala je mnoge štete. Holandija je zemlja koja se decenijama borila protiv vode. Trećina njezine površine je ispod nivoa mora. Ali ovog ljeta se zemlja poznata po svojim kanalima borila protiv suše, koja je ostavila velike posljedice...

Da bise pružile informacije građanima i građankama o tome kako ostvariti svoja prava iz oblasti ekologije pokrenut je u Zenici poseban portal iz oblasti ekologije. Na portalu je objašnjena pravna procedura ostvarivanja ovih prava u BiH, a dostupna je i baza zakona i propisa koji se odnose na zaštitu životne okoline. Prema postojećim međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima, pravo na čistu životnu sredinu (okoliš) trenutno ne spada u osnovna ljudska prava. Međutim, postoje slučajevi pozitivne pravne prakse, kada je po presudama Evropskog suda za ljudska prava ustanovljeno da su osobe koje su tužile neke zemlje, poput Italije i Španije, bile žrtve zagađenja i narušavanja okoliša. Za podnošenje tužbe

¹¹U **Pakistanu** su poplave zahvatile 1/3 zemlje i oko 33,4 miliona ljudi je napustilo domove, te 45 posto obradive površine.

¹²<https://www.dw.com/bs/ekstremno-vrijeme-širom-svijeta-između-požara-i-poplava/a-58813944>

Evropskom sudu za ljudska prava potrebno je proći sve pravne procese u sklopu domaćeg pravosuđa koji se u BiH sporo odvijaju. Konačni cilj je iskoristiti raspoložive pravne mehanizme kako bi se „zagađivači natjerali da poštuju zakone, vlasti da provode zakone koje su donijeli, a građani da zaštite svoj okoliš i svoje zdravlje“. *Pravo na zdrav okoliš* trebalo bi da postane jedno od osnovnih ljudskih prava, jer „ova planeta može bez čovjeka, ali čovjek ne može bez planete“.

Tragovi dinosaurus, procijenjene starosti od 113 miliona godina, pronađeni su u parku Dinosaur Valley (Dolina dinosaurus) u američkoj saveznoj državi Teksas, nakon što je, zbog ekstremnih suša, presušila rijeka, javile su svjetske agencije. Zbog ekstremnih suša u Teksasu vodostaj velikog broja rijeka u parku je bio u naglom opadanju. „Dolina dinosaurus“ nastavila je sa zaštitom ovih staza starih 113 milijona godina i za buduće generacije. Tragovi su ponovo prekriveni jer su stigle jesenje kiše.

Zabrinjavajuće klimatske promjene

Klimatske promjene dramatično utječu na živote ljudi, posebno na živote siromašnih i ugroženih. Ako se ne riješe, to će imati ozbiljne implikacije na životnu sredinu, društvo, ljudska prava i globalnu ekonomiju. Zagrijavanje Arktika je brže od ostatka Zemlje. Osim što snažno utiče na lokalne zajednice i divlje životinje koje se oslanjaju na morski led za lov, intenzivno zagrijavanje na Arktiku ima posljedice širom svijeta. Grenlandski ledeni pokrivač sadrži dovoljno smrznute vode da može podići nivo okeana. Arktik se zagrijava oko četiri puta brže od ostatka planete u posljednjih 40 godina, pokazali su rezultati istraživanja stručnjaka u Norveškoj i Finskoj. Naučni panel Ujedinjenih naroda o klimi ranije je objavio u posebnom izvještaju 2019. godine da se Arktik zagrijava „više nego dvostruko od globalnog prosjeka“ zbog procesa poznatog kao *arktičko pojačanje*.

To se događa kada se morski led i snijeg, koji prirodno reflektiju Sunčevu toplotu, tope u morsku vodu, koja ih umjesto toga apsorbira. Postoji dugogodišnji zajednički stav među naučnicima da se Arktik brzo zagrijava, procjene se razlikuju zavisno od proučavanja u vremenskom okviru i definiciji onoga što čini geografsko područje Arktika. Tim istraživača analizirao je četiri skupa temperaturnih podataka prikupljenih satelitskim studijama od 1979. godine kada su satelitski podaci postali dostupni – nad cijelim arktičkim krugom. Otkrili su da u prosjeku podaci pokazuju da se Arktik zagrijavao za 0,75 stepeni za period od deset godina, gotovo četiri puta brže od ostatka naše planete.

Posljedice zagrijavanja su odavno vidljive. U časopisu *Communications Earth & Environment*, objavljena je studija koja je otkrila značajne regionalne varijacije u stopi zagrijavanja unutar arktičkog kruga. Osim što će duboko uticati na lokalne zajednice i divlje životinje koje se oslanjaju na morski led za lov, intenzivno zagrijavanje na Arktiku ima posljedice širom svijeta. Grenlandski ledeni pokrivač, za koji nedavne studije upozoravaju da bi se mogao približiti „tački prelaza“ otapanja, sadrži dovoljno smrznute vode da podigne Zemljine okeane do *šest metara*. Klimatske promjene najviše uzrokuju ljudi. Kako se Arktik bude zagrijavao, njegovi će se ledenjaci topiti i to će globalno uticati na nivo mora. Nešta se značajno događa na Arktiku i to će uticati na sve nas.¹³ Zato treba na vrijeme reagovati.

¹³<https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/12/studija-zagrijavanje-arktika-cetiri-puta-brze-od-ostatka-zemlje>

I švajcarski lednici su se prepolovili. Studija o 1.400 švajcarskih ledenika otkrila je da oni gube volumen a proces se ubrzao u posljednjih nekoliko godina. Istraživači su otkrili da se volumen leda čak upola smanjio u proteklih 85 godina. Nova studija pokazala je da su švajcarski lednici izgubili polovinu volumena od 1931. godine. Studija je zabilježila da proces ne pokazuje znake usporavanja, a istraživači kažu da se topljenje lednika sve više ubrzava. Univerzitet ETH u Cirihu i Švajcarski savezni institut za istraživanje šuma, snijega i krajolika objavili su svoja otkrića zasnovana na topografskim promjenama lednika od 1931. godine. Istraživači su otkrili da se volumen leda upola smanjio u proteklih 85 godina, do 2016. godine, a od tada su se lednici povukli za dodatnih 12 posto. Povlačenje ledenika se iz nekog razloga ubrzava. Redovno posmatranje ovog fenomena i njegovih historijskih dimenzija je važno jer omogućava odgovore kako lednici reaguju na promjenu klime.

Njihova studija, objavljena u naučnom časopisu *The Cryosphere*, koristila je materijal iz arhive slika **Terra**, koja pokriva gotovo 86 posto područja s glečerima u Švajcarskoj, analizirajući 21.700 fotografija snimljenih između 1916. i 1947. godine. Nisu svi lednici gubili led istom brzinom, naveli su istraživači. Nadmorska visina, količine krhotina na lednicima i spljoštenost njegovog najnižeg dijela i najosjetljivijeg na topljenje utiču na brzine povlačenja, odnosno topljenja.¹⁴

Evropska suša otkrila je neke tajne

Životni stilovi visoke potrošnje igraju važnu ulogu u devastaciji megaraznovrsnih ekosistema širom sveta. Ponovno pojavljivanje kamenja na kojima su označeni datumi i inicijali neki vide kao upozorenje i podsjetnik na teškoće s kojima su se ljudi suočavali za vrijeme ranijih suša. Zbog velike suše širom Evrope vodostaj rijeka i jezera spustio se na nivoe koje malo ko pamti, izlažući davno potopljeno blago i neželjene opasnosti. U Španiji koja je pretrpila najgoru sušu u više decenija, arheolozi su, bili oduševljeni pojavom prahistorijskog kamenog kruga nazvanog „španski Stonehenge“ koji je bio prekriven vodom.

Službeno poznat kao kameni krug (*Dolmen Guadalperala*), bio je potpuno otkriven u jednom uglu vještačkog jezera Valdecanas, u centralnoj pokrajini Caceresu, gdje vlasti kažu da je nivo vode pao na 28 posto kapaciteta. Ranije ga je otkrio njemački arheolog Hugo Obermaier 1926. godine. To područje bilo je potopljeno 1963. godine u projektu ruralnog razvoja pod diktaturom Francisca Franca. Od tada je bilo potpuno vidljiv samo četiri puta.

Sjećanja na prošle suše u Njemačkoj je probudila ponovna pojava takozvanog „**kamenja gladi**“ duž rijeke Rajne. Mnogo takvog kamenja postalo je vidljivo duž obala najveće njemačke rijeke nekoliko sedmica. Datumi na kamenju bili su vidljivi u Wormsu, južno od Frankfurta i Rheindorfu, blizu Leverkusena, uključuju 1947, 1959, 2003. i 2018. godinu. Još jedna od moćnih evropskih rijeka, Dunav, pao je na jedan od najnižih nivoa u gotovo sto godina kao posljedica suše, otkrivajući trupove više od 20 njemačkih ratnih brodova potopljenih u Drugom svjetskom. Brodovi su bili među stotinama koje je crnomorska flota nacističke Njemačke 1944. godine potopila duž Dunava dok su se povlačili pred sovjetskim snagama.

Klimatske promjene uticale su na pogoršanje kvaliteta zraka. *Zagrijavanje planete uzrokuje povećanje broja šumskih požara i zagađenost atmosfere koju promjene izazivaju. Po*

¹⁴<https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/23/svicarski-ledenjaci-se-prepolovili-od-1930-ih>

novom izvještaju Svjetske meteorološke organizacije dinamika jačanja zagađenosti i zagrijavanje planete ima posljedice na klimu. Zbog klimatskih promjena velike vrućine i šumski požari postaju sve češći, intenzivniji i duži, a to će pogoršati kvalitet zraka i zdravlje ljudi. Dinamika uzajamnog jačanja zagađenosti i zagrijavanja planete ima posljedice na klimu, zbog kojih će ispaštati i patiti milijoni ljudi.

Godišnji bilten UN-a o kvalitetu zraka i klime posebno ističe *uticaj dima* uzrokovanog šumskim požarima u 2021. nakon što su, kao i u 2020. godini, vrućina i suša uticali na širenje šumskih požara na zapadu Sjeverne Amerike i u Sibiru, što je izazvalo znatno povećanje nivoa finih čestica (PM 2,5) štetnih za zdravlje. Prema projekcijama, zagrijavanje planete utiče na povećanje broja šumskih požara i zagađenost atmosfere koju izazivaju.

Ova pojava utiče na ljudsko zdravlje, ali jednako pogađa i ekosisteme jer zagađivači atmosfere padaju na Zemljinu površinu. Taj proces posmatran je tokom velikih vrućina koje su pogodile Evropu i Kinu 2022. godine, kada su stabilni atmosferski uslovi, sunčano vrijeme i slabi vjetrovi pogodovali povećanom nivou zagađenja.

Šumski požari

Mnoge šume su djelimično ili potpuno izgorjele. Požari u Grčkoj su česti u vrelim ljetnjim mjesecima, a razmjere sve veće. Prema navodima Evropskog informacionog sistema za šumske požare EFFIS, u Grčkoj je do 5. avgusta 2022. godine izgorjelo gotovo dvostruko više šuma nego u godišnjem prosijeku za vrijeme od 2008. do 2020. godine. I pored ovolikih posljedica, *mnogi smatraju da nije prekasno za spas klime i očuvanje ljudskih prava u ovoj oblasti*. Uzroci požara su mnogostruki: nemarno bačena cigareta, komadić stakla koji djeluje kao lupa. Velika vrućina i ekstremne temperature podstiču vatru i širi štetu. Suše, požari, odsjeline, klizišta, zemljotresi i poplave u mnogim dijelovima svijeta otežavaju život. I u drugim sredozemnim zemljama poput Italije, Turske, Sjeverne Makedonije, Bugarske i balkanskih zemalja, vatrogasci svake godine sedmicama pokušavaju da ugase požare. Turski predsjednik Erdogan je rekao da je riječ o najgorim požarima u historiji njegove zemlje.

Šumski požari u Evropi i u SAD-u koje je sve teže bilo kontrolisati *jasni su indikatori* za klimatske promjene. Prema posmatranjima na planetarnom nivou, tokom posljednje dvije decenije ukupna izgorjena površina u jednoj godini imala je tendenciju smanjivanja, zahvaljujući manjem broju požara u savani i preriji. Međutim, na kontinentalnom nivou, zabilježeno je povećavanje, posebno na zapadu Sjeverne Amerike, u Amazonu i Australiji.

Snažni šumski požari izazvali su abnormalno povišene nivoe PM 2,5 čestica u Sibiru, Kanadi i na zapadu SAD-a u julu 2021. godine. U istočnom Sibiru te su koncentracije dostigle nivo koji ranije nije primijećen, zbog posebno visokih temperatura i suše. Ova 2022. godina ukazuje na to šta nas očekuje u budućnosti, jer trebamo se boriti protiv novih, sve većih povećanja učestalosti, jačine i trajanja talasa vrućina. To bi moglo još više pogoršati kvalitet zraka zbog takozvane „klimatske reakcije“, tj. uticaja klimatskih promjena na povećanje nivoa ozona na nivou tla, na štetu zraka koji udišemo. Prema projekcijama, na područjima u kojima će se više osjećati ta pojava, a to je većina Azije, živi gotovo četvrtina

svjetskog stanovništva, kažu stručnjaci zaduženi za naučna istraživanja pri Svjetskoj meteorološkoj organizaciji. Klimatske promjene mogle bi naškoditi stotinama miliona ljudi.¹⁵

Kina je tokom avgusta počela koristiti tehnologiju stvaranja vještačke kiše kako bi pomogla različitim regijama u borbi protiv suše, objavila je Kineska meteorološka uprava. Od 1. do 31. avgusta, avionisu izveli 75 letova, koji su trajali ukupno 211 sati, kako bi izazvali vještačke padavine u područjima pogođenim sušom, uključujući Hubei, Chongqing, Henan i Shaanxi, potvrdili su zvaničnici Kineske meteorološke uprave. Procjenjuje se da su te operacije proizvodnje vještačke kiše pokrile 1,45 miliona kvadratnih kilometara, igrajući vitalnu ulogu u ublažavanju suše i visokih temperatura, povećanju rezervi vode i stabilizaciji poljoprivredne proizvodnje. Operacije pokreću najsavremenije tehnologije kao što su meteorološki sateliti, meteorološki radari i bespilotne letjelice. Vještačka kiša je pomogla da se ukrote požari izazvani vrućinama u Chongqingu i Sichuanu. Kina je ove godine prošla kroz najtoplije ljeto od 1961. godine kada je počela da vodi potpune meteorološke zapise. Prosječna temperatura u toj zemlji od 1. juna do 31. avgusta bila je 22,3 Celzijusa, što je 1,1 stepen više od temperature u istom periodu prethodnih godina i najviše od 1961. godine, pokazali su podaci Nacionalnog klimatskog centra.¹⁶

Velika suša

Mnogi smatraju da je Evropska unija vjerovatno imala najgoru sušu u posljednjih 500 godina. Stručnjaci govore o lošim vijestima: nedostatak vode ne utiče samo na usjeve, već i na druga područja poput energetskog sektora. Prema navodima stručnjaka EU, suša u Evropi je bila teška. Ovo je procjena Evropskog opservatorija za sušu, koja treba biti potvrđena konačnim podacima na kraju sezone. U izvještaju eksperti navode da je gotovo pola kontinenta zahvatila suša. Od poljoprivrednih kultura najviše su pogođeni kukuruz, soja i suncokret.

Nedostatak padavina i toplotni talasi napravili su velike štete. Dalje se navodi da se teška suša koja je od početka godine pogodila mnoge regije Evrope nastavila širiti i pogoršala u avgustu. Ona je povezana sa nedostatkom padavina u kombinaciji s nizom toplotnih talasa od maja. To je uticalo na rijeke. Smanjena količina uskladištene vode rezultirala je značajnim poremećajima u energetskom sektoru, kako za proizvodnju struje u hidroelektranama, tako i za sisteme hlađenja u nuklearnim elektrana. Rizik od suše posebno je povećan u Italiji, Španiji, Portugalu, Francuskoj, Njemačkoj, Holandiji, Belgiji, Luksemburgu, Rumuniji, Mađarskoj, sjevernoj Srbiji, Ukrajini, Moldaviji, Irskoj, Velikoj Britaniji... U regijama koje je u proljeće pogodila suša, stanje se pogoršalo tokom ljeta. Rezultat suše je slaba žetva.

Na niske i ispodprosječne prinose žalili su se farmeri u mnogim državama. Postoje velike regionalne razlike u žetvenom bilansu zbog različite količine padavina. Za 2022. godinu očekivala se bolja žetva. Međutim, žetva je ponovno bila ispod prosjeka u proteklih osam godina, objavila su udruženja poljoprivrednika. Međutim, udruženja poljoprivrednika u Njemačkoj imali su bolju berbu jabuka i grožđa i proizvodnju vina. Ekstremna suša posljedica je klimatske krize koja ima „ljudske uzroke“. Treba uvjeriti skeptike da konačno

¹⁵<https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/9/7/klimatske-promjene-uzrokovat-ce-pogorsanje-kvalitete-zraka>

¹⁶<https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/9/9/u-borbi-protiv-suse-kina-koristi-umjetnu-kisu>

usaglaise kvalitetnu zaštitu klime i životne okoline kao sastavnog dijela poljoprivrede. To je jedan od načina da se dugoročno osigura sigurnost u proizvodnji hrane.¹⁷

Borba protiv suše je teška i dugoročna

Do izvjesne mjere ljudi mogu uticati na vrijeme. Već se „cloud seeding“ ili vještačka kiša uglavnom koristi za izazivanje padavina u sušom opustošenim područjima. Zemlje sjeverne hemisfere i dalje su se borile s talasima vrućine, šumskim požarima i ekstremnom sušom, što je navelo klimatske stručnjake i inženjere da sami pokušaju „promijeniti“ vrijeme.

Kina je prošla kroz svoj najduži talas vrućine, s temperaturama koje u pokrajini Sichuan redovno prelaze 40 Celzijevih stepeni u ljetnjem periodu. Vrućina je vodostaj rijeke Yangtze, najduže rijeke u Aziji, svela na rekordno nizak nivo, uzrokujući sušu za koju je kinesko Ministarstvo vodenih resursa saopštilo da „nepovoljno utiče na osiguravanje pitke vode za ruralno stanovništvo i stoku, te na rast usjeva“. Kao odgovor na ovu kritičnu situaciju, kineska vlada je pokrenula izazivanje padavina putem metode koja se zove „cloud seeding“, što u prevodu znači „zasijati oblake“.

Funkcionisanje „cloud seedinga“ je **interesantno**. Oblaci nastaju kada zrak, koji sadrži vodenu paru, odlazi u atmosferu, hladi se i stvara ledene čestice. Kada se skupi dovoljna količina tih čestica, formira se oblak. Unutar oblaka, ledene čestice se spajaju. Kada spojene kapljice postanu dovoljno velike i teške, padaju na tlo u obliku: kiše, snijega ili leda (tuče), zavisno od temperature i drugih vremenskih uslova. Pod metodom zvanom „cloud seeding“ sitne čestice srebrenog jodida – soli s kristalnom strukturom sličnom ledu – ubacuje se u oblake. Ovaj proces se može izvesti iz aviona ili dronova, ili se ove čestice u oblake mogu lansirati raketama sa zemlje. Ova metoda omogućava da se vodena para unutar oblaka „nadmudri“ i počne formirati kapljice oko čestica srebrnog jodida.

Kada kapljice postanu dovoljno teške, što je proces koji se ubrzava upravo dodatkom srebrnog jodida, one počinju padati na Zemlju u obliku kiše ili drugih vrsta padavina. Način na koji ovaj proces funkcioniše, daje odgovor na pitanje zašto se Peking bori proizvesti kišne oblake. Postoji potreba za oblacima iznad područja na kojima se želi izazvati kiša u regijama Kine, kojima su potrebne padavine, i dovoljno oblaka da bi ova metoda funkcionisala.

Prve pokušaje „sijanja“ oblaka napravili su američki naučnici iz „General Electric Research Laboratory“ 1940-ih godina. Oдавно se njihova metoda koristi u raznim zemljama svijeta. Kina je najnoviji primjer, a Peking je već jednom upotrijebio ovu tehniku da izazove kišu prije održavanja ljetnih Olimpijskih igara 2008. godine. I Rusija je poznata po korištenju metode „sijanja oblaka“ uoči velikih praznika, kako velika državna slavlja ne bi pokvarila kiša. Još 2016. godine, Rusija je navodno platila 86 miliona rubalja (1,44 miliona eura ili 1,43 miliona dolara) za „cloud seeding“, kako bi osigurala prvomajske praznike bez padavina. Te godine je na dan proslave 1. maja vrijeme u Moskvi bilo sunčano.

Ova se metoda uglavnom koristi za izazivanje kiše u regijama, u kojima vlada suša. Osim Kine, SAD također koristi ovu metodu. Primijenjena je u američkim saveznm državama na zapadu, posebno teško pogođenim sušom, kao što su Idaho i Wyoming. SAD su koristile „cloud seeding“ i kao oružje u Vijetnamskom ratu, produživši sezonu monsuna i

¹⁷<https://www.dw.com/bs/eu-vjerojatno-najgora-suša-u-500-godina/a-62907396>

pretvarajući zemlju u blato, čime je poremećen lanac opskrbe Vietkonga i zaustavljeno napredovanje njegovih vojnih snaga.

U martu 1986. godine piloti sovjetskog vazduhoplovstva su istom tom metodom izazvali kišu u oblacima koji su se od Černobila, gdje je došlo do eksplozije u kojoj je uništen nuklearni reaktor, kretali prema ruskoj prijestolnici Moskvi. Režim je operaciju smatrao uspješnom, a radioaktivni oblaci nisu stigli do ruskih gradova. Umjesto toga, čestice nuklearnog otpada su stigle u ruralne bjeloruske pokrajine i do ljudi koji su tamo živjeli.

„Cloud seeding“ je, po mnogima, kontraverzna metoda. Ova posljednja dva primjera pokazuju da ljudi na vlasti uvijek mogu zloupotrijebiti tehnologiju razvijenu za opće dobro. Postoje i drugi faktori, zbog kojih su neki stručnjaci skeptični oko toga je li „cloud seeding“ dobra ideja. Kad se primijeni ova metoda nad svojom regijom u svrhu borbe protiv suše, oblaci više nenose kišu u susjedne regije. Ako se izazove kiša na jednom mjestu, onda se smanjiti na drugom. To samo po sebi stvara pobjednike i gubitnike, tj. na jednoj strani se dobija a na drugoj gubi.

Stručnjaci također upozoravaju da bi kontrola vremenskih prilika mogla biti pretežak zadatak da bi se provela uspješno i bez problema ili posljedica. Oni se plaše da bi to moglo pomjeriti pažnju s tradicionalnih mjera, namijenjenih borbi protiv klimatskih promjena.

Geoinženjering, uključujući veliko „sijanje oblaka“, opasan je eksperiment koji može dovesti do neželjenih posljedica. Ako se žele smanjiti negativni efekti suša ili oluja, koje su sve intenzivnije i do kojih sve više dolazi u okviru globalnog zagrijavanja, potrebno je više ulagati u mjere prilagođavanja i ublažavanja posljedica.¹⁸ Potrebne su osmišljenije mjere i akcije koje se ne mogu zloupotrijebiti. Opasno bi bilo da razvijene države proizvedu oružje kojim bi mijenjali, vrijeme, klimu, godišnja doba...

Stradanje zelenih aktivista

U svijetu se povećava nasilje prema zelenim aktivistima. U proteklih *deset godina* svaka dva dana po jedan aktivista za zaštitu životne sredine ili „zeleni“ aktivista bio je ubijen, što je više od 1700 ljudi koji su životom platili pokušaje da spriječe rudarenje, bušenje nafte, krčenje šuma, pokazala je studija koju je objavio *Global Witness*. Prema toj studiji 68 posto svih ubistava *zelenih aktivista* dogodilo se u Latinskoj Americi, a najviše u Brazilu, Kolumbiji, Meksiku i Hondurasu. Mnogi ubijeni aktivisti su domoroci koji su se borili protiv velikih kompanija, kako bi spriječili eksploataciju svoje zemlje od vlasnika rudnika, bušenja nafte, krčenja šuma radi širenja poljoprivrednog zemljišta ili gradnje hidroelektrana. *Hrabri i posvećeni žene i muškarci bore se za svoja prava i životnu sredinu u Latinskoj Americi i svijetu, ali se suočavaju sa nevjerojatnim prijetnjama.*

U ratu za zemlju koja je nepravedno raspodijeljena, ljudi se bore da zaštite svoju zemlju protiv onih koji žele eksploataciju njihovih resursa. U tom ratu i žrtve su iz domorodačkih zajednica, ili lokalne zajednice. Njihovi protesti i njihovi glasovi se guše. Posljedice rata u Ukrajini sada se osjećaju čak i u Kolumbiji, jer se ugalj, nafta i plin više ne kupuju od Rusa, a eksploatacija se povećava u mnogim zemljama, bez obzira što to donosi **kršenja ljudskih prava**. S porastom klimatskih kriza i kriza bioraznolikosti, **raste i broj autoritarnih vlada** i shodno tome *raste broj ubistava* od 2018. godine.

¹⁸<https://www.dw.com/hr/borba-protiv-suše-kako-proizvesti-kišu/a-63025738>

Nešto optimizma ulijeva **Sporazum Escazú** koji je stupio na snagu 2021. godine, a *riječ je o prvom sporazumu koji uređuje pitanja okoliša i ljudskih prava*. Potpisom tog sporazuma zemlje se obavezuju sprječavati i istražiti napade na borce za zaštitu životne sredine. Neke zemlje, poput Meksika, potpisale su Sporazum Escazu, ali Brazil i Kolumbija to tek trebaju učiniti. Borci planiraju podstaći Evropsku uniju da zakonom obaveže kompanije da budu odgovorne za ljudska prava u proizvodnom lancu. "Takve odluke mijenjaju pravila igre i mogle bi pozitivno uticati na zaštitu zelenih aktivista", i "to su sigurno znaci nade i optimizma, ali put je i dalje težak i opasan".¹⁹

Globalizacijom ekoloških problema nastupilo je ograničenje suvereniteta država. *Savremena civilizacija priznaje ljudska prava, čije kršenje se kažnjava, ali toga nema kad su u pitanju prava prirode*. Uvažavanje globalnih ekoloških posljedica utiče na pomak u shvatanju prirodnih dobara (okolina), koje treba da evoluiraju od „zajedničkog resursa“ (*shared resources*) do „zajedničke brige čovječanstva“ (*common concern of humankind*).²⁰

Posebno je važno kako se shvata i razvija odgovornost čovjeka za životni prostor, odnosno ekoloških uslova života. Životni prostor je prostor koji Zemlja daje na korištenje ljudima i drugim živim bićima. Ljudske generacije koriste taj prostor tako da crpe kapacitete Zemlje, ali ga moraju ostaviti i za buduće generacije.

ZAKLJUČAK

Sva današnja društva preokupirana su problemima zaštite čovjekove okoline, odnosno pitanjima kako najbolje spriječiti štetne uticaje moderne industrije i tehnologije na životnu sredinu. Održivi razvoj znači da treba doći do razvoja, ali na takav način da se resursi ne iscrpe, već da se recikliraju. Rezultat privrednog razvoja je sve veća potrošnja, koja dovodi do uništavanja resursa životne sredine i povećanja globalne nejednakosti. Negativne ekološke posljedice koje uzrokuje povećana potrošnja, nanijele su najveće štete u siromašnim zemljama, zatim u zemljama u razvoju i tranziciji. Mnogi ispadi opasni po životnu sredinu, vezani su za zagađenja i otpadne materijale koji se ispuštaju u atmosferu: to su zagađenje vazduha, kisele kiše, zagađenje vode, čvrsti otpad koji ne može da se reciklira. Druge prijetnje po čovjekovu okolinu su istrošenost prirodnih resursa, kao što su voda, tlo, šume, rudnici.. Sve to utiče i na raznovrsnost biljnog i životinjskog svijeta.

Kao posljedica razvoja nauke i tehnike nastaju i ekološki rizici. Globalno zagrijavanje odnosi se na postepeni porast temperature na zemlji, koji prouzrokuje sve veći nivo ugljen-dioksida i drugih štetnih gasova u atmosferi. Posljedice globalnog zagrijavanja pojavljuju su poplave, suše, širenje bolesti, vremenske nepogode i povećanje nivoa mora. Globalno zagrijavanje predstavlja potencijalni rizik za cijelo čovječanstvo. Ekološka modernizacija je vjerovanje da se industrijski razvoj i ekološka zaštita međusobno ne isključuju. Usklađivanje aktivnosti boraca za ljudska prava i aktivista može dati bolje rezultate i rješenja. *Potrebno je promovisanje najboljih praksi koje se odnose na korištenje ljudskih prava u kreiranju ekološke politike*. Ipak, mnoga pitanja o odnosu ljudskih prava i životne sredine ostaju bez

¹⁹ <https://balkans.aljazeera.net/news/2022/9/30/u-deset-godina-ubijeno-1700-aktivista-za-zastitu-okolisa>

²⁰ Ivan Cifrić, *Pravo na životni prostor i ekonomski suverenitet*, "Socijalna ekologija", vol. 7, br. 1-2, 1998, str. 35-53. <https://hrcak.srce.hr/141616>.

odgovora i zahtjevaju dalje ispitivanje, istraživanja i rješenja. Treba učiniti napore da se više radi na zaštiti prava na sigurno, čisto, zdravo i održivo okruženje za sve ljude.

Literatura:

1. Čistović Hamid, Zlatan Kovačević i Mirza Tvica, *Ruralna ekologija*, Poljoprivredno prehrambeni fakultet, Sarajevo, 2013.
2. Dimitrijević Vojin i Milan Paunović, u saradnji s Vladimirom Đerićem, *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1998., str.412-419.
3. Gidens Entoni, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Bograd, 2005., str.624-649.
4. Golić Bajro, *Ekologija i ekološko pravo*, Pravni fakultet, Sarajevo, 2005.
5. Kozić Faruk, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, „Meligrafprint“, Zenica, 2011.
6. *Uvod u ljudska prava*, (Urednici: Enver Đuliman i Gunnar M.Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava Norveške i Helsinški komitet za ljudska prava BiH, Sarajevo, 2003.
7. Cifrić, Ivan, *Pravo na životni prostor i ekološki suverenitet*, „Socijalna ekologija“, vol. 7, br. 1-2, 1998, str. 35-53. <https://hrcak.srce.hr/141616>.

Internet adrese:

1. <https://www.dw.com/bs/europske-rijeke-presuhe-preniske-pretopte/a-62753794> (10.08.2022)
2. <https://www.dw.com/bs/ekstremno-vrijeme-sirom-svijeta-izmedu-pozara-i-poplava/a-58813944> (10.08.2022)
3. <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/12/studija-zagrijavanje-arktike-cetiri-puta-brze-od-ostatka-zemlje> (12.09.2022)
4. <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/8/23/svicarski-ledenjaci-se-prepolovili-od-1930-ih> (12.08.2022)
5. <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/9/7/klimatske-promjene-uzrokovat-ce-pogorsanje-kvalitete-zraka> (07.09.2022)
6. <https://balkans.aljazeera.net/news/technology/2022/9/9/u-borbi-protiv-suse-kina-koristi-umjetnu-kisu> (09.08.2022)
7. <https://www.dw.com/bs/eu-vjerojatno-najgora-suša-u-500-godina/a-62907396> (24.08.2022)
8. <https://www.dw.com/hr/borba-protiv-suše-kako-proizvesti-kišu/a-63025738> (06.09.2022)
9. <https://balkans.aljazeera.net/news/2022/9/30/u-deset-godina-ubijeno-1700-aktivista-za-zastitu-okolisa>

HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF ECOLOGY

Summary

The text talks about environmental problems that are becoming more and more current. Climate changes are becoming more visible and more frequent. That is why environmental rights, which are also human rights, come to the fore. This area should be better regulated internationally in order to better protect the rights to a healthy environment. A period of more rational use of natural resources is coming, because natural resources should remain for future generations. The responsibility for maintaining the balance in nature lies with current and future generations. With the development of mass means of communication, the increasing pollution of the planet Earth caused by uncontrolled technological development became visible. That is why excessive pollution must be reduced and stopped.

Keywords: *environmental rights, rivers, heat, drought, water level, climate change.*

Alen Šabanović, MA

METODOLOŠKA RAZMATRANJA KULTURNOG TURIZMA

Sažetak

Kulturni turizam predstavlja relativno novo područje koje na prvi pogled predstavlja spoj oblasti kulture i turizma. Međutim, radi se o složenoj pojavi, te multidisciplinarnom polju u kojem istraživači sa različitim akademskim pozadinama sve više i više rade zajedno. U takvom kontekstu, dolazi do multidisciplinarnog pristupa istraživanjima koji postepeno evoluiru u interdisciplinarni pristup gdje se sintetiziraju perspektive i pristupi različitih disciplina. Cilj ovog rada jeste dati pregled historijskog razvoja metodoloških pristupa istraživanjima u turizmu i kulturnom turizmu, predstaviti trenutne tendencije, te različite metodološke pristupe i instrumente sa njihovim prednostima i nedostacima.

Ključne riječi: turizam, kulturni turizam, metodološki pristupi, instrumenti, mane i prednosti

UVOD

Iako je kulturno iskustvo predstavljalo značajan motiv za turistička putovanja od početaka turizma kao prakse, pa sve do kraja 20. stoljeća, ono se uglavnom smatralo dopunom osnovnoj turističkoj ponudi, koja bi dodatnom sadržajem produžila posjetu turista određenoj destinaciji. Tokom svog razvoja, turizam je postajao sve važniji factor privrednog razvoja mnogih zemalja i krajem dvadesetog vijeka pozicionirao se kao konkurentniji u odnosu na druge privredne grane. Početkom 21. Stoljeća kulturni turizam postaje primarna ponuda pojedinih destinacija.

Kada govorimo o definiranju kulturnog turizma, većina autora ističe kako je teško ustanoviti njegovu univerzalnu definiciju. Problem definiranja kulturnog turizma otežan je i činjenicom da se u stručnoj literaturi kao i turističkoj praksi, koristi nekoliko naziva kojima se on označava, poput kulturnog turizma, turizma baštine ili turizma kulturnog naslijeđa. Neadekvatnost naziva ove vrste turizma, koje se fokusiraju na baštinu ogleda se u činjenici da je kultura puno širi pojam od baštine koja predstavlja samo jedan njen element. Jedan od primjera šireg poimanja kulture u oblasti turizma jeste definicija Danijele Angeline Jelinčić koja kulturni turizam definira kao *posjete osoba izvan mjesta njihovog stalnog boravka motivirane u cjelosti ili djelimično interesom za povijest, umjetnost, baštinu ili stil života lokaliteta, regije, zemlje.* (Jelinčić, 2008).

Iako kulturni turizam kao akademska disciplina na prvi pogled predstavlja sintezu oblasti kulture i turizma, radi se multidisciplinarnom području koje obuhvata niz drugih akademskih područja. Smith (2003) ističe nekoliko područja na koje se oslanja kulturni turizam poput, antropologije, kulturnih studija, sociologije, urbanog planiranja, umjetničkog menadžmenta, baštinskih i muzeoloških studija. Budući da se turizam općenito pokazao kao složena pojava i multidisciplinarno polje, te da istraživači turizma s različitim akademskim pozadinama sve više i više rade zajedno, multidisciplinarni pristup u istraživanju turizma postupno evoluiru u interdisciplinarni pristup u kojem se kombiniraju i sintetiziraju

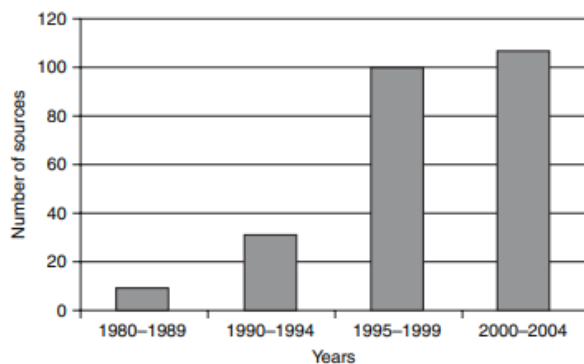
perspektive različitih disciplina, te samim tim i različiti metodološki okviri i pristupi istraživanjima.

Burns tvrdi da se istraživanje turizma općenito može svrstati u dvije istraživačke kategorije, jednu od akademskih i onih koji rade u grani (Burns, 1999), pozivajući se na mogući nesklad pri pokušaju istraživanja određenih problema u turizmu.

Metodološki trendovi sa kraja 80ih i 90ih

Sa značajnijim razvojem kulturno motivisanog turizma u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća, te sve većim profilisanjem kulturnog turizma kao selektivnog oblika turizma, pažnja akademske zajednice usmjerava se na istraživanje glavnih trendova i problema u ovoj oblasti. *Sve veći broj dolazaka turista u tom periodu rezultirao je povećanim prilivom novca, a fokus ranih istraživača bio je uglavnom na kvantitativnom pristupu, procjeni ekonomskih uticaja i mogućih poboljšanja.* (Wei, Fook, Low, 2015.) Istraživanja u turizmudoživljavaju značajan rast 80-ih godina, što je rezultiralo stalnim porastom u broju objavljenih istraživanja u turizmu (Sheldon, 1991)

ATLASova bibliografija kulturnog turizma pokazuje značajanu razliku u broju akademskih radova između 80ih i 90ih, gdje je najveći porast primjetan početkom druge polovine 90-ih.

Grafikon 1. Broj izvora navedenih u Bibliografiji kulturnog turizma ATLAS-a po vremenskim periodima.

Tokom 80ih jedna od najprisutnijih metoda uključivala je korištenje anketa koje će kasnije biti obrađene statističkom analizom, a ranih 90-ih, kada je kulturno naslijeđe prepoznato kao moćno sredstvo ekonomskog razvoja, kvantitativne studije u turizmu su se fokusirale na posjetitelje kulturne baštine. *Tokom ranih 90-ih došlo je do eksplozije u proučavanju odnosa između turizma i kulturnog naslijeđa, povezanog s otkrivanjem baštine kao jednog od "glavnih pokretača" postmoderne ekonomije* (Richards, 1996.). Sredinom 90-ih, kulturne atrakcije postaju sve značajnije u ekonomskom smislu, kako za urbane tako i za ruralne destinacije. Kako Ritzer navodi, „*nove katedrale potrošnje*” *zavise od mogućnosti privučenja velikog broja kulturnih turista da valorizuju svoj kulturni sadržaj i maksimiziraju ekonomske učinke.* (Ritzer, 1999)

Kasnih 90ih dolazi do velikog pomaka u metodološkom pristupu istraživanja kulturnog turizma. Kako društveni i kulturni aspekti proizvodnje i potrošnje u kulturnom turizmu postaju fokus istraživanja, kvalitativna metodologija dobija snažnije uporište u ovoj

oblasti. Pojavlja se potreba za razumijevanjem razloga iz kojih turisti konzumiraju kulturu i kulturne proizvode. Ankete, kao dominantni instrument istraživanja u turizmu 80ih, 90ih su generalno zamijenjene dubinskim intervjuima koji se više nisu fokusirali samo na turiste nego i na proizvođače kulturnih sadržaja. Richard i Munsters, tvrde da je *veliki dio tadašnjih istraživanja proveden kroz dubinske intervju s turistima i kulturnim producentima, te takođe kroz analizu sadržaja pisanih dokumenata i digitalnih medija (brošure, web stranice, itd.).* (Richards, Munsters, 2010.)

Kvantitativni pristup

Ankete, te drugi instrumenti kvantitativnih metoda, zagovornici kvalitativnog pristupa često osporavaju kao nedovoljne, ali su sa statističke perspektive veoma značajne, jer predstavljaju valjana sredstva za mjerenje uloge kulturnog turizma u određenoj turističkoj destinaciji i efekata kulturne potrošnje. Ankete takođe pružaju korisno sredstvo za praćenje trendova tokom određenog vremenskog perioda – što je od vitalnog značaja za tržište potrošača koje se brzo razvija. (Richards, 2010.) Wei, Fook i Low ističu da značaj statističke analize kvantitativnog pristupa leži u *moгуćnosti prikupljanja i analize podataka koji se ogledaju u objektivnim stvarima, kako bi se jasnije opisalo pravilo varijacije podataka te shvatile suštinske varijacije između varijabli.* (Wei, Fook, Low, 2015)

Druge prednosti kvantitativnih metoda, koje iznose autori, uglavnom se tiču prikupljanja i analize podataka u turizmu općenito, te se mogu primjeniti u istraživanjima većine selektivnih oblika turizma pa i kulturnog turizma. Takva primjena kvantitativnih metoda obično se koristi za prikupljanje podataka kao što su broj turista koji dolaze, trajanje i učestalost njihovog boravka i sezonalnost turističke destinacije. Za razliku od kvantitativnog pristupa, kvalitativni pristup, prema Hapenciuc, *bavi se strukturom turista potrošača po godinama, socioprofesionalnim kategorijama i prihodovnim grupama, oblicima putovanja, prevoznim sredstvima itd.* (Hapenciuc, 2003) Iako je svrha i vrijednost kvantitativnog pristupa prilično očigledna, u slučaju istraživanja, na primjer, vjerovatnoća i tačnost informacija moraju se uvijek uzeti u obzir, naglašavajući važnost pravilnog određivanja uzorka.

Kvalitativni i mješoviti pristupi

Za razliku od kvantitativnog istraživanja, *kvalitativno se u fokusu definiše kao multimetodsko istraživanje koje uključuje interpretativni, naturalistički pristup svom predmetu.* (Denzin i Lincoln, 1994) To znači da kvalitativni istraživači proučavaju stvari u njihovom prirodnom okruženju, pokušavajući da shvate ili protumače fenomene u smislu značenja koje im ljudi donose. Kvalitativno istraživanje uključuje korištenje i prikupljanje različitih empirijskih materijala, studija slučaja, osobnih iskustava, introspektive, životne povijesti, intervju, opservacijskih, povijesnih tekstova koji opisuju rutinske i problematične trenutke i značenja u životu pojedinca.

Ritchie i Lewis, donose sličnu definiciju koja se oslanja na proces interpretacije i značenja kako bi odgovorili na istraživačka pitanja *koja zahtijevaju objašnjenje ili razumijevanje društvenih pojava i njihovog konteksta.* (Ritchie i Lewis, 2003) Iako ovakve definicije sugeriraju sasvim suprotan pristup od kvantitativnog, neki autori tvrde da se kvalitativna istraživanja često pogrešno shvataju, jer se oslanjaju na određene numeričke

podatke baš kao i kvantitativne. Kao što je prikazano u (Cheia, 2010), Winchester, kategorizira tri aspekta kvalitativnih metoda primjenjivih u oblasti turizma:

1. *Usmeni (intervjui, fokus grupe, studije slučaja)*
2. *Tekstualna analiza (analiza sadržaja dokumenata)*
3. *Direktna opservacija*

Što se tiče intervjua (strukturiranih i nestrukturiranih) Cheia prepoznaje sljedeće prednosti:

1. *Stavovi i emocije ispitanih ljudi mogu se istražiti detaljno i vjerno bez pribjegavanja standardnim alternativnim odgovorima;*
2. *Motivacija i otpor se mogu ustanoviti iz određenih oblasti, zemalja, proizvoda ili usluga;*
3. *Analiza složenih istraživačkih tema ili novih problema koji u početku nisu bili dovoljno pokriveni podacima;*
4. *Razvoj povjerenja između istraživača i ispitanika, što može omogućiti i pristupiti određenim „tabu“ temama. (Cheia, 2010)*

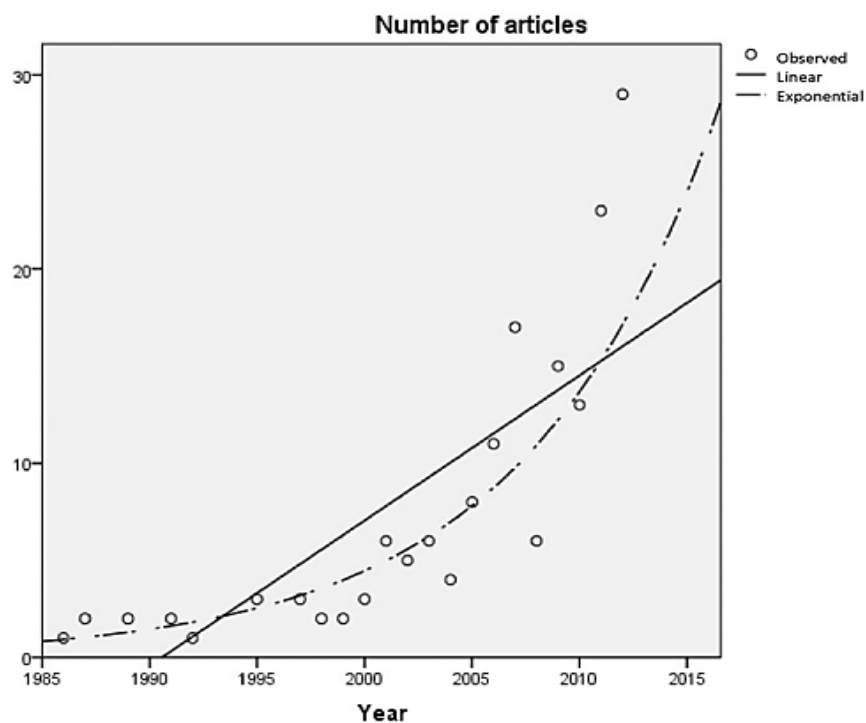
Fokus grupe su u bliskoj vezi sa intervjuima i mogu se definisati kao stil intervjua dizajniran za male grupe. Koristeći ovaj pristup, istraživači nastoje da kroz diskusiju nauče o svjesnim, polusvjesnim i nesvjesnim psihološkim i sociokulturnim karakteristikama i procesima među različitim grupama. Cheia definira fokus grupu kao *interakciju grupe pojedinaca koji imaju neke zajedničke interese ili karakteristike, grupu koju je okupio moderator, koji koristi grupu i njene interakcije kao način da dobije informacije o specifičnom problemu*, te navodeći sljedeće prednosti ove metode:

1. Identificiranje problema i pitanja koja treba uključiti u upitnik kvantitativnog istraživanja
2. Dobijanje prijedloga za tumačenje podataka prikupljenih u kvantitativnim studijama
3. Validacija rezultata prethodnih studija
4. Pragmatične prednosti ove tehnike za istraživanje su: fleksibilnost, brzi rezultati i smanjeni troškovi. (Cheia, 2010)

Studije slučaja predstavljaju još jednu primjenjivu metodu kvalitativnog istraživanja u kulturnom turizmu. Prema (Hamel et al., 1993), ono uključuje *sistematsko prikupljanje informacija o određenoj osobi, grupi, događaju, društvenom okruženju, u nastojanju da se shvati kako predmet istraživanja funkcioniše*. Prema njima, ova metoda nije posebna tehnika prikupljanja podataka, već metodološki pristup koji jednostavno uključuje određene mjere prikupljanja podataka. Akumulirani podaci mogu doći iz različitih izvora kao što su životne historije, usmene historije, dubinski intervjui, dokumenti te zapažanja učesnika.

S obzirom na prirodu prikupljanja podataka, ovaj metod se pokazao kao prilično primjenjiv u istraživanju kulturološke strane turizma. Kao što Shaughnessy i Zechmeister navode, *naučne prednosti metode studije slučaja leže u njenoj sposobnosti da otvori put otkrićima, te mogućnosti davanja uvida u moguće hipoteze koje bi se mogle istraživati u daljim studijama. Međutim, glavni nedostatak metode ostaje mogućnost prevelikog broja subjektivnih odluka u istraživačkom procesu, koje donosi istraživač. Objektivnost rezultata, lako se dovodi u pitanje. (Shaughnessy i Zechmeister, citirano u Berg 2009)*

Prema Bergu, analiza sadržaja je *metoda koja se odnosi na pažljivo, detaljno, sistematsko ispitivanje i tumačenje određenog korpusa materijala u nastojanju da se identifikuju obrasci, teme, predrasude i značenja*. (Berg, 2009). Iako bi se analiza sadržaja mogla pokazati kao korisna u analizi dokumenata, kao što su strateški dokumenti koji se odnose na razvoj turizma i kulturnog turizma, sa metodološkog stanovišta, postoji mnogo nedoumica da li je ova metoda kvalitativna ili kvantitativna, ili se može koristiti na oba načina. Ova metoda ima određena ograničenja. Hall i Valentin ukazuju da upotreba ove metode *u velikoj mjeri ovisi o vještini istraživača, procjeni i razmišljanju o istraživačkom procesu, referirajući se na veliku vjerovatnoću pristrasnosti tokom analize*. (Hall, Valentin, 2005.) S druge strane, Camprubí, Coromina, pokazuju trend značajnog porasta upotrebe ove metode od 1985. do 2015. u turistički orijentiranim naučnim časopisima.

Grafikon 2. Odnos između broja objavljenih članaka koji koriste analizu sadržaja i godine njihovog objavljivanja (Camprubí, Coromina, 2016)

Osim analize sadržaja, studija slučaja i fokus grupa, istraživanja u turizmu također se koriste i opservacijom. Kao metod naučnog istraživanja, opservacija se definiše kao praćenje aktivnosti i sistematsko opisivanje pojava i događaja koji se dešavaju u turizmu. Kao i u drugim oblastima istraživanja, opservacija se može razlikovati na učestvovanje i neučestvovanje, u zavisnosti od izbora posmatrača da učestvuje (posmatra).

Može se uspješno izvesti korištenjem prikrivenog posmatranja (identitet istraživača i istraživačke svrhe su skriveni, na primjer da bi se približili obimu turističkih tokova, karakteristikama, cijenama koje se oglašavaju, stepenu zadovoljstva kupaca) ili otvoreno posmatranje (identitet istraživača se otkriva u proučavanoj grupi, ali se ponekad skriva

priroda istraživanja). (Cheia, 2010.) Bez obzira na izbor učešća, neophodnost u ovoj metodi je ispravnost u procesu posmatranja. Kruczek navodi šest osnovnih principa takvog pristupa:

1. Za posmatranje je potrebno planiranje
2. Posmatranje treba biti usmjereno na problem istraživanja
3. Posmatranje mora biti dokumentovano
4. Posmatranje je neophodno za objektivizaciju
5. Posmatranje se mora ponoviti
6. Posmatranje treba obaviti na nekoliko lokacija. (Kruczek, 2015.)

Angrosino tvrdi da iako većina zapažanja u vezi sa funkcijama turizma ima kvantitativnu osnovu

Posmatranje je često osnova za otkrivanje kvalitativnih informacija. Ono se formira se već u kontaktu sa učesnicima u turizmu, ili organizatorima, ili drugim akterima u turizmu - gde je to potrebno za anketna istraživanja, ili za obavljanje intervjua. Interakcija posmatrača - istraživača sa akterima turizma pruža kvalitativni karakter metodi posmatranja. (Angrosino, 2010)

Mješoviti metodološki pristup

Turističko iskustvo također predstavlja značajan faktor u istraživanjima kulturnog turizma, posebno kod upravljanja destinacijom, jer predstavlja jedan od ključnih faktora za kvalitet boravka i moguće ponovne posjete turista. U analizi ovakvih faktora, pojedini autori koriste pristup mješovitih metoda.

Kao proširenje ranijeg istraživačkog modela poznatog kao *hospitality audit*, Munsters sugerira da bi revizija doživljaja kulturnih destinacija, na primjer, mogla biti zasnovana na kombinaciji kvantitativnih i kvalitativnih metoda. On predlaže tri metode prikupljanja podataka prikladne za terensko istraživanje, kako bi se „izmjerilo“ iskustvo posjetitelja. (Tabela 1). *U suštini, kombinovanjem tri različita pristupa uz dodatak principa metodološke triangulacije, istraživač može doći do relevantnijih rezultata po pitanju turističkog iskustva.* (Munsters, 2010.)

Tip Istraživanja	Metoda istraživanja	Instrument istraživanja	Populacija
Kvantitativno	Ispitivanje	Lično anketiranje	„Kulturni“ turist
Kvalitativno	Opservacija	Turistička posjeta	Pružatelj usluga
Kvalitativno	Ispitivanje	Dubinski intervju	Pružatelj usluga

Tabela 1. Metodologija revizije doživljaja kulturnih destinacija (Munsters, 2010)

Puczkó i drugi, predstavljaju ideju metodološke triangulacije kroz svoj primjer ponašanja posjetitelja mađarskog muzeja na otvorenom. Metode korištene u ovom slučaju su: intervjui posjetitelja sa standardnim upitnikom, zapisi dnevnika posjetitelja (VED) i fotografije koje su zabilježili posjetitelji (VEP). *Proces triangulacije u ovom slučaju zahtijevao je ne samo korištenje različitih metoda u isto vrijeme, već i njihovu usaglašenost. Iz tog razloga, istraživač je osigurao da se nalazi odvojenih metoda međusobno podržavaju i nadopunjuju, pri čemu je izbjegavao ponavljanje podataka i informacija. Također, svaka*

metoda je bila fokusirana na samo jedno ili dva glavna istraživačka pitanja. (Puczko et al., 2010)

Metod	Objekat istraživanja		
	Segmentacija	Aktivnosti tokom boravka	Sjećanja
Upitnik	XX	X	X
VED	X	XX	X
VEP	X	X	XX

Tabela 2. Metodologija triangulacije (Puczko et al., 2010)

Čini se da se pristup mješovite metode pokazuje djelotvornim u određenim istraživačkim slučajevima u oblasti istraživanja kulturnog turizma, uprkos tome što se mnogo piše za ili protiv toga. Fox i drugi tvrde da *neki razlozi iza ove debate mogu proizaći iz akademskih časopisa koji imaju tendenciju da budu zasnovani na disciplini i često naginju određenim istraživačkim paradigmama.* (Fox et al. 2010)

ZAKLJUČAK

Sredinom 90ih, istraživanja u turizmu doživjela su značajan porast, što je posljedično potaklo i razmatranja u metodološkim pristupima istraživanju u turizmu i kulturnom turizmu. Za razliku od 80ih. krajem 20. stoljeća dolazi do velikog pomaka u metodološkom pristupu istraživanja kulturnog turizma, gdje se zbog fokusa na društvene i kulturne aspekte, težište metodološkog pristupa pomjera sa kvantitativnih na kvalitativne metode. Među najčešće korištenim kvalitativnim metodama i instrumentima navode se intervjui, fokus grupe (u vrlo uskoj vezi sa intervjuima), studije slučaja, analiza sadržaja te direktna opservacija, iako treba napomenuti da se analiza sadržaja (koja je doživjela veliki porast u upotrebi početkom 21. stoljeća), u odnosu na specifičnosti istraživanja može okarakterisati i kao kvantitativna i kvalitativna metoda. Osim opredjeljenja na isključivo kvantitativne ili kvalitativne metode, primjetno je opredjeljenje i za tzv. pristup mješovitih metoda. Jedan od slučajeva gdje se ovakav pristup može koristiti jeste upravo analiza turističkog iskustva u okviru kulturnog turizma. Iako se metodološki pristup u oblasti turizma i kulturnog turizma znatno promjenio u posljednjih 20 godina, kvantitativne metode i dalje ostaju široko primjenjive kod mjerenja uobičajenih statistika u turizmu općenito, poput broja posjetilaca, trajanja i učestalosti boravka, te sezonalnosti turističke destinacije.

Literatura:

1. Angrosino, M. (2010) *Doing Ethnographic and Observational Research*. PWN Warszawa, str. 186
2. Berg, B. L. (2009) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, Allyn & Bacon.
3. Burns, P. (1999) *An Introduction to Tourism and Anthropology*, str. 111
4. Camprubí, R., Coromina, L. (2016) Content analysis in tourism research, *Tourism Management Perspectives* 18 (2016), str. 135
5. Cheia, G. (2010) *Research Methods in Tourism*, str. 86, 87
6. Denzin, N. K. and Lincoln Y. S. (eds) (1994) *Handbook of Qualitative Research*, 1st ed. Sage, London, str. 2
7. Fox, D., Edwards J., Wilkes, K. (2010) *Employing the Grand Tour Approach to Aid Understanding of Garden Visiting*.
8. Hall, C. M., & Valentin, A. (2005). *Content Analysis. Tourism research methods*.
9. Hamel, J., Dufour, S., & Fortin, D. (1993). *Case Study Method*. Thousand Oaks, CA: Sage.
10. Hapenciuc, V. (2003) *Statistical research in tourism - A study on the touristic phenomenon in the district of Suceava*, Zoloti Litavry Publishing House, Chernivtsi, Ukraine, str. 22, 23
11. Jelinčić, Daniela Angelina. *Abeceda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandar, 2008, str. 41, 42
12. Kruczek, Z. (2015) *Observation as a Basic Qualitative Method in Tourism Research. Case Study of Tourist Destination Donovaly in Slovakia*, str. 2
13. Munsters, W. (2010) *The cultural destination experience audit applied to the tourist-historic city*, str. 3
14. Puczkó, L., Bárd, E., Füzi, J. (2010) *Methodological Triangulation: the Study of Visitor Behaviour at the Hungarian Open Air Museum*, str. 5
15. Richards, G. (2010). *The Traditional Quantitative Approach. Surveying Cultural Tourists: Lessons from the ATLAS Cultural Tourism Research Project*, str. 27
16. Richards, G. (1996) *Cultural Tourism in Europe*. CAB International, Wallingford, UK
17. Richards, G., Munsters W. (2010) *Developments and Perspectives in Cultural Tourism Research*, CAB International, str. 4
18. Ritchie, J. and Lewis, J. (2003) *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Students and Researchers*. Sage, London, str. 5
19. Ritzer, G. (1999) *Enchanting the Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption*. Pine Forge Press, Thousand Oaks, California.
20. Shaughnessy, J. J., & Zechmeister, E. B. (1990). *Research Methods in Psychology* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
21. Sheldon, P. (1991) *An authorship analysis of tourism research*. *Annals of Tourism Research* 18, str. 483
22. Smith, M.K. (2003) *Issues in Cultural Tourism Studies*. Routledge, London.
23. Wei, M. Y., Fook, O. S., Low, K. (2015) *Literature Review of Cultural Tourism*.

METHODOLOGICAL CONSIDERATIONS OF CULTURAL TOURISM

Summary

Cultural tourism represents a relatively new area that at first glance represents a combination of culture and tourism. However, it is a complex phenomenon, and a multidisciplinary field in which researchers with different academic backgrounds are increasingly working together. In such a context, there is a multidisciplinary approach to research that gradually evolves into an interdisciplinary approach where the perspectives and approaches of different disciplines are synthesized. The aim of this paper is to provide an overview of the historical development of methodological approaches to research in tourism and cultural tourism, present current trends, and different methodological approaches and instruments with their advantages and disadvantages.

Keywords: *tourism, cultural tourism, methodological approaches, instruments, advantages and disadvantages*

Begagić Hazim

HISTORIJSKI PREGLED NORMATIVNE REGULIRANOSTI DJELATNOSTI IZVEDBENO-SCENSKE KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Pozorišni sistem Bosne i Hercegovine u institucionalnom, a time i u regulativnom smislu, značajno je historijski zaostajao za drugim europskim zajednicama. Ipak, od uspostavljanja prvih državnih institucija, formirana mreža tek uspostavljenog pozorišnog sistema normativno je bila uključena u šire okvire državne zajednice kojoj je prostor Bosne i Hercegovine pripadao, od Kraljevine SHS, do Druge Jugoslavije. Tek procesima značajnije ustavne decentralizacije, sedamdesetih godina prošlog stoljeća stekli su se preduslovi za samostalno normativno regulisanje i usvajanje prvih akata u oblasti pozorišne djelatnosti u Bosni i Hercegovini. Aktuelno ustavno uređenje Bosne i Hercegovine podrazumijeva visok stepen decentralizacije u okviru kojeg je nadležnost nad kreiranjem i provedbom većine javnih politika podijeljena između nižih administrativnih razina javne uprave - entiteta i kantona. U tako kompleksnom sistemu Bosna i Hercegovina može imati po dvanaest različitih zakona kojima se regulišu iste djelatnosti kulture (trenutno ima pet pozorišnih zakona), što u praksi znači desetine različitih zakona o pojedinim djelatnostima kulture. Tako kompleksan sistem zakonodavstva u kulturi nesumnjivo predstavlja jedinstven slučaj, osobito kada se u obzir uzme veličina zemlje, njene ekonomske prilike i stepen razvijenosti kulturnog sektora.

Ključne riječi: *pozorišni zakoni, legislativa u kulturi, normativna reguliranost umjetničkih djelatnosti, pozorišne politike, kulturna politika*

UVOD

Na političkoj mapi Bosne i Hercegovine vidljiva je kompleksna administrativno-politička struktura i složena unutrašnja organizacija države sa dva entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH sa svojih deset kantona), te Brčko Distrikta BiH, od entiteta nezavisnog teritorija. Od ovih 12 administrativno-političkih jedinica koji imaju za to definiranu ustavnu nadležnost, njih pet imaju usvojenu zakonsku regulativu u oblasti pozorišne djelatnosti. Centri tih administrativnih jedinica ujedno predstavljaju i pet najvećih kulturnih centara u zemlji (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica) koji su tradicionalno, posljednjih više od sedamdeset godina, nosioci ukupnog kulturnog i pozorišnog razvoja u zemlji i u kojima se zapravo i nalazi većina javnih - stalnih i repertoarskih pozorišnih institucija u BiH, među njima i šest narodnih pozorišta kao najznačajnijih elemenata pozorišnog sistema u zemlji. U odnosu na ovakav sistem kulturnih politika i kulturnopolitičkih nadležnosti, u BiH je trenutno na snazi pet pozorišnih zakona, jedan u RS i četiri zakona u četiri kantona Federacije BiH u kojima postoje javna, profesionalna i stalna pozorišta (Kanton Sarajevo, Tuzlanski, Zeničko-dobojski i Hercegovačko-neretvanski kanton). Time je situacija u ovoj oblasti značajno usložnjena: polovina zemlje je na jedan način regulisala pozorišnu djelatnost, četvrtina je također to učinila ali na drugačiji i neujednačen način, a preostala četvrtina (šest kantona u Federaciji BiH i Brčko Distrikt BiH) svoju ovlast zakonskog reguliranja pozorišnog

djelovanja uopće nije iskoristila, te je u njima i dalje na snazi posljednji zajednički bh. pozorišni zakon iz 1976. godine. Ipak, tokom uspostavljanja bh. pozorišnog sistema, koji je, u institucionalnom ali i organizacionom smislu, značajno zaostajao za drugim europskim zemljama, prošlo se kroz tri ključne etape: (1) integriranost u širi zakonodavni okvir jugoslovenskih integracija (Kraljevina i Socijalistička Jugoslavija) u koje je bila uključena Bosna i Hercegovine, odnosno njen prostor; (2) uspostava vlastitog jedinstvenog normativnog sistema na republičkoj razini i (3) reguliranost pozorišne djelatnosti na decentraliziranim osnovama, u odnosu na aktuelnu ustavnu strukturu, podjele nadležnosti i složenu unutrašnju organizaciju zemlje.

Pozorišni propisi u primjeni na prostoru Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je od 1878. godine do Prvog svjetskog rata bila pod austrougarskom upravom. Historija bh. pozorišta potvrđuje da je u tom periodu došlo do prvih ozbiljnijih aktivnosti u razvoju pozorišne djelatnosti. S druge strane, u susjednoj Kraljevini Srbiji, tada pozorišno znatno razvijenijoj, u Beogradu je 16. maja 1911. usvojen Zakon o Narodnom pozorištu u Beogradu. Historijski gledano, nakon Prvog svjetskog rata, dolazi do stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), prvog čvrstog oblika južnoslovenskih integracija kojem je pripadala i današnja teritorija BiH. Tahistorijska činjenica zapravo govori kako je prvi pozorišni zakon koji je bio u primjeni na teritoriji BiH bio onaj iz Kraljevine SHS. Poslije stvaranja Kraljevine, 1918. godine, usvojen je prijedlog da, uz određene izmjene, navedeni Zakon o Narodnom pozorištu u Beogradu iz 1911. bude prihvaćen kao pozorišni zakon Kraljevine SHS. Prijedlog je usvojen i Ministarsko vijeće je u oktobru 1919. godine donijelo rješenje o novom ustrojstvu pozorišne organizacije u Kraljevini. Neposredno nakon usvajanja tog koncepta, u BiH je 1920. osnovano prvo profesionalno pozorište, Narodno pozorište u Sarajevu. Ubrzo nakon usvajanja prijedloga izmjena zakona, Ministarstvo prosvjete ipak određuje komisiju za izradu projekta novog zakona o pozorištu kojije usvojen već 1921. godine. Ni tim projektom ništa se bitnije nije promijenilo u odnosu na Zakon iz 1911. godine. Osnovna novina bila je nova kategorizacija pozorišta i podjela na tri grupacije teatar: (1) državna, (2) državno-povlaštena i (3) privatna pozorišta. Predloženo je i formiranje Pozorišnog odjela kao zasebnog organizacionog segmenta Umjetničkog odjeljenja Ministarstva prosvjete. Također, privatnim pozorištima su postavljeni posebni uslovi po kojima su mogli izvoditi samo odobrena dramska djela, i to ona koja se tada ne izvode u državnim i povlaštenim pozorištima, čime im ne bi bila stvarana konkurencija. U izvještaju inspektora Ministarstva prosvjete bilo je navedeno kako je poslije ujedinjenja, uz *centralna* (Beograd, Zagreb, Ljubljana), Kraljevina prihvatila podržati i rad šest oblasnih pozorišta (1. Sarajevo, 2. Novi Sad, 3. Split, 4. Osijek, 5. Maribor i 6. Skoplje) kojima daje stalne godišnje subvencije i državne činovnike za upravu. Zbog ovakve finansijske politike, donesen je zaključak da se time pretjerano mnogo sredstava izdvaja iz svakako osiromašenog budžeta, te se, po nalogu ministra prosvjete, pristupilo izradi prijedloga novog zakona o pozorištima. I ovo je zakonsko rješenje svojem temeljenju imalo u Zakonu o Narodnom pozorištu u Beogradu iz 1911., njegovim izmjenama i dopunama iz 1922. i 1925., Projektu zakona o pozorištima iz 1921., te izvjesnim odredbama tadašnjeg

Zakona o činovnicima. Posebno predviđeni tretman pozorišnog osoblja¹ iziskivao je veće troškove za koje nije bilo odobreno dovoljno sredstava. Zbog toga ovaj projekat nije niti ušao u zakonsku proceduru. Rasprave o novim zakonskim rješenjima trajale su sve do Drugog svjetskog rata, odnosno do početka 1941. kada je tadašnji Ministar prosvjete, odredio komisiju za izradu Uredbe o narodnim pozorištima sa zakonskom snagom, ali je kasnijim historijskim zbivanjima i početkom Drugog svjetskog rata ova ideja propala. Ugovorom Cvetković-Maček, 1939. godine dolazi do stvaranja Banovine Hrvatske, u čije okvire ulazi i veći dio prostora Bosne i Hercegovine. Od februara 1940. godine u dijelovima Bosne i Hercegovine koji su pripali Banovini, rad pozorišta bio je regulisan Uredbom o glumištima u Banovini Hrvatskoj. Početkom Drugog svjetskog rata osniva se Nezavisna država Hrvatska u čiju paradržavnu strukturu ulazi cjelokupan teritorij Bosne i Hercegovine. Ta, i slijedeća kratkotrajna državna tvorevina u čijem se sastavu djelimično nalazila Bosna i Hercegovina, formalna kraljevina Demokratska Federativna Jugoslavija, zbog burnog ratnog razdoblja u kome su postojale, nisu donosile zakone o pozorišnoj djelatnosti, već su i u ovoj oblasti važili ratni zakoni i rigorozna cenzura. Nakon Trećeg zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a), Narodna skupština je 1945. godine proglasila Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju. Novi Ustav je usvojen 1. januara 1946. godine, a njime je Jugoslavija uređena kao federacija šest republika. U novouspostavljenoj zemlji, čija je jedna od federalnih jedinica bila i Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo prosvjete NRBiH preuzelo je neposrednu organizaciju i finansiranje pozorišnih aktivnosti na području Republike. Odjeljenje za prosvjetu Glavnog izvršnog narodnooslobodilačkog odbora je poslije uspostavljanja nove društvene strukture vlasti odlučilo stvoriti osnovnu mrežu profesionalnih pozorišta koju su, po geografskom principu, sačinjavala: (1) državna, (2) okružna, (3) gradska i (4) sreska pozorišta. Pozorištem se upravljalo preko Odjeljenja za agitaciju i propagandu (*Agit-prop*) Ministarstva za prosvjetu i kulturu u kojem je postojao *Pozorišni referat*. U tom periodu centralističkog upravljanja, na takav se način upravljalo i pozorištem, a sve značajne odluke za rad pozorišta donosile su se izvan tih institucija.

Nakon 1945. godine odnos prema kulturi nije bio odvojen od ideje obnove, a ciljevi u kulturi izravno su se oslanjali na program i ciljeve Komunističke partije.² Prema Ustavu iz 1946. godine osnovna karakteristika zakonodavne funkcije je dominantna uloga centralnih državnih tijela. Državni organi tako su osnivali pozorišta, vršila opće rukovođenje i nadzor nad njihovim radom. Moguće je bilo postojanje isključivo pozorišta koje osnivaju savezni organi, odnosno nadležna tijela republike, okruga, sreza ili grada. Država je u takvom konceptu izravno postavljala i imenovala upravnike, umjetničke rukovodioce i ostala rukovodeća lica, te davala saglasnost za angažman umjetničkog osoblja. Umjetnički ansambli

¹Novina u novom projektu zakona odnosila se na član 6.: „Redoviti članovi središnjih i oblasnih kazališta, kao i članovi povlaštenih i stalnih privatnih kazališta, primaće mirovinu iz kazališnog mirovinskog fonda, koji se ima osnovati. Temelj tog fonda činiće: ulozi članova, taksa na kino i javne zabave, prihod od predstava koje će u korist fonda priređivati sva kazališta, kao i stalna državna pomoć. Također i tehnički personal državnih kazališta imaće svoj mirovinski fond“.

²Npr. likvidacija nepismenosti, donošenje zakona o kulturnim djelatnostima, obnavljanje i jačanje kulturnih institucija - univerziteta, muzeja, pozorišta..., stvaranje jake filmske i radio-difuzne mreže, organizovanje masovnog kulturnog rada, podizanje nivoa kvaliteta u svim oblastima umjetnosti, proširenje i izgradnja mreže kulturnih ustanova u svim mjestima u zemlji, itd.

su se formirali prema zadacima koji stoje pred pozorištem od članova koji se često administrativnim putem dodjeljuju iz drugih sredina. Upravno i administrativno osoblje postavlja upravnika pozorišta, na osnovu sistematizacije radnih mjesta koju odobrava državno tijelo. Plate umjetnika zavisile su o razvrstavanju u platni razred u smislu Zakona o javnim službenicima, a uredbom iz 1947. godine uveden je umjetnički dodatak čiju je visinu utvrđivalo povjerenstvo državnog tijela. Od 1947. godine, sve do uvođenja samoupravljanja, sva su pozorišta dobijala popise pozorišnog repertoara, direktno iz Ministarstva prosvjete u Beogradu, te je postojala obveza da se na repertoaru nađu samo dramska djela koja su navedena na tim popisima.³

U prve tri godine nakon završetka Drugog svjetskog rata usaglašena su nova zakonodavna akta Ministarstva prosvjete koja su se odnosila na rad profesionalnih pozorišta. Pod tim se podrazumijevalo potpuno administrativno upravljanje, s tim što su njegove glavne komponente bile finansijska sredstva, kadrovska politika, utvrđivanje odnosa prema prošlosti i briga o postojećim formama organizacije pozorišnog života. U poslijeratnom periodu u BiH, već 1949. dolazi do osnivanja dva narodna pozorišta: Narodno pozorište Tuzla i Narodno pozorište Mostar, a godinu kasnije, 1950., i Narodno pozorište Zenica. Srednja dramska škola u Sarajevu počela je s radom 1949. Narodno pozorište Mostar dobija i prvu novosagrađenu pozorišnu zgradu u Bosni i Hercegovini, zvanično otvorenu krajem 1951. godine.

Pozorišna regulativna u periodu ekspanzije bh. pozorišnog sistema

Unutar nove organizacije državne uprave koja se odražavala na sve segmente rada u zemlji, Savezna skupština 1953. godine donosi Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim tijelima vlasti, na temelju kojeg se 1956. godine proglašava i Opći Zakon o pozorištima FNRJ. To je prvi i posljednji zajednički jugoslovenski državni Zakon o pozorištima, koji je važio na cijelom području tadašnje državne zajednice, jasno, u cjelosti uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Taj je Zakon u svoja 44 člana precizirao termine, definirao način ostvarivanja programa i investicija, finansiranje i finansijsko poslovanje, način osnivanja i prestanka radnog pozorišta, statut, pozorišno vijeće, upravni odbor, repertoarske politike, rad upravnika, sistematizaciju radnih mjesta i druge elemente rada pozorišne ustanove u socijalističkom okruženju. Značajna novina nalazila se u članu 7. kojim se dozvoljavalo da pozorište ubuduće ne moraju osnivati i finansirati samo upravna tijela, nego i društvene organizacije, pa čak i grupe građana. Ipak, u zakonu se preciziralo da su

³ Prema reorganizaciji iz 1951. godine, savezna Vlada je, uz Predsjedništvo Vlade, ukupno imala sedam ministarstava i 11 vijeća, među kojima je bilo i Vijeće za nauku i kulturu FNRJ. Smanjenje državne uprave u cilju decentralizacije na saveznoj razini odrazilo se i na republičku upravu gdje se ukidaju ministarstva koja se zamjenjuju novoformiranim vijećima i komitetima. Prvim reformskim talasom u upravi republika, izvršenoj 1950. godine, državnu je upravu u NR BiH sačinjavalo 11 republičko-savezni ministarstava, četiri republička ministarstva, među kojima je bilo i Ministarstvo za nauku i kulturu NR BiH, te povjerenstva, komiteti i direkcije. Nastavkom reorganizacije preostala su samo četiri ministarstva, a vijeća su postala dominantna tijela u republičkoj upravi. Nakon pomenute reorganizacije, u upravi NR BiH djeluje devet vijeća od kojih je jedno i Vijeće za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH, u čijem su sastavu bili predstavnici naučnih, prosvjetnih i kulturnih ustanova, društvenih i profesionalnih organizacija, kao i druge osobe koje na prijedlog predsjednika Vlade imenuje Predsjedništvo. Vijeće za prosvjetu, nauku i kulturu imalo je odbore za prosvjetu, visoko obrazovanje i naučne ustanove, te za kulturu i umjetnost, u kojima su pored članova Vijeća mogle biti i druge osobe.

pozorišta kulturno-umjetničke ustanove kojima se upravlja „po načelima društvenog upravljanja“. U članu 33. ovog Zakona navodi se da u pozorištima radi umjetničko osoblje, radnici i službenici koji u radni odnos stupaju na temelju ugovora o angažmanu na određeno vrijeme. U Zakonu se dalje navodi kako se „do donošenja republičkih zakona o pozorištima neposredno primjenjuju odredbe ovog zakona.“⁴ Zapravo, tom su odredbom i najavljeni i kasnije, relativno bzo, doneseni republički pozorišni zakoni čime postepeno dolazido djelomične pozorišne decentralizacije u pogledu upravljanja, pojava koja je u kulturnim politikama XX. vijeka, a posebno u pozorišnoj djelatnosti, izuzetno značajna. Važno je zaključiti kako je ovaj *jugoslovenski* pozorišni zakon dao svojevrsni normativni okvir i utvrdio metodologiju po kojoj su skoro svi naredni pozorišni zakoni bili kreirani.

Prvi bosanskohercegovački pozorišni zakon

Četiri godine nakon usvajanja prvog i posljednjeg pozorišnog zakona Druge Jugoslavije na saveznom nivou, 1960. godine usvojen je prvi Zakon o pozorištu NR BiH.⁵ U tom se Zakonu, već u članu 1. navodi kako je „zadatak pozorišta da izvođenjem umjetničkih djela razvija pozorišno scensku umjetnost i doprinosi zadovoljenju kulturnih potreba građana.“⁶ Uz veliku sličnost sa pozorišnim zakonom FNRJ iz 1956., ovaj prvi bosanskohercegovački pozorišni zakon ipak je imao i nekoliko značajnih razlika. Zakon je tako donio tada novu formulaciju *društveno samoupravljanje*, što je uvjetovalo još neke promjene, poput one da upravni odbor više ne daje saglasnost na postavljanje rukovodećih službenika i pozorišnom vijeću ne predlaže investicijske programe, jer su ta pitanja prešla u nadležnost direktora za koga je, po prvi put, bilo precizirano da dolazi „iz reda umjetnika ili drugih kulturnih i javnih radnika.“⁷ Ovaj Zakon, u svoja ukupno 53 člana, nije precizirao uvjete za osnivanje pozorišta, te se krajem 1960. godine, po prvi put u historiji BiH, usvajaju i objavljuju i dva podzakonska pozorišna akta, i to Pravilnik o uslovima za osnivanje pozorišta i Pravilnik o registraciji pozorišta.⁸ U Beogradu je 1963. godine usvojen Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koji, uz novo ime zajedničke države, promovira i uvjerenje kako su samoupravni odnosi u dovoljnoj mjeri prevladali u društvu da zaslužuju novo i konačno ustavnopravno definiranje. Samoupravni model je primijenjen u svim sferama i na svim razinama društvenog života. Temeljem tog načela, a na temelju članka 47. novog Ustava, 1965. godine donesen je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pozorištima SRBiH⁹, kojim se Zakon o pozorištima iz 1960. godine najvećim dijelom mijenja i praktično postaje potpuno novi zakon. Čak 48 članova Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o pozorištima dotadašnji je pozorišni zakon pretvorilo u jedan sasvim novi dokument i zakonski akt. Predložene su izmjene, bez ijedne naknadne intervencije usvojene u republičkoj Skupštini, kada je dakle i usvojen novi Zakon o pozorištima, u svom prečišćenom obliku. Ovaj je Zakon donio vrlo bitnu novinu za sve pozorišne djelatnike. budući je u organizaciju pozorišta uveo model *radničkog samoupravljanja*. Repertoarska politika ostala

⁴ čl. 40. Opći ZOK FNRJ, 1956.

⁵ „SL NRBiH“ br. 11/60.

⁶ Čl. 1. ZOP NRBiH, 1960.

⁷ Čl. 29, st. 1., ZOK NRBiH, 1960.

⁸ „SL NRBiH“ br. 41/60.

⁹ „SL SRBiH“ br. 15/65.

je u domenu rada Pozorišnog vijeća, ali promjenom sastava Vijeća, koji su do tada bili pod izravnom državnom ili političkom kontrolom, o repertoarskoj politici i programskoj orijentaciji, prema odredbama tog Zakona, mogli su samostalno odlučivati. Najbitnija novina je promjena u statusu glumaca i ostalih pozorišnih umjetnika koji su od tada zasnivali stalni radni odnos, a njihova su se prava u potpunosti izjednačila s pravima radnika u udruženom radu. Ova je mjera, uz znatne pogodnosti i materijalnu sigurnost umjetničkog osoblja, donijela i poznate negativnosti, budući da je nestala selekcija po kvalitetu, te se dešavalo da zbog ograničenih sredstava i sistematizacije radnih mjesta pozorište ne zapošljava mlade i školovane glumice i glumce, jer već ima zaposleno umjetničko osoblje, koje je nerijetko ili nedovoljno angažirano ili ne ostvaruju značajnije kvalitativne pokazatelje u svom umjetničkom radu i kreativnom potencijalu. Inače, na Ustav iz 1963. godine narednih su godina usvajani, popularno nazvani *radnički amandmani*, budući da su cjelovito izrazili položaj radnika i dali mu potpuna prava nad sredstvima rada. Takva se odluka naravno odnosila i na pozorišta i radnice i radnike u njima, koji su tako i formalno postali vlasnicima pozorišnih kuća.

Najuticajniji propis u oblasti pozorišne djelatnosti

U februaru 1974. godine proglašen je novi Ustav SFRJ,¹⁰ koji će donijeti neke dalekosežne promjene u jugoslovenskoj federaciji. Ta će se promjena odraziti i na kulturni život, moguće čak i ponajviše upravo u BiH. Vodeći računa o nastalim promjenama u društvu i razvoju radničkog samoupravljanja, Skupština SRBiH 24. februara 1976. godine, na osnovu Ustava SRBiH, izdaje Ukaz o proglašenju Zakona o pozorišnoj djelatnosti.¹¹ Ovaj Zakon pozorišnu djelatnost proglašava djelatnošću od posebnog društvenog interesa i, iako je donesen devet mjeseci prije usvajanja saveznog Zakona o udruženom radu, ima sve elemente organizacije pozorišta kao samoupravne organizacije udruženog rada u oblasti kulture.¹² Pored toga, pod pozorišnom se djelatnosti smatra svako javno prikazivanje bilo kojeg oblika scenskih djela koja izvedu pozorišni umjetnici,¹³ što daje potpunu slobodu u izvedbi i formi scenskog umjetničkog djela. Pored svih profesionalnih djelatnika pozorišta, ovaj zakon pozorišnim umjetnicima¹⁴ smatra i sve radne ljude koji se amaterski bave pozorišnom djelatnosti. Povećana je javnost rada pozorišta, obavezom da su pozorišta dužna javno objaviti svoju umjetničku koncepciju, opće smjernice repertoarske politike, godišnji repertoarski plan i plan gostovanja umjetnika iz zemlje i inostranstva. Predviđeno je da se

¹⁰ U uvodnom tekstu Ustava SFRJ iz 1974. u V. dijelu osnovnih načela, navodi se: „Polazeći od toga da su obrazovanje, nauka i kultura bitan činilac razvoja socijalističkog društva, podizanja produktivnosti rada, razvoja stvaralačkih snaga ljudi i svestranog razvoja ličnosti, humaniziranja socijalističkih samoupravnih odnosa i opšteg napretka društva, socijalistička zajednica osigurava slobodu stvaralaštva i stvara uslove za razvoj i unapređenje obrazovanja, naučnog, kulturnog i umjetničkog stvaralaštva kako bi što uspješnije služili podizanju stvaralačkih sposobnosti radnih ljudi, unapređivanju socijalističkih društvenih odnosa i svestranom razvoju slobodne i humanizirane ličnosti“. U ovom dijelu Ustava insistiralo se na slobodi kulturnog i umjetničkog stvaralaštva, kao i na *podruštvljavanju* kulture i umjetnosti.

¹¹ ZOPD SR BiH („SL SRBiH“ br. 6/76.)

¹² Čl. 5., ZOPD SRBiH, 1976.

¹³ Čl. 1., ZOPD SRBiH, 1976.

¹⁴ Čl. 7., ZOPD SRBiH, 1976.

bliže odredbe o javnosti rada pozorišta utvrđuju statutom.¹⁵ Za nepoštivanje odredbi o javnosti rada određena je i novčana kazna precizirana u kaznenim odredbama.¹⁶ Članovi 22. i 23. ovog Zakona predstavljaju odredbe o samostalnom osnivanjupozorišnih skupina, kao i udruživanje u pozorišne ansamble u cilju povremenog pripremanja i javnog izvođenja umjetničkih programa. Kada je riječ o upravljanju pozorištem, odnosno u slučaju ovog zakona o *samoupravljanju*, navodi se kako „Pozorištem upravljaju radnici pozorišta neposredno i putem delegata.“¹⁷

Ovo je ujedno bio i posljednji pozorišni zakon u SR Bosni i Hercegovini. Dvije godine poslije njegovog usvajanja, 1976. godine, usaglašen je i usvojen i set podzakonskih akata koji su, uz Zakon, godinama nakon toga činili pozorišno zakonodavstvo SRBiH: Pravilnik o načinu vođenja registra pozorišta i Pravilnik o tehničkim i kadrovskim uslovima za osnivanje i rad pozorišta.¹⁸Ukaz o proglašenju izmjena i dopuna Zakona o pozorišnoj djelatnosti donesen je u aprilu 1987. godine. Taj je akt samo amortizovao devalvaciju tadašnjeg jugoslovenskog dinara u člancima Zakona koji su se odnosili na visine određenih kazni, tako da su one povećane deset puta.¹⁹ Praktično i formalno-pravno, ovaj je Zakon u Bosni i Hercegovini kasnije bio na snazi: u Kantonu Sarajevo 24 godine, sve do 2000., a u Hercegovačko-neretvanskom kantonu gotovo 30 godina, do 2005. godine. Zanimljivo je da u onim kantonima u Federaciji BiH u kojima nisu usvojeni novi zakoni o pozorišnoj djelatnosti²⁰ Zakon iz 1976. godine formalno je još uvijek na snazi.

Kulturna politika i podjela nadležnosti u nezavisnoj Bosni i Hercegovini

Početkom oktobra 1991. Skupština Republike BiH donijela je Akt o reafirmaciji suverenosti Republike Bosne i Hercegovine. RBiH je u Ujedinjene narode primljena već 22. maja 1992. godine. Predsjedništvo RBiH 1993. godine donosi odluku o donošenju prečišćenog teksta Ustava Republike Bosne i Hercegovine. Kasnijom podjelom zemlje na dva entiteta, i nadležnost nad poslovima kreiranja i provedbe kulturne politike također su podijeljena, jer su ta pitanja, u skladu sa Mirovnim sporazumom, ostala u isključivoj nadležnosti entiteta. „Utvrđivanje i provedba kulturne politike, pa time i izrada strategije razvoja kulture u entitetima i Distriktu Brčko, različito se tretira. Dok je u RS to nadležnost entiteta, u FBiH je svaki kanton nadležan za pojedine kulturne djelatnosti koje postoje na području tog kantona. Distrikt Brčko, mada po arbitražnoj odluci trebaizravno primjenjivati propise BiH, u nedostatku tih propisa pitanja iz oblasti kulture djelimično reguliše vlastitim propisima. Na razini države BiH donesena su tri zakona koji pokrivaju oblast kulture,²¹ a većina ostalih zakonausvojena je na entitetskim i razinamakantona u Federaciji.“²²Time je

¹⁵Čl. 12., ZOPD SRBiH, 1976.

¹⁶Čl. 37., ZOPD SRBiH, 1976.

¹⁷Čl. 25., ZOPD SRBiH, 1976.

¹⁸ „SL SR BiH“ br. 23/78.

¹⁹ Razlikuje se samo donji prag kazne u visini 3.000 (čl. 38. st. 1.) koji je povećan na 20.000 dinara.

²⁰ 1. Unsko-sanski kanton (Bihać); 2. Posavski kanton (Orašje); 3. Bosansko-podrinjski kanton (Goražde); 4. Srednjobosanski kanton (Travnik); 5. Zapadnohercegovački kanton (Široki Brijeg) i 6. Kanton 10 (Livno).

²¹ Riječ je o Zakonu o autorskim i drugim srodnim pravima u BiH, Zakonu o zaštiti dobara koja su odlukama Povjerenstava zaštitu nacionalnih spomenika proglašena nacionalnim spomenicima i Zakonu o Arhivu BiH.

²² „Strategija kulturne politike u BiH“. Vijeće ministara BiH. 2008.

upravljanje ukupnim kulturnim sektorom, a tako i pozorišnom djelatnošću, potpalo pod entitetske i zakone Distrikta, a u Federaciji BiH izravno u nadležnosti deset kantonalnih zakonodavstava. U takvom bi složenom sistemu Bosna i Hercegovina mogla imati ukupno dvanaest pozorišnih zakona.

Takozvani *prvi talas* zakona u oblasti kulture koji su usvajani u skupštinama na entitetskom (prvenstveno RS) i kantonalnim razinama desio se početkom dvijehiljaditih godina, nakon što su se jasnije i čvršće uspostavile entitetske i kantonalne administracije kao novoformirane teritorijalne jedinice i po usvajanju niza zakona koji su omogućili regulisanje osnovnih društvenih i ekonomskih pitanja na tim prostorima. U okviru takve administrativno-političke strukture i složene unutrašnje organizacije Bosne i Hercegovine, od 12 administrativno-političkih jedinica koje za to imaju predviđenu ustavnu nadležnost, njih tek pet uglavnom imaju usvojenu cjelokupnu zakonsku regulativu u oblasti različitih djelatnosti kulture (četiri kantona i RS). Centri tih administrativnih jedinica ujedno predstavljaju i pet najvećih kulturnih centara u zemlji (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla i Zenica) koji su tradicionalno, posljednjih više od sedamdeset godina, nosioci ukupnog kulturnog razvoja u zemlji i u kojima se zapravo i nalazi gotovo sve veće i značajnije ustanove kulture i umjetničke organizacije u BiH. Analizom propisa u kulturi u BiH lako se da konstatirati kako je riječ o nekonzistentnom pravnom sistemu. Postojeći zakoni predviđaju različite principe upravljanja i nadzora, različito definišu moguće organizacione forme, drugačije se regulišu nadležnosti upravnih odbora i direktora, te njihovi izbori i imenovanja, status pozorišnih umjetnika. Doneseni propisi ne predstavljaju pravno usklađeni sistem, što se izražava u kontradiktornim pravnim rješenjima u pogledu nadležnosti, nedovoljno preciznim formulacijama pojmova, odnosno njihove pravne sadržine. Ovako usložnjena pravna regulativa dovodi do „haotične i nedefinisane pozorišne organizacije“ u bosanskohercegovačkim pozorištima, na sličan način kako to objašnjava Maja Ristić analizirajući pozorišni sistem Beograda kao najveće i najkompleksnije pozorišne zajednice na ovim prostorima. Pri tome se ističe kako cjelokupno poslovanje pozorišne organizacije zapravo ponajviše ovisi od sposobnosti upravnika, koji u svim regionalnim zakonodavnim sistemima ima najveće ingerencije²³.

Sve to u konačnici dovodi do toga da sistem kulture, pored toga što se suočava sa čitavim nizom problema koje može podijeliti sa bilo kojim drugim sličnim sistemima u posttranzicijskim zajednicama, ima i problem ograničavajućih i značajno neujednačenih normativnih okvira.²⁴

Pozorišno zakonodavstvo u složenom političkom sistemu

U maju 2000. godine Skupština Kantona Sarajevo usvojila je Zakon o pozorišnoj djelatnosti. Bio je to prvi pozorišni zakon u poslijeratnoj i nezavisnoj Bosni i Hercegovini, usvojen nakon najuticajnijeg bh. pozorišnog propisa iz 1976. godine. Za vrijeme ministarskog mandata pozorišnog reditelja Gradimira Gojera, donesena je i većina podzakonskih akata čije je usvajanje predviđao osnovni Zakon: (1) Pravilnik o vođenju evidencije rada i čuvanju

²³Ristić, M. (2001) Predlogom zakona o pozorištu do novog organizacionog modela domaćeg teatra. Zbornik FDU Beograd 5/01 (str. 91-103)

²⁴v. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona

dokumentacije pozorišta, (2) Pravilnik o registru pozorišta, (3) Pravilnik o uslovima za osnivanje i rad pozorišta²⁵, kao i (4) Pravilnik o bližim kriterijima za priznavanje statusa samostalnih umjetnika.²⁶ Godinu dana kasnije, Skupština Tuzlanskog kantona donosi Prijedlog zakona o pozorišnoj djelatnosti, a u januaru 2002. godine Skupština Zeničko-dobojskog kantona usvaja prvi Zakon o pozorišnoj djelatnosti tog kantona. Narodna skupština Republike Srpske na sjednici održanoj 18. aprila 2002. godine usvojila je Zakon o pozorišnoj djelatnosti za teritorij tog bh. entiteta, što čini gotovo polovinu ukupne prostorne površine zemlje, ali onu, teatarski promatrano, slabije razvijenu. Tek tri i po godine kasnije, 16. novembra 2005. godine Skupština Hercegovačko-neretvanskog kantona donosi posljednji Zakon o pozorišnoj/pozorišnoj djelatnosti²⁷ usvojen u tom periodu, uz donešeni Pravilnik o registru pozorišta.²⁸ Desetak godina nakon ovog *prvog talasa* pozorišnih zakona koji su usvajani u bh. skupštinama početkom prve decenije dvijehiljaditih, u skupštinama navedenih administrativnih jedinica najprije su usaglašavani i usvojeni zakoni o izmjenama i dopunama pozorišnih zakona. Analizom izvršenih izmjena i dopuna zakona vidljivo je kako su jedino promjene pozorišnog zakona RS-a bile nešto suštinski značajnijeg karaktera, dok izmjene zakona u TK i KS imaju ili više *kozmetički* karakter, ili su doneseni s namjerom dodatnog uticaja na kadroviranje, što je svakako podrazumijevalo i olakšanu mogućnost smjene postojećih pozorišnih rukovodstava. Nakon toga, u većini slučajeva, usaglašeni su i usvojeni potpuno novi pozorišni zakoni (RS, KS, TK i ZDK).

Prvi pozorišni zakoni nastali u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini predstavljali su neobičan, a nerijetko i krajnje nejasan i nelogičan spoj zakonskih rješenja iz prošlosti, kao i nekih zakona u zemljama okruženja, odnosno prijedloga zakona koji su bili aktuelni u periodu njihovog donošenja, do dvijehiljaditih godina. Kada su u pitanju prepisana zakonska rješenja iz prošlosti novi bh. pozorišni zakoni u najvećoj su se mjeri oslanjali na dva zakona o pozorišnoj djelatnosti SR BiH, i to: (1) Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pozorišnoj djelatnosti SR BiH iz 1965. godine i (2) Zakon o pozorišnoj djelatnosti SR BiH iz 1976. godine, koji je bio posljednji jedinstveni bosanskohercegovački pozorišni zakon. Ujedno, vodeći se jasno definiranim načelom da se do usvajanja novih zakonskih rješenja u zemlji primjenjuju raniji zakoni, bio je to jedini važeći pozorišni zakon u poslijeratnoj BiH, sve do usvajanja novih, počevši od 2000. godine. On je dakle, u primjeni bio gotovo 25, a u nekim dijelovima zemlje više od 45 godina. Odredbe ovog Zakona uvažavane su uglavnom u dijelovima općih odredbi, osnivanja i rada pozorišta, udruživanja, transparentnosti rada i sl. dok je bilo praktično nemoguće koristiti odredbe koje su se odnosile na upravljanje i rukovođenje pozorištima, budući da je Zakon iz 1976. godine u potpunosti pisan jezikom tada aktuelnih principa poslovanja usklađenih sa društvenim uređenjem i načelima *socijalističkog samoupravljanja i udruženog rada*.

Prema dostupnim analizama, Prijedlog zakona o kazalištima Republike Hrvatske, s kraja devedesetih godina prošlog stoljeća, bio je temelj za donošenje Zakona o pozorišnoj djelatnosti Kantona Sarajevo iz 2000. godine, dok Zakon o pozorišnoj djelatnosti

²⁵ „SN KS“ br. 17/00

²⁶ „SN KS“ br. 12/01.

²⁷ ZOPD HNK, 2005. „SN HNK“ br. 6/05

²⁸ „NN HNK“ br. 6/06.

Hercegovačko-neretvanskog kantona iz 2005. godine u obimu od preko 95% predstavlja prepisani sarajevski zakon. Iako su republički pozorišni zakon RS-a iz 2002., a dobrim dijelom i Zakon TK iz 2001. godine, imali svoje interesantne specifičnosti i razlike, ovi akti u značajnoj mjeri predstavljaju slična, kompatibilna i zakonska rješenja usaglašena sa pomenutim zakonima usvojenim u kantonalnim skupštinama u Sarajevu i Mostaru. Nejasno je zašto su, kako i pod kojim okolnostima neki neuspjeli zakonski prijedlozi iz zemalja okruženja bez značajnijih izmjena usvajani kao novi pozorišni zakoni u BiH. Tako se i u jednom od rijetkih, ako ne i jedinom tekstu koji se u tom periodu ozbiljnije i istraživački bavio analizom novih pozorišnih zakona u BiH²⁹, nakon analize i rasčlanjivanja odredbi novog zakona, između ostalog ističe i da ne čudi zašto su „hrvatski umjetnici prijedlog zakona, na osnovu kojeg je (kopiranjem) nastao ovaj naš (ZOPD KS, op.a.), ubili u startu.“ (Seksan, 2001) Među kantonima u FBiH koji nikada pozorišnu djelatnost nisu regulisali zasebnim zakonskim odredbama i rješenjima nalaze se i oni u čijim je središtima prema nekim, istina još uvijek površnim i nedovoljno preciznim analizama, ostvaren minimum preduvjeta za osnivanje prvih javnih pozorišta (npr. SBK - Travnik ili USK - Bihać) i u kojima su, zapravo, takve inicijative i ideje prisutne i razmatrane već decenijama. Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine primjer je administrativne jedinice koja je najdalje odmakla u procesu osnivanja javne pozorišne ustanove u zajednici koja ima ustavnu nadležnost kreiranja i provedbe kulturne politike a do sada nema razvijenu pozorišnu djelatnost, a paralelno s tim niti pozorišnu legislativu. Zeničko-dobojski kanton, u odnosu na svoju ukupnu kulturnu infrastrukturu, ali i u kontekstu zaokruženog zakonodavnog okvira u kulturi, predstavlja jednu od administrativno-teritorijalnih jedinica u BiH sa dobro uređenim pitanjima u ovoj oblasti. Pored usvojenih šest *lex specialis* zakona o kulturi, nadležno Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport izradilo je i usvojilo i niz pripadajućih podzakonskih akata. Zanimljivo je naglasiti da je *Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona* i njen Akcioni plan, kao jedini strateški dokument te vrste u Federaciji BiH, predviđjela izmjene i dopune određenih zakona u kulturi.³⁰

Govoreći o međunarodnim normativnim iskustvima europskih (post)tranzicionih zemalja, Milena Dragičević-Šešić navodi kako je najčešće definirani ciljnovih zakona bio da podstakne nove principe rada u kulturi, da uvede strateško planiranje, marketing i *fundraising* – to jest da omogući filantropima i donatorima oslobađanje od poreza zaveća ulaganja. Svaki novi zakon³¹ donosio je brojna očekivanja, ali i razočaranja u prvom trenutku, jer je „teški“ kulturni sistemi dalje izvjesno vrijeme poslova o po inerciji i sporo se mijenjao. Tako, „neki aspekti zakonske regulative, stvoreni da podstaknu još ulaganja i veću odgovornost javnih vlasti, posebno onih lokalnih, ne samo što se nisu ostvarili, već su u prvom momentu proizveli negativan efekat.“^{32 33} U Republici Srbiji duže od dvije decenije prolongiralo se

²⁹Seksan, Vedrana. „Završni udarac“. Bh. dani. Sarajevo. 23. veljače 2001.

(dostupno na: <http://www.bhdani.com/arhiva/194/t19419.shtml>, uvid dana 11. ožujka 2010.)

³⁰Između ostalog, Strategija je predviđjela usaglašavanje, donošenje i usvajanje potpuno novog Zakona o pozorišnoj djelatnosti Zeničko-dobojskog kantona, što je i realizirano tokom 2016. godine.

³¹ Autorica od poljskog zakona o decentralizaciji kulture (1998) preko bugarskog zakona o zaštiti i razvoju kulture (1999), do hrvatskog zakona o većima kulture (2001. i 2004)

³²Dragičević-Šešić, M. (2005) Dometi i mogućnosti legislative u kulturi. Beograd.

donošenje pozorišnog zakona, ponajviše iz straha od radikalnije reforme za koju postoji gotovo jednoglasan stav da ju je nužno sprovesti, i radi nemogućnosti da se prihvati odgovornost za istu. Na kraju se od njegovog donošenja u potpunosti odustalo, budući da je oblast kulture u konačnici definirana općim zakonom o kulturi.³⁴ Posmatrajući krozeuropski kontekst, uistinu je mali broj država koje imaju uređena posebna pozorišna zakonodavstva, a još je manje literature koja bi obrađivala materiju pozorišnog prava. Od početka pedesetih godina prošlog stoljeća raspravljalo se u velikom broju europskih zemalja, osobito onih zapadnoeuropskih, o potrebi usuglašavanja i donošenja pozorišne legislative, kao i o obimu, načinu usvajanja, sadržaju i strukturi tih akata. Sa druge strane, nerijetko se ističe kako se uzrok brojnih ozbiljnih propusta u europskim kazališnim sistemima nalazi upravo u „nedostatku zakona o pozorišnoj delatnosti koji bi na jasan i precizan način regulisali cjelokupni pozorišni život i spriječili mahinacije i mješanje trenutne vlasti u usko specijalističke pozorišne poslove.“³⁵

ZAKLJUČAK

Postojeći pozorišni zakoni predviđaju različite principe upravljanja i nadzora, na različitim temeljima uspostavljen model rukovođenja javnim pozorištima, različito definiraju moguće pozorišne organizacione oblike, drugačije se reguliraju nadležnosti upravnih obora i ravnatelja, njihovih izbora i imenovanja, umjetnički savjet kao stručno tijelo također je definirano na neujednačen način, popis zanimanja koja se smatraju pozorišnim umjetničkim zanimanjima su različiti, a različiti su i uvjeti njihovog upošljavanja itd. Sve to u konačnici dovodi do toga da bh. pozorišni sistem, pored toga što se suočava sa čitavim nizom ozbiljnih problema koje može podijeliti sa bilo kojim drugim sustavom u tranzicijskom društvu, ima i ozbiljan problem ograničavajućih i značajno neujednačenih normativnih okvira. Prvopozorišni zakoni u nezavisnoj BiH usvojeni su u entitetskoj (RS) i kantonalnim skupštinama uglavnom u razdoblju od dvije godine početkom novog stoljeća (2000-2002), dok je posljednji, onaj u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, usvojen nekoliko godina kasnije (2005). Do tada, u prvih nekoliko godina obnovljene bosanskohercegovačke državnosti, svi bh. teatri radili su i poslovali u skladu sa ZOPD SR BiH iz 1978. godine, dok su neke pozorišne ustanove, prvenstveno one na prostoru današnje Federacije BiH, djelovale sukladno nekim zakonskim rješenjima iz ratnog perioda.³⁶ Pored navedenih pozorišnih zakona, nekoliko kantona je u razdoblju od 2007. godine usvojila tzv. opće zakone o kulturi (Bosansko-podrinjski, Unsko-sanski, Srednjobosanski i Tuzlanski kanton), koji, između ostalog, donekle definiraju i pozorišnu djelatnost kao dio ukupnog kulturnog sistema tih zajednica.

U ovakvim osvrtima neophodno bi bilo istaći kakointeres pozorišnog prava kao posebne pravne discipline svakako se ne može zaustaviti samo na principima krute analize

³³ Npr. mnoge male opštine i vojvodstva u Poljskoj, odbile su da finansiraju gradska pozorišta, smatrajući to preskupim i nepotrebnim izdatkom, ili su racionalizovale mrežu gradskih ustanova, odbijajući da preuzmu finansiranje brojnih pozorišnih trupa i nevladinog sektora u celini (Dragičević-Šešić,).

³⁴ "SG RS", br. 72/09. Zakon je dostupan na http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturi.html, (uvid 22. 6. 2017.)

³⁵ Kurić, H. (2009). Dinamična organizacija pozorišne stvarnosti. Scena (1–2), Novi Sad.(str. 237-245)

³⁶ Prvenstveno se misli na Uredbu sa zakonskom snagom o ustanovama RBiH³⁶ iz 1992., koja je i danas na snazi.

propisa, već taj istraživački oblik svakako treba obuhvatiti „kazališnu praksu i kazališnu produkciju“. Pri čemu „pod kazališnom praksom smatramo zajednički stvaralački rad različitih kazališnih djelatnika (glumci, scenograf, kostimograf, majstor rasvjete, redatelj i dr.), dok pod kazališnom produkcijom smatramo tzv. scensku proizvodnju koja počiva na suradnji između administrativnog, tehničkog i umjetničkog osoblja koje sudjeluje pri pripremanju repertoara, stvaranju predstave, njenoj izvedbi i sponama s gledateljstvom.“³⁷

BiH je u svojoj tradiciji uvijek imala pozorišni *lex specialis*, odnosno zakone koji se specifično bave pozorišnom djelatnosti. Kada je devedesetih godina donesena i danas važeća uredba sa zakonskom snagom o ustanovama, pozorište je i tada bilo na određeni način izdvojeno. Tako ne mora ostati, jer rješenja bi se, naravno, trebala mijenjati, osobito kada je evidentno da su reforme nužne. Pogledamo li okruženje, od svojih specijaliziranih zakona odustali u Sloveniji, Srbiji, a i u Crnoj Gori je usvojen Zakon o kulturi. Vitomira Lončar, govoreći o najavljenosti mogućnosti usvajanja sličnog zakona u Republici Hrvatskoj kaže: „Potpuno se slažem da nam valja razmišljati o tome i analizirati što su susjedi dobili donošenjem krovnog zakona za cijelu kulturu. No, za to je prije svega potrebno napraviti analizu stanja i utvrditi osnovne smjernice kojima bi pozorište trebalo i željelo ići. Neko novo pozorište koje će imati razvojnu komponentu i u programskom i organizacijskom smislu.“³⁸ Lončar povodom ove najave konstatira kako joj se ipak čini da je ponovno u javnost samo bačen *mjehur od sapunice*. Svakako ostaje pitanje je da li tzv. opći zakoni o kulturi predstavljaju dovoljno širok pravni okvir unutar kojih se može pronaći pozorišna djelatnost i u okviru kojeg ona može imati legislativni minimum koji bi joj omogućio kvalitetnu reguliranost u cilju uspješnog djelovanja i razvitka, ili je ipak neophodno donošenje posebnih pozorišnih zakona u obliku *lex specialis*.³⁹

Literatura i izvori:

1. Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine br. 15/65 i 6/76 i 23/78
2. Strategija kulturne politike u BiH. Vijeće ministara BiH. Sarajevo, 2008.
3. Andrejaš-Padžić, M. (2017). Normativno pozicioniranje teatarskog okvira u južnoslavenskom ambijentu (magistarski rad). ADU Tuzla.
4. Begagić, H. (2012) Kazališna produkcija u tranzicijskim procesima - primjer Bosne i Hercegovine (doktorska radnja). FF Zagreb.
5. Groš, M. (1911). Zakon i Uredba o Narodnom pozorištu. SKG. (k. 27; br. 1)
6. Groš, M. (1920). Pozorište u Jugoslaviji. Prosvetni glasnik (br. 3)
7. Lončar, V. (2012) Kulturna politika sa sisama i bez njih.
(<http://blog.vecernji.hr/vitomira-loncar/>) (uvid 17. 6. 2020.) Zagreb: Večernji list.

³⁷ Zlatović, D. (2009) Ogledi iz autorskog kazališnog prava. Zbornik Hrvatskog društva za autorsko pravo. Zagreb (str. 133-174)

³⁸ Preuzeto sa: <http://blog.vecernji.hr/vitomira-loncar/> (Lončar, V. Kulturna politika sa sisama i bez njih. Večernji list – blog. Zagreb, 2012), uvid 17. 6. 2022.

³⁹ *Lex specialis* je pravna doktrina koja se odnosi na tumačenje zakona, i može se primjeniti i u domaćem i u međunarodnom pravu i kontekstima. Izraz označava zakon kojim se uređuje poseban predmet, a potiče od latinske pravne maksime *lex specialis derogat legi generali*. Po ovoj doktrini zakon kojim se uređuje određena tema jači od zakona koji regulira samo opća pitanja. (Lex Specialis Law & Legal Definition. Legal Definitions. USLegal, Inc., uvid 20. 5. 2021)

8. Seksan, V. (2001). „Završni udarac“.
(<http://www.bhdani.com/arhiva/194/t19419.shtml>, uvid 11. 3. 2010.) Sarajevo: Bh. dani.
9. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona 2021-2027. godina, Zenica. 2022.
10. Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona za period 2014-2020. godina, Zenica. 2014.
11. Ristić, M. (2001) Predlogom zakona o pozorištu do novog organizacionog modela domaćeg teatra. Zbornik 5/01 FDU. Beograd.
12. Zlatović, D. (2009) Ogledi iz autorskog kazališnog prava. Zbornik Hrvatskog društva za autorsko pravo. Zagreb.
13. Dragičević-Šešić, M. (2005) Dometi i mogućnosti legislative u kulturi. Beograd.
14. Kurić, H. (2009). Dinamična organizacija pozorišne stvarnosti. Scena (1–2), Novi Sad.
15. Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine br. 11/60 i 41/60
16. Službeni glasnik Republike Srpske, br. 72/09
17. Narodne/Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona br. 6/05 i 6/06
18. Službene novine Kantona Sarajevo br. 17/00 i 12/01.
19. Službeni list Republike Bosne i Hercegovine br. 6/92, 8/93 i 13/94

Summary

The theater system of Bosnia and Herzegovina in the institutional, and thus also in the regulatory aspect, has historically lagged behind other European communities. Nevertheless, since the establishment of the first state institutions, the network of the newly established theater system was normatively included in the broader framework of the state union to which the territory of Bosnia and Herzegovina belonged, from the Kingdom of SHS to the Second Yugoslavia. Only through the processes of significant constitutional decentralization in the seventies of the last century were the prerequisites for independent normative regulation and the adoption of the first acts in the field of theater activities in Bosnia and Herzegovina. The current constitutional arrangement of Bosnia and Herzegovina implies a high degree of decentralization, within which the authority over the creation and implementation of most public policies is divided between lower administrative levels of public administration - entities and cantons. In such a complex system, Bosnia and Herzegovina can have twelve different laws regulating the same cultural activities (currently there are five theater laws), which in practice means hundreds of different laws on individual cultural activities. Such a complex system of legislation in culture undoubtedly represents a unique case, especially when taking into account the size of the country, its economic conditions and the degree of development of the cultural sector.

Keywords: *theater laws, legislation in culture, normative regulation of artistic activities, theater policies, cultural policy*

MATEMATIKA

Dr. sc. Hermina Alajbegović, Univerzitet u Zenici
Dr. sc. Almir Huskanović, Univerzitet u Zenici

ASIMPTOTSKA PROCJENA JEDNOG GENERALIZIRANOG PROBLEMA DJELIOCA

Sažetak

U ovom radu ćemo dati procjene sume $\sum_{nmh \leq x} nm$ pomoću elementarnih metoda. Navedena suma je poopćavanje problema djelioca i koristi se u procjeni broja podgrupa konačnog indeksa u kristalografskim grupama ([1], [2]).

UVOD

Problem Dirichletovog djelioca je određivanje asimptotskog ponašanja sume

$$D(x) = \sum_{n \leq x} d(n)$$

gdje $d(n)$ označava broj različitih djelioca od prirodnog broja n , kada $x \rightarrow \infty$. Korištenjem elementarne metode Dirichlet je pokazao da vrijedi:

$$D(x) = x \ln x + (2\gamma - 1)x + O(\sqrt{x})$$

gdje je γ Eulerova konstanta. Također je razmatrao općenitiji oblik:

$$D_k(x) = \sum_{n \leq x} d_k(n),$$

pri čemu $d_k(n)$ označava broj načina prikaza pozitivnog broja n kao proizvoda k faktora, te je, također, elementarnom metodom dobio sljedeću asimptotsku formulu:

$$D_k(x) = \sum_{n \leq x} d_k(n) = x p_k(\ln x) + \Delta_k, \Delta_k = O(x^{1-\frac{1}{k}} \ln^{k-2} x), k = 2, 3, \dots$$

gdje je p_k polinom stepena $k - 1$. Cilj je pronaći najmanju vrijednost za α_k tako da vrijedi:

$$\Delta_k = O(x^{\alpha_k + \varepsilon})$$

za svaki pozitivan realan broj ε .

Najopćenitija postavka problema je pronaći asimptotičku formulu za funkciju

$$D(n; \beta; \alpha; x) = \sum_{m_1^{b_1} m_2^{b_2} \dots m_n^{b_n} \leq x} m_1^{a_1} m_2^{a_2} \dots m_n^{a_n},$$

kada x teži ka beskonačnosti, gdje je n prirodan broj, $(m_1, m_2, \dots, m_n)$ je n -torka prirodnih brojeva, $\alpha = (a_1, a_2, \dots, a_n)$ i $\beta = (b_1, b_2, \dots, b_n)$ su n -torka realnih brojeva koje još uvijek vrijedi $0 < b_1 \leq \dots \leq b_n$ i x je realan broj veći od 1.

C. Calderon, M. J. Zarate ([5]) i G. Bhowmik, J. Wu ([4]) su proučavali ovaj najopćenitiji problem djelioca. U ovom radu, promatrat ćemo poseban slučaj općeg modela: $\sum_{nmh \leq x} nm$. Korištenjem elementarne metode i Huxleyovog rezultata ([6]) dobili smo bolji rezultat za član kojim je iskazana greška u asimptotskoj formuli u odnosu na rezultate koji se mogu izvesti iz teorema u radovima [4] i [5]. Naš glavni rezultat je sljedeća teorema:

Teorema 1.1.

$$\sum_{nmh \leq x} nm = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24 \ln A + 2 \ln(2\pi) + 2 \ln x) + O(x^{\frac{547}{416} + \varepsilon})$$

za svaki pozitivan realan broj ε .

ASIMPTOTSKA PROCJENA ZA $\sum_{nmh \leq x} mn$

Da bismo dokazali našu teoremu, koristit ćemo Abelov identitet ([3], 4.2), identitet parcijalnih suma Dirichletovog produkta ([3], Th. 3.10), Eulerovu formulu sabiranja ([3], Th 3.1), kao i nekoliko asimptotskih formula koje proizlaze iz Eulerove formule sabiranja:

- (i) $\sum_{n \leq x} d(n) = \sum_{qd \leq x} 1 = x \ln x + (2\gamma - 1)x + O(\sqrt{x})$, gdje je γ Eulerova konstanta.
- (ii) $\sum_{n \leq x} \frac{1}{n} = \ln x + \gamma + O\left(\frac{1}{x}\right)$, γ označava Eulerovu konstantu.
- (iii) $\sum_{n \leq x} \frac{1}{n^s} = \frac{x^{1-s}}{1-s} + \zeta(s) + O(x^{-s})$, ako je $s > 0, s \neq 1$ i $\zeta(s) = \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n^s}$ Riemannova zeta funkcija.
- (iv) $-\sum_{n \leq x} \frac{\ln n}{n^2} = \zeta'(2) + O\left(\frac{\ln x}{x}\right)$.

Dokaz od (iv):

$$-\sum_{n \leq x} \frac{\ln n}{n^2} = -\sum_{n=1}^{\infty} \frac{\ln n}{n^2} + \sum_{n > x} \frac{\ln n}{n^2} = \zeta'(2) + \sum_{n > x} \frac{\ln n}{n^2}.$$

Posmatrajmo sumu $\sum_{n > x}^y \frac{\ln n}{n^2}$. Koristit ćemo Eulerovu formulu sabiranja ([3], Teorema 3.1, strana 54.) i činjenicu da je $\left(\frac{\ln x}{x^2}\right)' < 0$ na posmatranom intervalu:

$$\sum_{n > x}^y \frac{\ln n}{n^2} = \int_x^y \frac{\ln t}{t^2} dt + \int_x^y (t - [t]) \left(\frac{\ln t}{t^2}\right)' dt + \frac{\ln y}{y^2} ([y] - y) - \frac{\ln x}{x^2} ([x] - x)$$

$$\leq \int_x^y \frac{\ln t}{t^2} dt + \frac{\ln x}{x^2} = \frac{1 + \ln x}{x} - \frac{1 + \ln y}{y} + \frac{\ln x}{x^2}.$$

Pustimo da $y \rightarrow \infty$, dobivamo da je

$$\sum_{n>x} \frac{\ln n}{n^2} = o\left(\frac{\ln x}{x}\right).$$

Vrijednost $\zeta'(2) = -\sum_{k=2}^{\infty} \frac{\ln k}{k^2}$ je izračunao Glaisher 1894. godine. On je pokazao da vrijedi:

$$-\zeta'(2) = \sum_{k=2}^{\infty} \frac{\ln k}{k^2} = \frac{1}{6} \pi^2 (12 \ln A - \gamma - \ln(2\pi)),$$

gdje je γ Eulerova konstanta ($\gamma \approx 0.5772156 \dots$) i A je Glaisher-Kinkelinova konstanta ($A \approx 1.2824271 \dots$). ■

Dokaz Teoreme 1.1.:

$$\begin{aligned} \sum_{nmh \leq x} nm &= \sum_{n \leq x} \sum_{q|n} qd(q) = \sum_{d \leq x} \sum_{q \leq \frac{x}{d}} qd(q) \\ &= \sum_{d \leq x} \left\{ \frac{x}{d} \left(\sum_{q \leq \frac{x}{d}} d(q) \right) - 1 \cdot 1 - \int_1^{\frac{x}{d}} \sum_{q \leq t} d(q) dt \right\} \\ &= \sum_{d \leq x} \left\{ \frac{x}{d} \left(\frac{x}{d} \ln \frac{x}{d} + (2\gamma - 1) \frac{x}{d} + o\left(\sqrt{\frac{x}{d}}\right) \right) - 1 \cdot 1 - \int_1^{\frac{x}{d}} (t \ln t + (2\gamma - 1)t + o(\sqrt{t})) dt \right\} \\ &= x^2 \ln x \sum_{d \leq x} \frac{1}{d^2} - x^2 \sum_{d \leq x} \frac{\ln d}{d^2} + (2\gamma - 1)x^2 \sum_{d \leq x} \frac{1}{d^2} + o\left(x\sqrt{x} \sum_{d \leq x} \frac{1}{d^{3/2}}\right) - \sum_{d \leq x} 1 \\ &\quad - \sum_{d \leq x} \int_1^{\frac{x}{d}} (t \ln t + (2\gamma - 1)t + o(\sqrt{t})) dt \\ &= (x^2 \ln x + (2\gamma - 1)x^2) \left\{ -\frac{1}{x} + \zeta(2) + o\left(\frac{1}{x^2}\right) \right\} + x^2 \left(\zeta'(2) + o\left(\frac{\ln x}{x}\right) \right) + o\left(x\sqrt{x} \sum_{d \leq x} \frac{1}{d^{3/2}}\right) \\ &\quad - [x] - \sum_{d \leq x} \left(\frac{t^2}{2} \ln t - \frac{t^2}{4} + (2\gamma - 1) \frac{t^2}{2} + o(t\sqrt{t}) \right) \Big|_1^{\frac{x}{d}} \\ &= \zeta(2)x^2 \ln x + x^2 \left(\frac{\pi^2}{6} (\gamma + \ln 2\pi - 12 \ln A) \right) + x^2 (2\gamma - 1) \zeta(2) + o(x\sqrt{x}) - [x] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& - \sum_{d \leq x} \left(\frac{x^2}{2d^2} \ln \frac{x}{d} - \frac{x^2}{4d^2} + (2\gamma - 1) \frac{x^2}{2d^2} + O\left(\frac{x\sqrt{x}}{d\sqrt{d}}\right) + \frac{1}{4} - \frac{(2\gamma - 1)}{2} - O(1) \right) \\
& = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24\ln A + 2\ln(2\pi) + 2\ln x) - O\left(x\sqrt{x} \sum_{d \leq x} \frac{1}{d^{\frac{3}{2}}}\right) + O(x\sqrt{x}) \\
& = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24\ln A + 2\ln(2\pi) + 2\ln x) - O\left(x\sqrt{x} \left\{ \frac{x^{1-\frac{3}{2}}}{1-\frac{3}{2}} + \zeta\left(\frac{3}{2}\right) + O\left(x^{-\frac{3}{2}}\right) \right\}\right) \\
& \quad + O(x\sqrt{x}) \\
& = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24\ln A + 2\ln(2\pi) + 2\ln x) + O(x\sqrt{x}).
\end{aligned}$$

1916. god., Hardy je pokazao da je $\inf \alpha \geq \frac{1}{4}$, pri čemu α predstavlja realne brojeve za koji vrijedi asimptotska formula

$$\sum_{n \leq x} d(n) = x \ln x + (2\gamma - 1)x + O(x^{\alpha+\varepsilon})$$

za svaki pozitivan realan broj ε .

Pod pretpostavkom da je asimptotska formula

$$\sum_{n \leq x} d(n) = x \ln x + (2\gamma - 1)x + O(\sqrt[4]{x})$$

tačna, dobivamo

$$\sum_{nmh \leq x} nm = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24\ln A + 2\ln(2\pi) + 2\ln x) + O(x^{\frac{5}{4}+\varepsilon}),$$

a ako uzmemo Huxleyov rezultat:

$$\sum_{n \leq x} d(n) = x \ln x + (2\gamma - 1)x + O\left(x^{\frac{131}{416}+\varepsilon}\right),$$

dobit ćemo:

$$\sum_{nmh \leq x} nm = \frac{1}{24} \pi^2 x^2 (-1 + 6\gamma - 24\ln A + 2\ln(2\pi) + 2\ln x) + O(x^{\frac{547}{416}+\varepsilon}). \blacksquare$$

ZAKLJUČAK

Asimptotske formule $\sum_{nm \leq x} n$, $\sum_{nmh \leq x} n$, $\sum_{nmh \leq x} nm^2$ i $\sum_{nmh \leq x} nm$ mogu se iskoristiti za procjenu broja podgrupa konačnog indeksa n u kristalografskim grupama. Zeta funkcija grupe G se definiše kao $\zeta_G(s) = \sum_{n \in \mathbb{N}} a_n(G) n^{-s}$, gdje a_n označava broj podgrupa indeksa n u G . Zeta funkcija prvih 10 kristalografskih grupa može se naći u [1] i [2]. Koristeći ove jednačine možemo izračunati tačan broj podgrupa danog indeksa u kristalografskoj grupi i asimptotske procjene sume $\sum_{n \leq x} a_n(G)$. Tako npr. za kristalografsku grupu Cc imamo:

$$\begin{aligned} \sum_{n \leq x} a_n = & \sum_{n_1 n_2 n_3 \leq x} n_2 n_3 - 3 \cdot \sum_{2 n_1 n_2 n_3 \leq x} n_2 n_3 + 10 \cdot \sum_{4 n_1 n_2 n_3 \leq x} n_2 n_3 + \\ & + (-8) \cdot \sum_{8 n_1 n_2 n_3 \leq x} n_2 n_3 + \sum_{2 n_1 n_2 n_3 \leq x} n_2 n_3^2 = \frac{\pi^2 x^3 \zeta(3)}{144} + O(x^2 \ln x) \end{aligned}$$

za sve dovoljno velike x . Ako posmatramo samo podgrupe konačnog indeksa koje nisu sadržane u translacijskoj podgrupi T , onda trebamo samo asimptotsku formulu za $\sum_{nmh \leq x} nm$.

Literatura:

- [1] H. Alajbegović, M. Avdispahić, Zeta and normal zeta functions for a subclass of space groups, *J. Math. Chem.*, 53 (2015), No. 7, 1537-1548
- [2] H. Alajbegović, M. Avdispahić, Zeta functions and subgroup growth in $P2/m$, *J. Math. Chem.*, 54 (2016), No. 1, 331-343
- [3] T. Apostol, *Introduction to Analytic Number Theory*, Springer, New York, Heidelberg, Berlin 1976.
- [4] G. Bhowmik, J. Wu, On the asymptotic behaviour of the number of subgroups of finite abelian groups, *Arch. Math. (Basel)*, 69 (1997), No. 2, 95-104.
- [5] C. Calderon, M. J. Zarate, Generalized divisor problem, *Bull. Belg. Math. Soc.*, 2 (1995), 59-63.
- [6] M. N. Huxley, Exponential Sums and Lattice Points III, *Proc. London Math. Soc.*, 87 (2003), No. 3, 591-609.
- [7] E. C. Titchmarsh, *The Theory Of The Riemann Zeta-Function*, Oxford University Press, Oxford 1986.

ASYMPTOTIC ESTIMATION OF A GENERALIZED DIVISOR PROBLEM

Summary

The sum $\sum_{nmh \leq x} nm$ will be estimated in this paper by using elementary methods. The sum $\sum_{nmh \leq x} nm$ is a generalization of the divisor problem and it is applied when estimating the number of subgroups of the finite index in crystallographic groups ([1], [2]).

Adin Jahić, BA
Dr.sc. Nevzudin Buzadžija

DEVOPS BUDUĆNOST RAZVOJA SOFTVERA

Sažetak

Softver inženjeru glavna misao predstavlja razvoj sistema koji će omogućiti napredak i olakšati način života ostalih ljudi. Ovaj rad upravo predstavlja meta korak u rješavanju ovog problema na način da će dati inženjerima, koji imaju zadatak da unaprijede način života ljudi, da kro zmoderne alate razvoja softvera i uvođenje novih koncepata koji su se do prije nekoliko godina vodili kao teoretski i tek u zadnjih par godina implementuju u praksi, zamjene dosadašnji način razvoja softvera u obliku eliminisanja redundantnih procesa u razvoju softvera i dižući nivo eskalabilnosti ,stabilnost i i efikasnosti. Kroz ovaj rad ćemo objasniti apstraktni tip posla koji se naziva „DevOps“,upoznat ćemo se sa osnovnim načinima dizajna,implementacije i isporuke softvera, te objasniti glavne fundamentalne blokove ove oblasti. Koncept cloud computinga, virtualizacije, kontejnerizacija, infrastrukture kao kôda, pravljenja protočnih struktura (eng. pipeline) predstavlja glavni fokus ovog rada, kao i razvoj IDP (interna developer platforma).

Ključne riječi: Devops, IDP, IT Operacije, CD/CD, Virtualizacija, Kontejnerizacija, Deployment

UVOD

Za kompletan razvoj softvera se često misli samo da timovi developera vrše razvoj aplikacije bez osvrta na sve veće zahtjeve današnjih sistema. IT operacije predstavljaju ključnu komponentu u rješavanju razvoja projekta. Predstavljaju timove ljudi koji su specijalizovani da posmatraju sistem kao apstraktnu cjelinu i da razmišljaju samo o zahtjevima u cilju razvoja infrastrukture tog sistema. Njihov rad omogućava da isprogramirani sistem razvije svoj puni potencijal. Oni vrše dizajniranje mreže koja je potrebna tom sistemu, vrše implementaciju sigurnosnih mehanizma, prave protokole, uklanjaju redundantiju developerskim timovima. Poboljšanje saradnje između tima operacija i tima developera danas se rješava DevOps pristupom razvoja aplikacija.

1. DEVOPS

DevOps predstavlja skupinu pravila, konvencija, to jeste protokola koji su namijenjeni da povećaju nivo efikasnosti developerskih timova, kao i timova za IT operacije. Uvodeći standarde i konvencije kojih se oba tima moraju držati kako bi efikasnost bila na maksimalnom nivou. Glavni fokus formiranja DevOps grane je formiranje takozvanog IDP (interne developerske platforme) kojom će se služiti oba tima za optimalan razvoj.

DevOps se zasniva na osnovnih 5 postulata[3]:

1. Kolaboracija,
2. Automatizacija,
3. Kontinuiran napredak,
4. Razumijevanje klijenta,
5. Cjelokupnost u implementaciji softvera (gledanje šire slike).

Svi ovi postulati se implementuju kroz razvoj IDP softvera koji omogućava interfejs između developerskih timova i timova IT operacija, omogućava sinhronizaciju tih timova koji uz pomoć projektnih menadžera omogućavaju razvoj softvera na najoptimalnijem nivou i daju najbrže vrijeme odziva klijentu kojem je softver namijenjen.

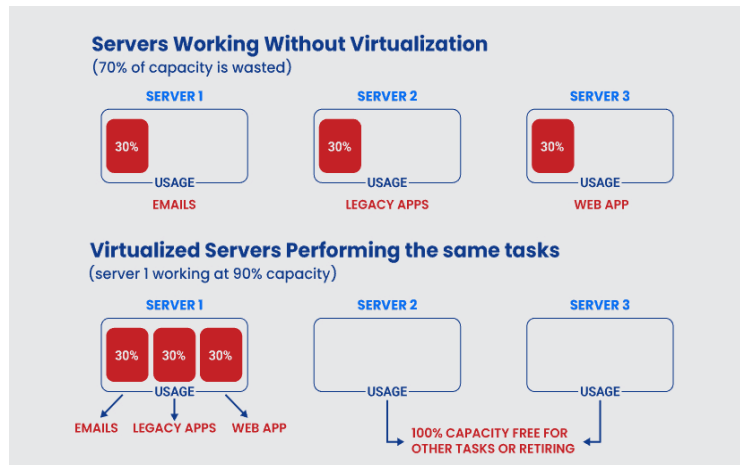
Trenutno 90% infrastruktura se baziraju na nekoj vrsti clouda. Po nekoj općeprihvaćenoj definiciji Nacionalnog instituta za standardizaciju i tehnologije (NIST) Cloud computing predstavlja: „model za omogućavanje svugdje prisutnog, lako dostupnog mrežnog pristupa jednom zajedničkom skupu računarskih resursa čiji se dijelovi mogu zauzimati i oslobađati sa jako malo manipulacije ili interakcije sa servisnim provajderom“[12].

Karakteristike koje mora da ispunjava svaki Cloud Computing Provider[5]:

- *On-demand self-service* - Svaki provajder mora da omogućiti korisniku da manipulira svojim resursima koje posjeduje bez posredništva tog provajdera. Razlog ovoga je uspostavljanje agilnosti koja je potrebna klijentu da prilagođava svoje resurse komercijalnim zahtjevima koji su mu potrebni.
- *Broad network access* - Servisi i resursi moraju biti dostupni uvijek putem interneta.
- *Resource pooling* - Sve vrste unapređenja i konfiguracije zadanih resursa moraju biti dostupni krajnjem korisniku u bilo koje doba.
- *Rapid elasticity i Measured service* - Mora biti u stanju da u svakom momentu da preciznu metriku krajnjem korisniku da uspješno izvršava sve alokacije resursa koje su mu potrebni.

1.1. Virtualizacija

Virtualizacija je jedna od posljedica koja je nastala razvijanjem Cloud Computinga. U idealnim situacijama omogućava efikasnu upotrebu računarskih resursa. Pošto znamo da svaki računar ima glavne performansne parametre (CPU, Memory, Storage, OS), virtualizacija uzima fizičke parametre i od njih pravi minijaturene „particije“ koje služe kao mali neovisni fizički resursi unutar jednog glavnog. Tom tehnikom ako na primjer naša glavna mašina ima resurse (4CPU, 8GB RAM, 1TB Disk) možemo rastaviti na 4 „virtualno“ neovisne manje mašine koje su resursa (1CPU, 2GB RAM i 256GB Disk), ova 4 računara dijele zajedničke resurse iz mašine koje su nastale ali predstavljaju izolovan sistem na kojem svaki servis može da radi.

Slika 1. Predstavlja grafičku reprezentaciju ovoga koncepta [13]

Kao što se može na slici vidjeti postoji veliki broj benefita upotrebe virtualizacije: Manji troškovi, veća efikasnost, brzina konfiguracije, lakši rad.

Svaka virtuelna mašina koja se napravi predstavlja potpuno neovisan sistem koji se može tretirati neovisno o ostalim sistemima. Primjer toga je testiranje sistema gdje naprimjer u razvoju aplikacije se mogu napraviti 3 testna okruženja (VM) gdje će svaki da testira djelovanje aplikacije na različitom operativnom sistemu. Jedna virtuelna mašina može da testira aplikaciju na Windows okruženju dok druga može da radi to isto testiranje na Linuxu, te treća može da simulira Mac OS operativni sistem i gleda ponašanje aplikacije na tom sistemu.

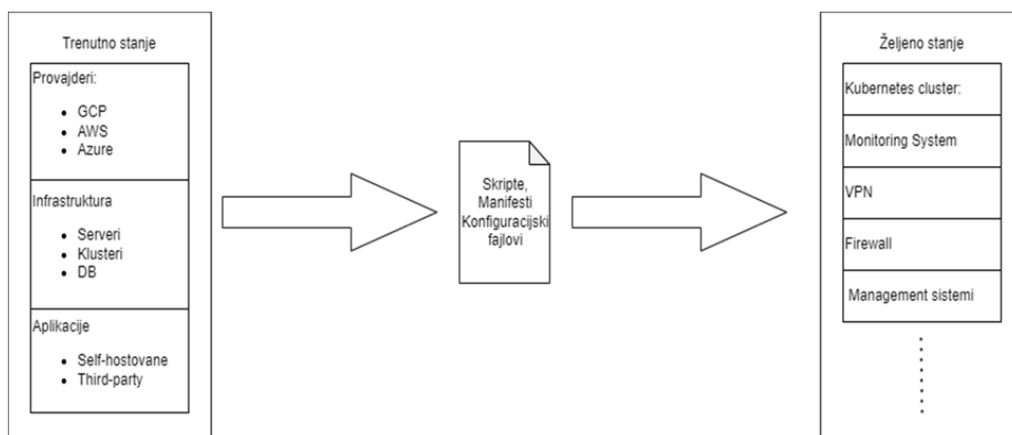
U praksi trenutno definišemo 2 tipa virtuelnih mašina koje možemo da implementujemo na našim sistemima. Dije se na: hipervizor tipa 1 i hipervizor tipa 2.

Hipervizor predstavlja softverski sloj koji se nalazi između naših virtuelnih mašina i hardvera iz kojih se provizionira. On omogućava da svaka virtuelna mašina dobija dovoljno resursa koji su joj potrebni za dalji rad. Preko njega se vrši sva manipulacija virtuelnim mašinama koja je moguća. Isto tako Hipervizori služe za sinhroniziraju virtuelne mašine na način da ne dozvoljavaju da resursi provizionirani za jednu mašinu budu upotrebljeni od strane druge mašine. Oni vode računa oko sistema umrežavanja, te odlučuju o njihovoj vidljivosti.

„Host OS“, provizionira proizvoljan broj „Guest OS“ kojima korisnik pristupa, a sav taj proces se vrši grafički preko platforme za virtualizaciju.

1.2. Infrastruktura kao kôd

Način na koji moderni inženjeri DevOps-a implementuju svoja rješenja jeste korištenje potrebnih funkcionalnosti iz veće palete alata koji nam na kraju daju željeni rezultat. Svi manifesti, skripte i konfiguracijski fajlovi se najčešće čuvaju u git repozitorijima, te se kontrolišu putem git sistema na računarima koji se sam po sebi interpretiraju kao program u operativnom sistemu računara. To nam govori da i izvršne skripte, manifesti i ostali proizvodi se interpretiraju i izvršavaju kao niz instrukcija preko komandnog interfejsa kao kôd.

Slika 2. Šematski prikaz tranzicije stanja [18]

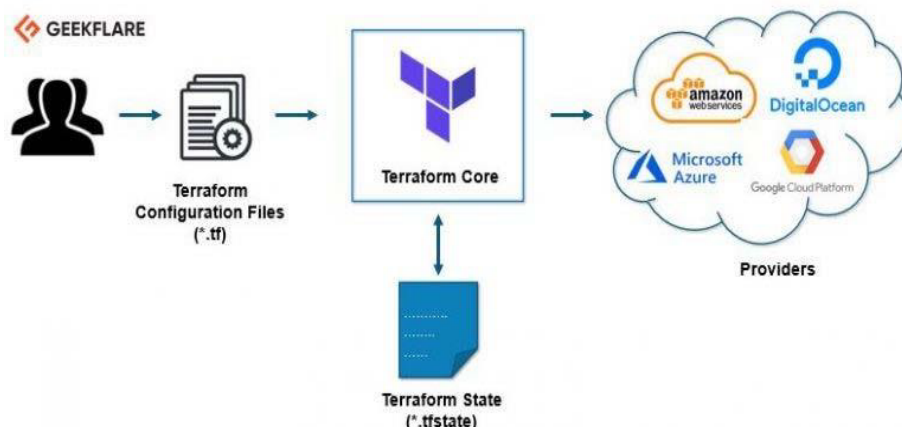
Razvoj alata za upravljanje konfiguracijama kao što je *Chef*, *Puppet*, *Ansible* su bili prvi koji su zauzeli tržište prilikom razvoja. Oni su prvi put pomiješali deklarativne naredbe koje koristimo u programiranju sa problemom koji pokušavamo da riješimo u ovom slučaju, a toje tranzicija između Trenutnog i Željenog stanja.

Oni omogućavaju da korištenjem serijalizacijskih jezika poput YAML pišemo predloške za konfigurisanje, koji od nule već gotov server iskonfigurišu kako bi manuelno svaki inženjer iskonfigurisao. Primjer ovakvih skripti[10]:

```

hosts: group2 tasks:
  name: sshdconfigfilemodifyport lineinfile:
    path: /etc/ssh/sshd_config regexp: 'Port 28675'
    line: '#Port 22' notify:
      restart sshd handlers
  name: restart sshd service: sshd
  name: sshd
  state: restarted
  
```

Za potpunu upotrebu IaC potreban nam je softver koji je u stanju da rješava probleme uniformnosti i imutabilnosti, da oduzme sav repetitivan i redundantan posao inženjeru ne treba da svoje vrijeme troši na repetitivne probleme. Trenutno jedini alat na tržištu univerzalno napravljen koji zadovoljava sve ove zahtjeve je **Terraform**.

Slika 3. Prikaz translacije Trenutnog u Željeno stanje koristećiterraform [7]

Na ovom dijagramu se jasno vidi proces i uloga koju ima alat poput terraforma u upravljanju konfiguracijom tj. translacijom Trenutnog stanja u Željeno stanje naše infrastrukture.

Da bi bolje izvršili podjelu alata za upotrebu infrastrukture, definisat ćemo četiri glavna zahtjeva koja su potrebna u upravljanju infrastrukturom:

- Inicijalno provizioniranje infrastrukture,
- Upravljanje zadanom infrastrukturom,
- Inicijalnom postavljanje aplikacija,
- Upravljanje postavljenim aplikacijama.

Ovo su osnovni zahtjevi koje alati za upravljanje infrastrukturom trebaju da izvrše. Naime trenutno ni jedan alat na tržištu ne ispunjava sva četiri uslova koja smo naveli.

1.3. CI/CD – Automatska integracija i isporuka

Proces isporuke softvera je u suštini jednostavan. Aplikacija se kompajlira i kompajler izbaci rezultujuće „artifakte“ (JAR, DLL, WAR.). Ti fajlovi se prekopiraju na server i zamijene sa trenutnim verzijama aplikacije koja postoji. Problemi nastaju kada sitne greške koje se dešavaju tokom integracije i isporuke popravljamo na serverima. Rezultat tome je da server s vremenom „mutira“. Server postaje pun svakojakih konfiguracijskih fajlova, skripti, zakrpi. Još veći problem je u tome što u situacijama u kojima imamo više razvojnih okruženja kao npr. (UAT, STG, LIVE) nismo sigurni u funkcionalnost našeg kôda pogotovo jer se ne nalazi u „čistom okruženju“. Dobijemo kao rezultat činjenicu da imamo identičan program na dva servera zbog stvari koje se već nalaze na serveru imamo različito ponašanje aplikacije. Ovaj proces nam daje uvid u činjenicu koliko zapravo je komplikovano bilo vršiti integracije i isporuke kôdova. Jedno od prvih rješenja je formiranje virtuelnih mašina (VM) za svaku izdatu verziju aplikacije. Ovime smo riješili problem nakupljanja svakojakih konfiguracijskih fajlova, zakrpi, skripti koje su bile od prethodnih verzija. Proces se ogledao u tome da se provizionira virtuelna mašina na koju instaliramo potrebne programe i na toj mašini isporučimo aplikaciju. Problem je što prilikom

provizioniranja nakon jako malo vremena dovedemo se u stanje prethodnog haosa jer nakupljanjem zakrpi konfiguracijskih fajlova koji su potrebni da se sistem ponaša očekivano potrebno je s vremena na vrijeme uraditi ispravke i dodatne konfiguracije na serveru. U kratkom vremenskom periodu može doći do situacije gdje se aplikacija na jednom okruženju ne ponaša isto kao na drugom.

Trenutno rješenje se svodi na formiranje sistema za automatizovanu isporuku sofvera. Rezultat je formirana protočna struktura kroz koju naš program treba da prođe dok ne bude aktivan na serveru da ga korisnici mogu da koriste. Da bi razumjeli ovakav kompleksan proces potrebno je napravimo blagu klasifikaciju pojmova za obradu koje ćemo koristiti za dalje objašnjavanje ovog koncepta. Osnovna klasifikacija se svodi na:

- Automatizovanu integraciju,
- Automatizovanu isporuku,
- Automatizovano slanje.

1.4. Automatska integracija (CI)

Jedna od najvećih zabluda prilikom razumijevanja CI/CD protočnih struktura je u nepotpuno razumijevanje ovog prvog koncepta koji se svodi na Automatsku integraciju softvera. Ako ne postoji automatska integracija nije moguće da se izvrši automatska isporuka. Ovo je potpuno logično jer nam je potreban sistem koji će u najmanju ruku da verificira ispravnost kôda koji je potrebno da se isporuči i da označi koju verziju aplikacije je potrebno da isporuči.

Automatska integracija (CI) određuje početno mjesto ali nam ne govori gdje završava. Razlog tome je što u zavisnosti od poslovnih zahjeva i planova različitim firmama potreban različit nivo integracije. Po definiciji ona predstavlja automatsko integrisanje, kompajliranje, i testiranje kôda unutar zadanog okruženja.

Da bi CI potpuno ispravno funkcionisao nije potrebno samo posjedovati repozitorij na koji će developeri gomilati kôd, nego i da će kôd raditi kada dođe period isporuke i slanja kôda na drugo okruženje. Potrebno je kao neki minimum uraditi statičku analizu trenutnog kôda koji se šalje, odraditi (pre-deployment test), provjeriti da li se uopšte može aplikacija kompajlirati, te nakon toga uraditi (post-deployment test) kojim će se verifikovati ispravnost softvera sa ostalim njegovim komponentama.

Automatska integracija, kao što je prije navedeno nema neku završnu tačku kojoj treba da teži. U zavisnosti od firme koja je implementuje, faze integracije će se razlikovati jedna od druge, čisto iz logičkog razloga što nisu svi programi isti i ne trebamo da ih tretiramo kao da su isti. Iz ovog razloga ovaj proces je u praksi jako teško implementirati, ali kada se uspješno implementira daje odlične rezultate koji povećavaju efikasnost na veći nivo[15]

Uopštene faze koje sistem za automatsku integraciju treba da posjeduje:

- Mogućnost slanja kôda na repozitorij,
- Statička analiza,
- Testiranje prije kompajliranja (*Pre-deploymenttest*),
- Kompajliranje kôda,

- Testiranje poslije kompajliranja (*Post-deploymenttest*).

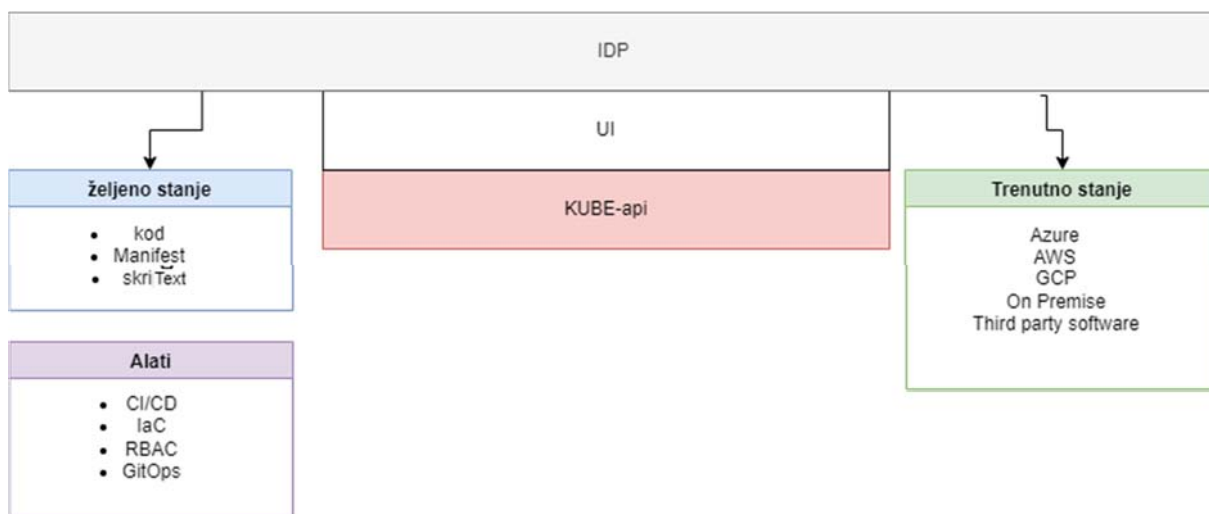
Korisna analogija prilikom izučavanja automatske integracije je da radi na takozvanom *event-based* sistemu. Alati koji služe za automatsku integraciju vrše aktivno slušanje (*event listeners*) koji se pokreću na slanje kôda koje developer izvrši (*trigger*).

2. INTERNA DEVELOPERSKA PLATFORMA

Servisi koje koriste developeri se integriraju u jedan sistem koji se jednim imenom naziva **IDP (interna developerska platforma)** i oni predstavljaju srž oblasti DevOps-a. Način na koji se dizajniraju IDP-ovi se odlikuje u tome da moramo napraviti servis koji je u stanju da sinhronizuje cijelo Trenutno stanje i Željeno stanje koje imamo u našoj infrastrukturi indiferentno o unutarnjoj strukturu ovih stanja. Potrebno je napraviti spojno mjesto između ova dva stanja.

3. RJEŠENJE I DISKUSIJA

Trenutno na tržištu postoji samo jedan kandidat koji radi na ovom rješenju i trenutno drži monopol u ovom polju a to je Kubernetes KUBEAPI. Ovo je trenutno jedini univerzalni API koji može da integriše sve navedene alate i spoji sve tačke u jedan sistem.

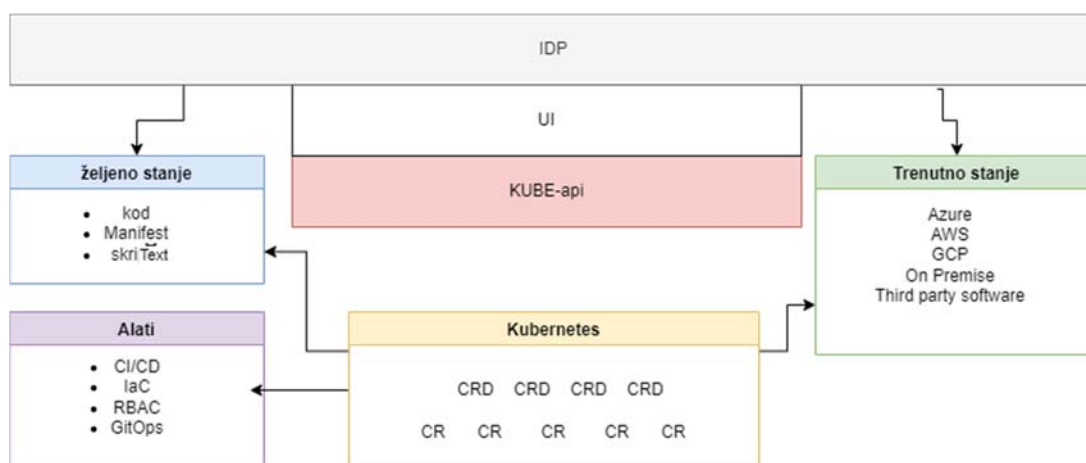

Slika 4. Grafički prikaz integracije KUBEAPI [18]

Naime nije dovoljno samo nabacati linkove za različite servise i očekivati od developera da znaju koristiti šta se nalazi na tim linkovima. IDP nije set linkova koji samo predamo developerima kao vreću svega i svačega da oni sebi proberu. Potrebno je eliminisati kompleksnost koju imaju operacije u kojem on samo treba da jednostavno odabere šta želi i da dobije željeni rezultat. U suprotnom bi morao da zna rukovati svakim alatom koji postoji u IDP, a što je nemoguće jer tehnologija previše se brzo razvija.

Glavni zaključak u ovom sistemu je da SVAKO mora biti u stanju da definiše željeno stanje infrastrukture. Svaki developer mora da bude u neovisnom stanju, te da ima dovoljno znanja kako bi mogao provizionirati potrebne resurse koji su mu potrebni za rad, bez zaostajanja od strane tima operacija. Proces upotrebe se ogleda na način da devOps inženjer napiše predloške za sve moguće tipove resursa koje je moguće provizionirati. To su spomenuti CRD-ovi. Oni predstavljaju definisan izgled resursa koji se mogu provizionirati. Npr: jedna backend instanca se sastoji od baze, aplikacije, api-a, za svaki od ovih resursa je potrebno da se provizionira kontejner koji moraju da budu uvezani u istoj mreži, ispunjeni podacima, sasvim popratnim alatima koji se nalaze na njima.

Developer na osnovu zadanog predloška može iskoristiti CRD da formira svoj CR (custom resource) i može parametrizirati zadani resurs na način da bira jačinu servera, veličinu baze itd. Važno je naglasiti da ima punu kontrolu datom resursu.

Slika 5. Prikaz šeme čitavog IDP-a [18]

ZAKLJUČAK

Potrebe tržišta konstantno napreduju, aplikacije postaju kompleksnije, kôdovi postaju teški za praćenje. Timovi IT operacija ne mogu da stižu u obavljanju svih zahtjeva koji stižu. Razvoj IDP je potpuno novi koncept u IT svijetu, a predstavlja obast devOps-a teži. Još uvijek se uzima sa dozom nesigurnosti ali definitivno predstavlja novi način razvoja softvera koristeći moderne tehnike koje nam pruža oblast devOps-a.

DevOps je zasnovan na nizu osnovnih principa kako bi se bolje podudarali sa zahtjevima kupaca u pogledu vremena izlaska na tržište i dodane vrijednosti. DevOps poboljšava komunikaciju i suradnju između poslovnih, razvojnih i operativnih timova. DevOps alati su brojni i uglavnom danas se koriste: Jira, Bitbucket, SonarQube, Artifaktori, IBM Urbancode Deploy itd.

DevOps se razvija u cilju postizanja značajnih IT transformacija koje direktno jačaju poslovne ciljeve. To će pomoći u poboljšanju sposobnosti kompanije da dizajnira, proizvodi, lansira i

održava visokokvalitetna softverska rješenja. Ovi trendovi su katalizatori za stvaranje redovnog i pouzdanog kanala za izdavanje i izgradnju bolje komunikacije između razvojnih, IT i poslovnih timova.

LITERATURA

- [1] Darin P. & Viktor F. (2020). The DevOps Toolkit: Kubernetes Chaos Engineering: Kubernetes Chaos Engineering With Chaos Toolkit And Istio, Kindle Edition
- [2] Joakim V. (2016). Practical DevOps: Harness the Power of DevOps to Boost Your Skill Set and Make Your IT Organization Perform Better, PACKT PUBLISHING
- [3] <https://www.atlassian.com/devops/what-is-devops>
- [4] <https://www.baeldung.com/cs/virtualization-vs-containerization>
- [5] <https://binaryterms.com/principles-of-cloud-computing.html>
- [6] <https://devopsdirective.com/>
- [7] <https://www.devopstoolkitseries.com/>
- [8] <https://www.educba.com/types-of-cloud-computing/>
- [9] <https://faun.pub/most-popular-ci-cd-pipelines-and-tools-ccfdce429867>
- [10] <https://www.guru99.com/ansible-tutorial.html>
- [11] <https://medium.com/edureka/cloud-computing-aa3f05f84571>
- [12] <https://www.nist.gov/publications/nist-definition-cloud-computing>
- [13] <https://phoenixnap.com/blog/devops-virtualization>
- [14] <https://www.slideshare.net/mrlemieux66/iaaspaassaas/6>
- [15] <https://technologyconversations.com/>
- [16] <https://xerxes.cs.manchester.ac.uk/comp251/kb/Hypervisor>
- [17] Mikael K. (2019). Learning DevOps, PACKT PUBLISHING, ISBN 9781838642730
- [18] Mitesh S. (2021). Agile, DevOps and Cloud Computing with Microsoft Azure: Hands-On DevOps practices implementation using Azure DevOps, BPB PUBLICATIONS
- [19] Viktor F. (2016). The DevOps 2.0 Toolkit: Automating the Continuous Deployment Pipeline with Containerized Microservices, Amazon.com

DEVOPS THE FUTURE OF SOFTWARE DEVELOPMENT

Abstract

As software engineers, our main idea is to develop a system that will enable progress and make the way of life of other people easier. This paper is a meta step in solving this problem by giving engineers the tools to improve people's lives through modern software development tools and introducing new concepts that until a few years ago were considered theoretical and have been implemented only in the last few years. in practice to replace the current way of software development in the form of eliminating redundant processes in software development and raising new scalability, stability, and efficiency. Through this paper we will explain the abstract type of work called "DevOps", we will introduce the basic ways of design, implementation, and deployment of software, and explain the main fundamental blocks of this area. We will go through the concepts of cloud computing, virtualization, containerization, infrastructure as code, and creation of flow structures (pipeline), and the main focus of this paper will be explaining the main point of work of "DevOps" engineers. which is the development of IDP (internal developer platform)

Key words: DevOps, IDP, ITOperations, CD/CD, Virtualization, Containerization. Deployment

Vehid Kurtić, MA

Dr. sc. Naida Bikić

BREAKOUT EDU EDUKACIJSKA KUTIJA – PRIMJER JEDNE AKTIVNOSTI**Sažetak**

Kroz ovaj rad želimo dati ideju nastavnicima matematike osnovnih i srednjih škola kako da motivišu učenike i zainteresuju ih za čas matematike korištenjem BreakOut kutije na primjeru edukacijske igre „hakerski napad“ i da ukažemo na važnost drugačijeg pristupa obradi nastavnih sadržaja. Istraživanja pokazuju da su djeca u velikoj mjeri matematički nepismena, da djeca nisu naučena da kritički razmišljaju, nemaju razvijeno logičko mišljenje, a problemskog pristupa organizovanju nastave skoro da nemamo. Sve se uglavnom svodi na frontalni oblik rada. Autori ovog rada u svojoj nastavnoj praksi koriste BreakOut EDU kutiju i u ovom radu iznose jedan prijedlog kreiranja aktivnosti. BreakOut EDU je zasnovan na učenju rješavanjem zagonetki, pronalaženjem kombinacija i otključavanjem katanaca. Postoji fizička i digitalna verzija platforme koja je zasnovana na „Escape Room“ načinu rada. Na početku se priča koja predstavlja problemsku situaciju, povezuje tragovima i otkrivanju tajnih ključeva, a učenici u timovima rješavaju zadatke dolazeći do rješenja. Konačan cilj je otključati kutiju i preuzeti ključ ili rješenje koje se u kutiji nalazi.

Ključne riječi: BreakOut kutija, gejmfikacija GBL, učenje kroz igru, rješavanje problema

UVOD

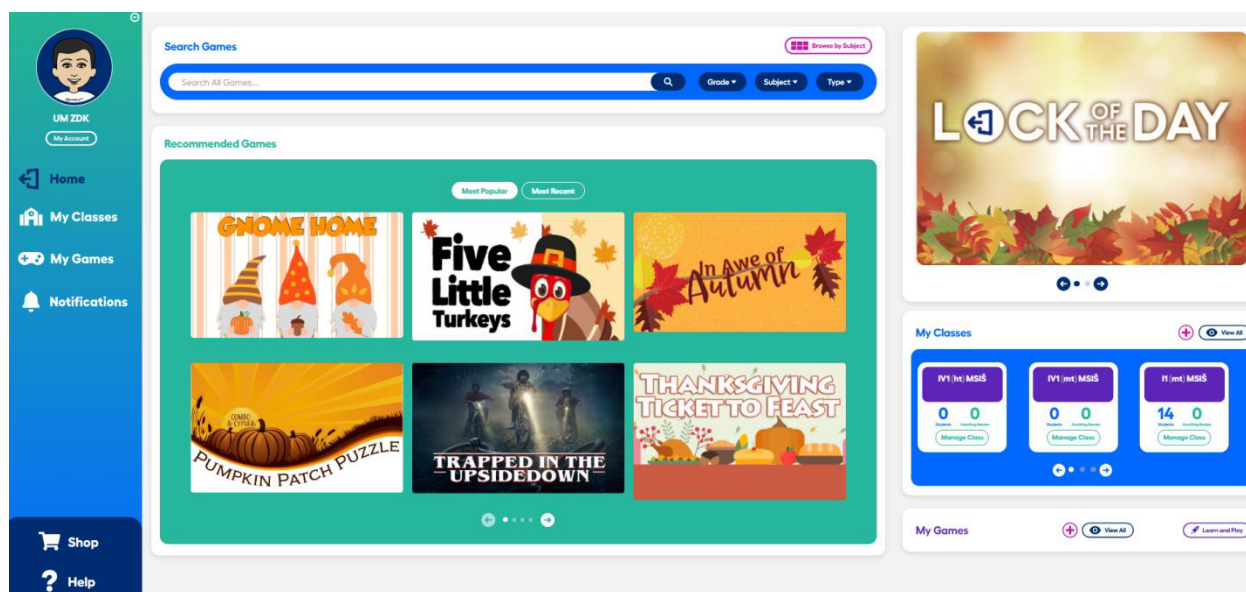
U tehnološkom pejzažu koji se brzo razvija, pred nastavnicima je izazov da angažuju učenike na inovativne i prenosive načine učenja. Nastavni modeli zasnovani na predavanjima daleko su od uvjerljivih za učenike koji su odrasli uz džepne uređaje koji pružaju stalan tok zabave, angažmana i povratnih informacija. Autori O'Brien i Pitera (2019) ističu kako gejmfikacija pruža efikasan pristup za stvaranje uzbudljivih, aktivnih iskustava učenja koja promovisu kritične načine razmišljanja kao što su saradnja, rješavanje problema, upornost i prilagodljivost. Potpunijim uranjanjem učenika u akciju učenja, a ne samo u pomalo pasivan akt čitanja onoga što želimo da nauče, učenici postaju angažiraniji i preuzimaju vlasništvo nad svojim znanjem. Jedan od načina na koji se to danas događa je povećanje onoga što se naziva pristup aktivnim učenjem kao što su gejmfikacija, učenje zasnovano na igrama (Game Based Learning - GBL). U pitanju su ozbiljne igre, aktivno i iskustveno učenje u obrazovnom okruženju. Osim u obrazovnom sektoru, tvrde Ceker i Ozdamh (2017) gejmfikacija se danas često pojavljuje uglavnom u poslovnom svijetu, bankarstvu, trgovini i zdravstvu. S obzirom na historijski proces, smatra se da je najvažnija karakteristika gejmfikacije njen potencijal da pruži dodatnu motivaciju u postizanju ciljeva. Ono što se kao način rada može povezati i upoređivati jeste uticaj GBL, PBL (Project Based Learning) i MM (Mathematical Modelling) u nastavi matematike. Dobri primjeri takvih istraživanja su Bikić et al. (2021) gdje je na primjeru MM linearnom, kvadratnom i logaritamskom funkcijom dokazan značajan uticaj modeliranja na motivaciju i uspješnosti učenika srednjih škola, Shin (2018) koji govori o učincima PBL učenja na motivaciju

i samoučinkovitost učenika stavljajući učenika u centar procesa, i istraživanje Jääskä i saradnika (2022) uz GBL metod učenja pokazuje da isti može povećati motivaciju učenje kod studenata u kontekstu visokog obrazovanja.

Šta je BreakOut EDU?

BreakOut EDU (<https://www.breakoutedu.com/>) je platforma za učenje kroz igru (Slika 1). BreakOut EDU igre se sastoje od kombinacije fizičkih i digitalnih elemenata slagalice koje se moraju riješiti u određenom vremenskom periodu.

Igrači svih uzrasta imaju izazov da otvore zaključanu kutiju BreakOut EDU koristeći kritičko razmišljanje, saradnju i kreativnost. Ova vrsta BreakOut-a predstavlja niz zagonetki koje učenici moraju riješiti u određenom vremenskom roku kako bi otključali različite brave i došli do svega što se nalazi unutar kutije. Za razliku od drugih "Escape Room" aktivnosti, učenici ne pokušavaju pobjeći sa fizičke lokacije, već pokušavaju riješiti niz zagonetki kako bi postigli krajnji cilj. BreakOut se može obaviti korištenjem fizičke kutije i brava, u virtualnom formatu ili kombinacijom gore spomenuta dva načina. Ovakva vrsta aktivnosti gradi zajednicu u učionici, jer učenici moraju raditi zajedno u parovima ili u malim grupama kako bi obavili zadatak.

Slika 1. BreakOut EDU stranica

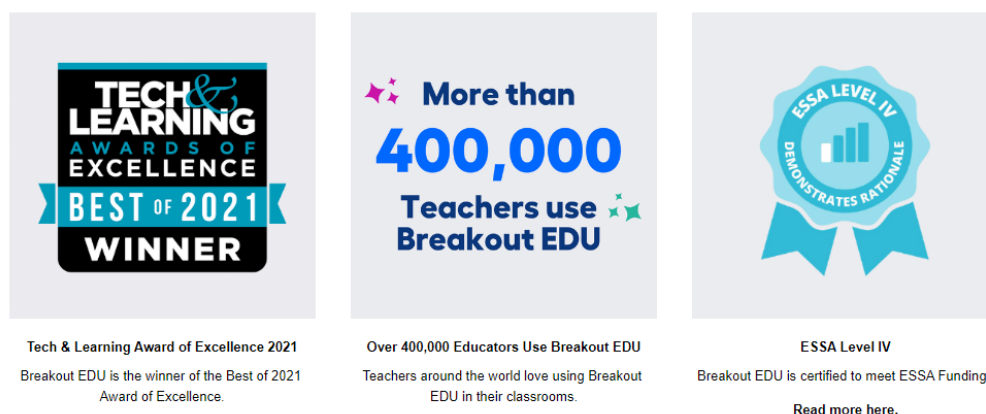
Želite vidjeti da li vaši učenici mogu sabirati ili oduzimati trocifrene brojeve? Dajte im BreakOut zadatak koji koristi ove vještine i gledajte kako se magija događa! BreakOut je zasnovan na poznatom trendu „Escape Room“ igre, Nicholson (2018) smatra da su igre uživo, kao što su „Escape Room“ i simulacije, idealne za lične aktivnosti u učionici, jer se mogu razviti tako da zahtijevaju malo tehnologije i da se iskoristi zajednički fizički prostor u kojem su smještene učionice. Za razliku od igara zasnovanih na ekranu, radnja igre uživo dovodi igrače u kontakt licem u lice jedni s drugima i uranjaju ih direktno u svijet igre.

Uključeno učenje je kombinacija namjerno angažiranih i aktivno orijentiranih procesa učenja. Uključeno učenje se povećava u svim domenama znanja. Alati i pristupi ove vrste učenja se pojavljuju u korporativnim okruženjima, poslovnim školama, školama za medicinske sestre i farmaciju, te u bibliotekarskim aktivnostima (Adams, et al., 2018).

Koriste se u korporativnom okruženju, stručnom usavršavanju i nastavi u vrtićima. Na univerzitetima i koledžima, instruktori nastoje prezentirati informacije na smislen i zanimljiv način sa studentima koji su odrasli uz tehnologiju, video igre i uz mrežne strukture.

Zašto BreakOut EDU?

Povećani angažman znači dublje učenje. U BreakOut EDU se vjeruje da konstruktivni izazovi izgrađuju angažirane i sposobne učenike. Uz veću biblioteku igara usklađenih sa standardima (K-12 spektar), nastavnici mogu stvoriti iskustvo usmjereno na učenika koje omogućava učenicima da rade zajedno, razmišljaju konceptualno i koriste prethodno znanje za dublje razumijevanje. Jednom kada učenik doživi igru Breakout EDU, vidi zašto su ove igre ključ za otključavanje ljubavi prema učenju. Kao što je već spomenuto, ciljna publika Breakout EDU-a je uglavnom usmjerena na K-12 edukatore. Iako postoje ograničeni paketi predmeta dostupnih za visoko obrazovanje, Breakout EDU komplet pruža osnove univerzitetskim edukatorima da razviju slične igre na osnovu njihovih nastavnih potreba. Studija Kwong i sar. (2022) koristi motiv "Escape Room" kako bi uključila studente da koriste materijal za kurs informatičke pismenosti za rješavanje zagonetki. Studenti su praktikovali istraživačke tehnike u učionici koja je zaobišla njihova očekivanja od tradicionalnog podučavanja. Ciljevi instruktora su bili povećati angažman studenata sa materijalom kursa i podstaći timski rad među studentima u okruženju kooperativnog učenja. Rezultati su pokazali da su Breakout EDU igre povećale interaktivnost i angažman učenika u nastavi, vrijeme za analizu/razmišljanje je efikasan način da se razjasne teški/izazovni koncepti i da su Breakout EDU igre razvile sposobnosti i vještine kod učenika za specifične teme (Kwong et al., 2022.).

Slika 2. Potvrde o kvalitetu platforme

Inače, BreakOut je zasnovan na sljedeća četiri glavna koncepta:

- *Iskustvo usmjereno na učenika.* BreakOut EDU omogućava studentima da budu u centru svog učenja uz praktične lekcije.
- *Socijalno i emocionalno učenje.* Dok rade sa vršnjacima, igrači aktivno koriste meke vještine (soft skills) koje im pomažu u stvaranju veza u učionici i van nje.
- *4C vještine.* Kritičko razmišljanje, saradnja, kreativnost i komunikacijske vještine njeguju se svaki put kada učenici igraju BreakOut EDU.
- *Standardi-usklađeni.* Gdje god se učenici nalaze na njihovom obrazovnom putu, za njih postoji BreakOut EDU aktivnost.

Kako funkcioniše Breakout EDU?

Breakout EDU zahtijeva fizički komplet koji nastavnici mogu postaviti kako bi učenici mogli riješiti zagonetke. Brave, kutije i drugi predmeti sa slike 3 mogu se koristiti u brojnim kombinacijama pričom koja se dodaje kako bi odgovarala onome što se uči. Iako bi nastavnici mogli, tehnički, sami kreirati svoje izazove, postoji mnogo kreiranih aktivnosti koje se mogu koristiti za daleko lakše iskustvo i uštedu vremena. Jednom kada nastavnici odaberu digitalnu igru sa svojih online naloga, dobijaju set instrukcija – u video formatu koji je jednostavan za

Slika 3. *BreakOut* fizički komplet

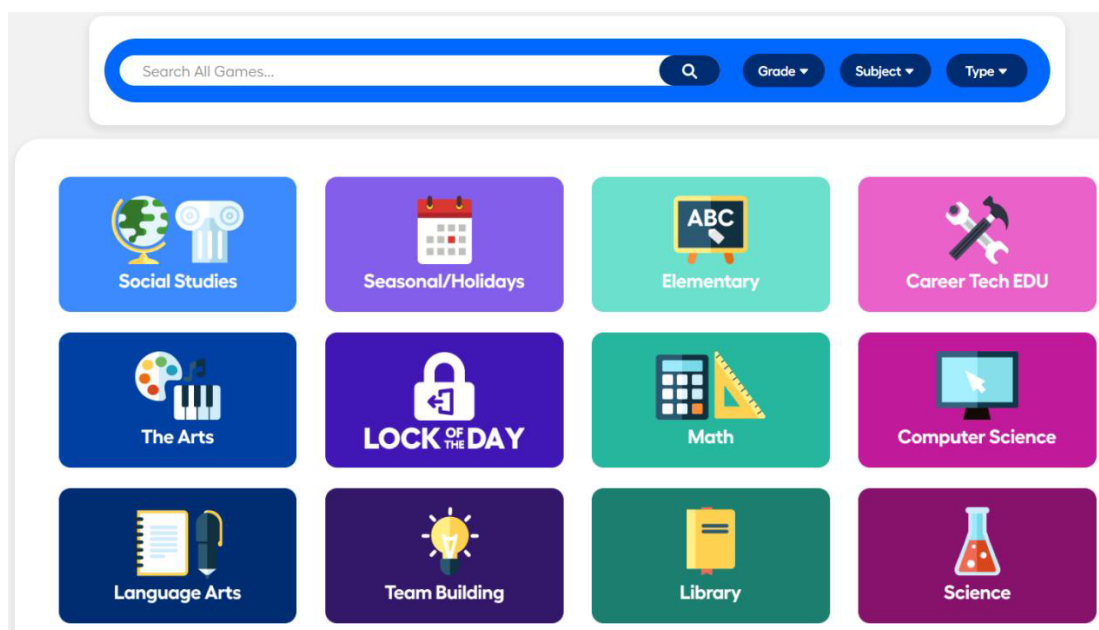
praćenje – koji pokazuje kako da podese igru. Ovo može sadržavati veze do materijala koji se mogu odštampati kako bi se iskustvu dodalo više slojeva. Svaka igra sadrži priču koja stvara razlog za "problem" i zašto ga treba riješiti. Ovo uranjanje je pojačano upotrebom "alata za olakšavanje", koji nudi tajmer za odbrojavanje i muziku koja raste u intenzitetu kako bi pojačala uzbuđenje. Učenicima se može postaviti da završe zadatak pronalaženjem različitih tragova i brava u učionici ili dalje, ovisno o tome kako je postavljeno. Nastavnici mogu posmatrati učenike da vide kako rade pojedinačno, kako rade kao tim i kako razmišljaju kada su sami suočeni sa izazovom. U članku *BreakOut EDU* (Bayer & Sorenson, 2020.) je opisana platforma i sve opcije koje nudi. Isti autori dalje navode da Breakout EDU platforma pruža priliku da se učenje zasnovano na igricama prenese u formalno i neformalno okruženje za učenje koristeći pristup "Escape Room", dok podučava određena predmetna područja i gradi životne vještine. Na

primjeru rada Detwiler et. al (2018) i studenata Univerziteta Albany, New York je pokazano na koji način BreakOut EDU utiče na razbijanje zone komfora. Studenti su, kako Detwiler i sar. (2018) navode dok je sat odbrojao, prolazili kroz niz emocija: bili su odlučni, frustrirani, ushićeni, zbunjeni, takmičarski raspoloženi i uzbuđeni. U refleksivnom razgovoru na kraju igre, dobrovoljno su rekli da je to bilo zabavno i neočekivano. Na kraju, tri od šest timova su uspješno otključali svih pet brava kako bi otvorili svoje kutije, otkrivajući sliku Damiena, kojeg su uspješno "oslobodili" iz tunela (Detwiler et al., 2018.).

Koje su najbolje funkcije Breakout EDU?

Breakout EDU se odnosi na timski rad, što ga čini odličnim alatom za pomoć učenicima da rade zajedno na zajedničkom cilju. Iz tog razloga je idealan za učenje u učionici, ali bi mogao biti postavljen tako da uključuje i učenike koji dolaze iz različitih sredina. U toj mjeri, može se koristiti i kao zabavan "icebreaker".

Ovdje je ključno da će, kako god to funkcioniralo, učenici biti primorani da aktivno uče dok dijele ideje i perspektive u pokušaju da riješe zagonetke i napreduju kao tim.

Slika 4. BreakOut EDU igre po oblastima

Dostupne su različite postavke za različite predmete i razrede, pokrivajući geometriju, algebru, tehnologiju, društvene oblasti, umjetnosti, prirodne nauke, računarske nauke, jezike i "team building". Sa jednogodišnjom licencom je dostupno više od 2000 različitih igara i 12 različitih kategorija. Ove oblasti se mogu kombinirati jer se nastavnici mogu udružiti i stvoriti multidisciplinarne izazove za učenike. Mogućnost korištenja digitalnih igara pomaže kao način da se igrate brzo i kroz različite fizičke sposobnosti.

Digitalna verzija BreakOut EDU igara koristi poseban okvir na web platformi koji radi na principu digitalnih katanaca. Otključavanje katanaca se radi u pregledniku i jednako je

primjenljiv na sve vrste zadataka. Učenici čak mogu kreirati vlastitu igru, uz odobrenje nastavnika, koju može igrati cijelo odjeljenje. Nastavnici mogu ponuditi savjete ili pustiti učenike da ne uspiju, kako smatraju prikladnim omogućavajući stvarno iskustvo za sve uključene. Važno je još napomenuti da platforma nudi i kreiranje učionice putem koje se učenicima nude digitalne igre kojima jednim klikom pristupaju na svojim računarima ili mobilnim uređajima. Bellow (2019) navodi da istraživanja otkrivaju da su poslodavci željni vještina 21. stoljeća, kao što su rješavanje problema i sposobnost dobrog rada u timu. Za stručnjakinju za nastavnu tehnologiju, Tanu Ruder, Breakout EDU je savršen način da se pomogne učenicima da razviju ove kritične vještine uz istovremeno jačanje osnovnog znanja o sadržaju.

PREGLED LITERATURE

U našem govornom području GBL je malo ili nikako zastupljen kao način rada. U potrazi za literaturom na bosanskom jeziku nismo bili u stanju pronaći radove na ovu temu. Izvori na engleskom su citirani i navedeni u literaturi ovog članka.

OPIS I IMPLEMENTACIJA AKTIVNOSTI

Dat ćemo jedan primjer BreakOut igre, slično kao u radu Rouse (2017) na igri čiji je naziv "Naučena lekcija bijegom od zombija". Vrijeme trajanja aktivnosti je jedan školski sat, učenici su raspoređeni u grupe od 4 ili 5 igrača i cijelo odjeljenje učestvuje u igri. Materijali korišteni za igru su preuzeti sa <https://www.breakoutedu.com/> stranice, prevedeni na bosanski jezik i dopunjeni sa nekoliko tragova. Za svaku igru postoji pozadinska priča, o skrivenom blagu, izgubljenom stripu, napadu vanzemaljaca, problem životinja u skloništu isl. Primjer koji ovdje navodimo također ima svoj motiv, u pitanju je hakerski napad (Slika 5). Pozivaju se agenti (učenici) da se suprostave hakerima koji postavljaju viruse tako što će pronaći odgovarajuće

Priča: Agent P- Moguća misija

Pozdrav agenti P. Međunarodni lanac kompjuterskih hakera infiltrirao se na internet. Ovi hakeri postavljaju viruse na web stranice koje pregledavaju milioni ljudi širom svijeta. Ovaj virus je vrsta zlonamjernog softvera koji ubacuje svoj kod kako bi se umnožio mijenjajući programe i aplikacije na računaru. Ovi hakeri moraju biti uhvaćeni i izvedeni pred lice pravde. Računamo na vas, agenti. Postoji nekoliko pristupnih kodova za dobijanje povjerljivih datoteka koje smo već prikupili od hakera, ali iz sigurnosnih razloga, kodovi su šifrirani. Koristite svoju obuku za dekodiranje šifriranja i preuzimanje datoteka. Požurite, prije nego što bude prekasno i dok virus ne napadne i najsigurnije kompjuterske mreže.

Slika 5. Priča: Moguća Misija (Mission Possible)

kodeve i spasiti izuzetno važne datoteke. Postoji nekoliko tragova koje ekipe pokušavaju spojiti koristeći matematička znanja i vještine, te dobiti pristupni kod ili šifru.

PRVI TRAG

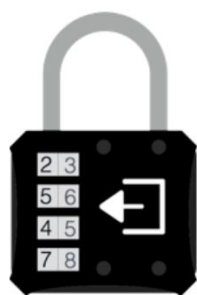
Ostavljen je podsjetnik agentima od strane FBI odjela za kibernetičke zločine. Igrači bi trebali iz teksta zaključiti o kojim ciframa se radi. Kada se kaže da su se hakeri infiltrirali na 94 sajta u posljednjih 23.5 minuta. Ovom brzinom hakuju nekoliko lokacija u minuti, odnosno $94:23.5 = 4$. Ovaj lanac kriminalaca je veoma prikriven. Jedna četvrtina od 36 osumnjičenih je pobjegla vlasti, dakle $\frac{36}{4} = 9$. Virus se širi velikom brzinom. Postoji 48 novih zemalja koje su bile pogođene u posljednjih nekoliko sati. To je 6 puta kao iznos jučer, ili $48:6 = 8$. Od 32 međunarodna internet zasnovana zločina u našim dosijeima, 25% njih se može vratiti nazad u ovu kriminalnu organizaciju, tj. $32 \cdot \frac{25}{100} = 8$.

Slika 6. Prvi trag sa dodatnim QR kodom kao uputom

Dodatni trag se često sakrije ispod stola, iza slike na zidu, zgužva se papir i baci na pod, isiječe na dijelove koji igrači moraju sastaviti. U ovom slučaju je skriveni trag QR kod koji jednostavnim skeniranjem (mobilnim uređajem) odvede na poveznicu <https://www.tutorialride.com/c-basic-programs/print-reverse-of-a-4-digit-number-c-program.htm>.

Riječ je o algoritmu koji ispisuje četverocifreni broj u obrnutom slijedu cifara. Rješenje prvog traga je šifra **8894**. Igrači će zatim otključati katanac sa četverocifrenom kombinacijom.

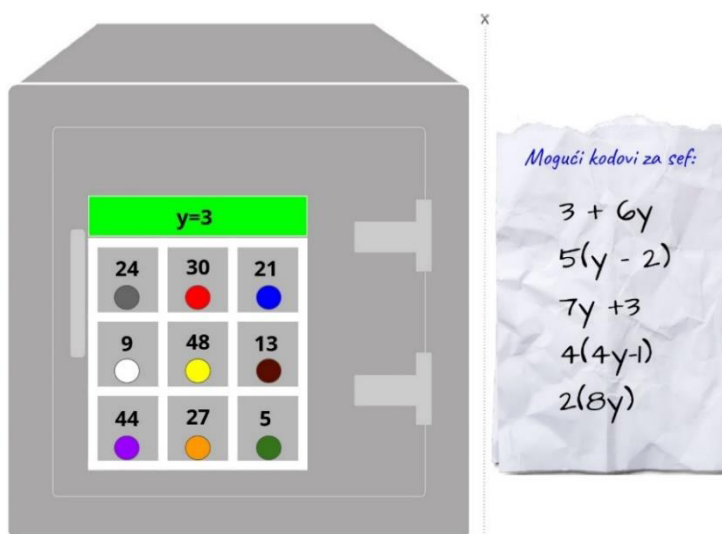

RJEŠENJE

8894

DRUGI TRAG

Pronađen je sef sa datotekama ali je zaključan, potrebno je spojiti ova dva traga koji će biti isječeni dijelovi papira ostavljeni negdje u učionici. Kada igrači konačno shvate da su to dijelovi koji pripadaju jedan drugom krenut će u rješavanje.

Slika 7. Drugi trag dat u dva dijela

Na sefu je data vrijednost $y = 3$ a redom izrazi na komadu papira će biti:

 $3 + 6y = 3 + 6 \cdot 3 = 3 + 18 = 21$

plava boja

 $5(y - 2) = 5(3 - 2) = 5 \cdot 1 = 5$

zelena boja

 $7y + 3 = 7 \cdot 3 + 3 = 21 + 3 = 24$

siva boja

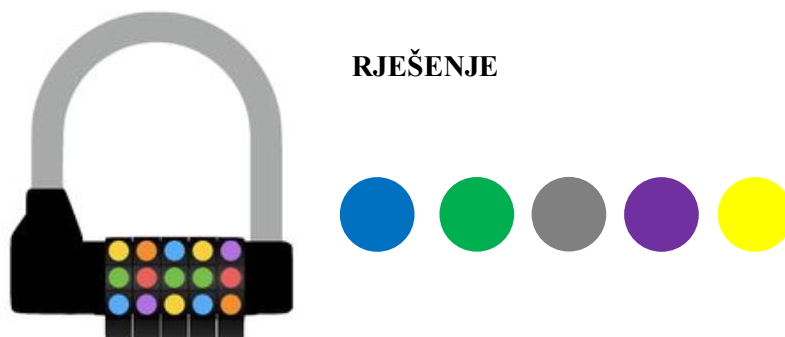
 $4(4y - 1) = 4(4 \cdot 3 - 1) = 4(12 - 1) = 4 \cdot 11 = 44$

ljubičasta boja

 $2(8y) = 2(8 \cdot 3) = 2 \cdot 24 = 48$

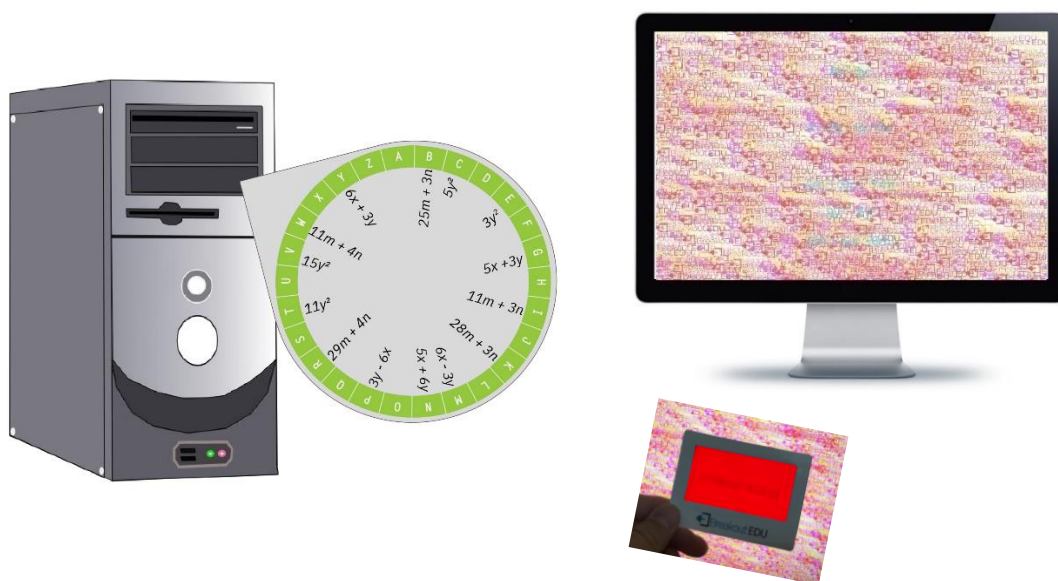
žuta boja

Rješenje je kombinacija boja, katanac sa bojama će se otključati kada se postavi dobijeno rješenje.

TREĆI TRAG

Na ilustraciji ispod se može vidjeti dokument (slika desno) na kojoj se ne može najjasnije vidjeti sadržaj.

Slika 8. Treći trag sa crvenim sočivom

BreakOut kao dodatnu opremu ima i tzv. crveno sočivo (red lens) baš za ovakve tragove. Zaista, kada se gleda kroz sočivo izrazi ispod su izuzetno jasni i vide se u nijasni crne boje. Nakon toga pronaći pojednostavljene identične izraze na shemi uz računar na slici.

🕶 $8y^2 - 3y^2 = 5y^2$

C

🕶 $x + 8y - 5y + 5x = 6x + 3y$

Y

🕶 $4m + 3(n + 7m) = 4m + 3n + 21m = 25m + 3n$

B

🕶 $9y^2 - 6y^2 = 3y^2$

E

🕶 $5m + 4(n + 6m) = 5m + 4n + 24m = 29m + 4n$

R

Svaki od izraza odgovara jednom slovu alfabetu, jasno je da će rješenje biti tajna riječ.

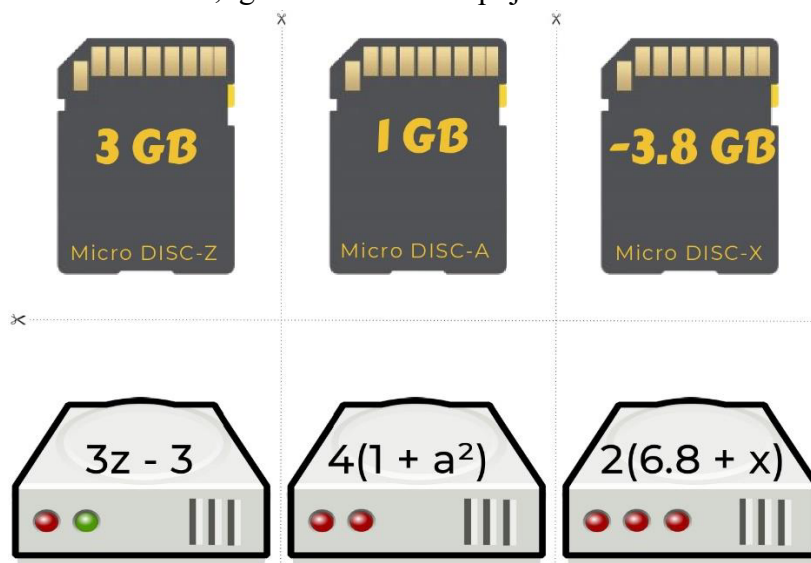

RJEŠENJE

CYBER

ČETVRTI TRAG

Sljedeći trag sadrži memorijske kartice i odgovarajuće konzole. Svi dijelovi će biti izrezani i razbacani po dijelovima učionice, igrači bi ih trebali spojiti.

Slika 9. Četvrti trag

Način da se kartice spoje sa računarima je po nazivu kartice, Micro DISC – Z je onaj koji odgovara $3z - 3$, Micro DISC – A sa $4(1 + a^2)$ i Micro DISC – X odgovara $2(6.8 + x)$. Uvrštavanjem kapaciteta memorijskih kartica se redom dobiju rješenja.

$$\begin{aligned} z &= 3 \\ 3z - 3 \\ 3 \cdot 3 - 3 \\ 9 - 3 \\ 6 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} a &= 1 \\ 4(1 + a^2) \\ 4(1 + 1^2) \\ 4(1 + 1) \\ 4 \cdot 2 \\ 8 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} x &= -3.8 \\ 2(6.8 + x) \\ 2(6.8 + (-3.8)) \\ 2(6.8 - 3.8) \\ 2 \cdot 3 \\ 6 \end{aligned}$$

Učenici bi mogli imati dilemu kako poredati dobijene cifre, za to će im poslužiti crveni dugmići na konzolama, na prvom je upaljen jedan, na drugom dva a na trećem tri.

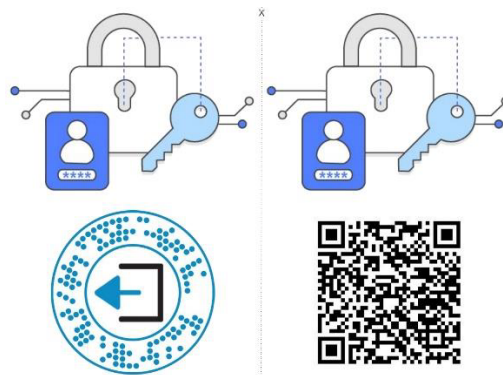
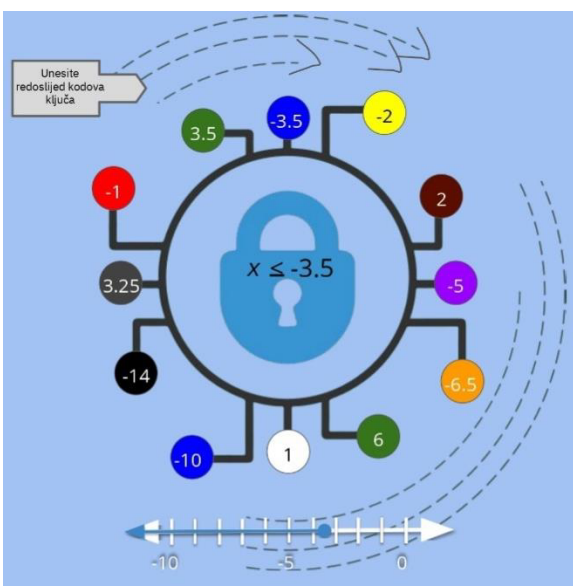

RJEŠENJE

686

DODATNI TRAG

Trag koji može poslužiti kao zamjenski drugom ili trećem tragu, jer BreakOut Edu set sadrži samo dva katanca ovog tipa. Ti katanca se mogu podesiti tako da rješenje bude kombinacija slova, boja, smjerova, oblika, brojeva ili čak neka kombinacija navedenih.

Slika 10. Peti trag i kodovi za nalaženje skrivenog ključa

Rješenje je ustvari vrlo jednostavno, unijeti redoslijed kodova i to od za $x \leq -3.5$ i niže krećući se u smjeru kazaljke na satu.

- -3.5
- -5
- -6.5
- -10
- -14

plava boja

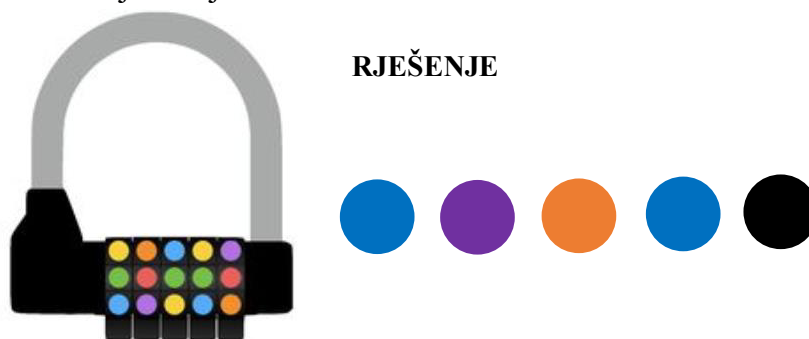
ljubičasta boja

narandžasta boja

plava boja

žuta boja

Katanac se otključa kombinacijom boja.

BreakOut Edu u svom okviru ima i obični katanac sa ključem koji se može sakriti negdje u prostoriji. Za ovaj dio se često iskoristi zagonетка kao npr. označena slova (drugom bojom) u tekstu koja daju rečenicu gdje je sakriven ključ (ključ je na mjestu gdje boravi profesor), zgužvani papiri na podu koji zajedno čine riječ koja asocira na lokaciju ključa (PROZOR), a može biti ispisano nevidljivom tintom koja se može vidjeti samo pod UV svjetlom, koristeći UV lampu koja bi bila ili u BreakOut Edu kutiji ili negdje sakrivena u prostoriji, zalijepljena ispod stola, da visi na nekom koncu sa plafona, može se i skicirati mapa i sl. Tintom se može napisati na datim tragovima ili negdje drugo u prostoriji, na vratima, stolu, stolici i sl. Međutim, ovaj trag ima poseban digitalni momenat, skeniranjem jednog od dva koda (BreakOut ili QR) igrači budu odvedeni na BreakOut digitalnu verziju igre sa jednom kombinacijom, gdje će upisati rješenje prethodnog zadatka. Poruka koja slijedi je takva da naizgled ni po čemu nije posebno, međutim ako se bolje pogleda primijetit će se da nedostaju neka slova. Ona slova koja nedostaju formiraju rečenicu “key under the chair”, dakle ključ je ispod stolice.

Slika 11. Dodatni trag za pronalaženje skrivenog ključa

Pronađeni BreakOut tajni ključ otključava malu BreakOut kutiju koja se nalazi u većoj. Kada se otvori i mala kutija unutra se može ostaviti nešto što simbolizira izlazak iz problema, to može biti igračka, poruka, neki predmet, ključ od učionice, karta sa još nekim tragom, uglavnom nešto što ima smisla i veže se za početnu priču. U ovom slučaju smo konkretno ostavili USB flashdrive, igrači su isti uključili u računar i pokrenuli video u kojem su poruke da su spasili sve datoteke, da su uspjeli u misiji uz čestitke cijelom timu za uspješan završetak zadatka. Kada se sve završi zatražimo od svakog igrača da iz pakovanja reflektirajućih kartica izvuče jednu kartu i odgovori na pitanje, na taj način kompletiramo aktivnost. Kada svi iznesu svoja mišljenja i zapažanja čak i oni koji nisu bili previše uključeni u rješavanje nekog zadatka će saznati na koji način su riješeni zadaci i imati bolji uvid u cijeli izazov.

ZAKLJUČAK

Autor Nicholson (2018) u svom radu naglašava da povezivanjem aktivnosti učenja u priču na smislen način, ove igre „bijega“ mogu stvoriti nezaboravna iskustva učenja koja se ne mogu ponoviti standardnim aktivnostima u učionici. Nakon dizajniranja, implementacije i usavršavanja nekoliko Breakout EDU lekcija, otkrili smo da ovaj gamificirani pristup angažuje učenike i pomaže im da vide biblioteku kao pristupačan resurs tokom svoje akademske karijere. Učenici su motivirani jasnim ciljem prema kojem se od njih traži da rade i angažovanim okvirom za postizanje tog cilja. Osim toga, Breakout EDU sesije se bave pitanjem različitih nivoa vještina omogućavajući nastavnicima da procijene razumijevanje učenika i omogućavajući učenicima da se podignu do nivoa izazova za koji su spremni. Ponuda tragova različite težine omogućava učenicima da rade na tragovima koji im odgovaraju i uče od svojih vršnjaka koji sa drugačijim shvatanjima ili širim istraživačkim vještinama. Breakout EDU igre pružaju jednostavan instrukcijski okvir koji se može implementirati u mnogim disciplinama kako bi učenje postalo interaktivnije, kolaborativno i zanimljivije. O'Brien i Pitera (2019) još navode da gamificirano učenje podstiče kritičko razmišljanje kao što su ispitivanje, rješavanje problema i timski rad i pomaže učenicima da steknu vještine koje će ih odvesti od učionice do radnog mjesta.

Slika 12. Reflektirajuće kartice

Učenje kako da "bolje ne uspiju" pomaže učenicima da pređu sa srednjoškolskog binarnog razmišljanja na istraživački način razmišljanja, pripremajući ih za istraživanje na nivou fakulteta za koje moraju biti u stanju da preformulišu pitanja i prilagode svoje ciljeve i zadatke. Na kraju BreakOut sesije se uglavnom nekoliko minuta posveti za dobijanje povratnih informacija i kritički osvrt na aktivnost. Za ovu svrhu služe reflektirajuće kartice (Slika 12.) koje su dio BreakOut fizičkog kompleta, svaki od učesnika iz špila od 52 kartice izvlači po jednu karticu i daje vlastiti osvrt na ono što se dešavalo tokom BreakOut EDU igre. Neka od pitanja na karticama su: *Šta biste uradili drugačije sljedeći put? Opiši kako je drugi član tvoje grupe dao primjer kritičkog mišljenja. Napiši poemu (haiku, akrostih i sl.) što bi moglo biti trag u igri. Koja od zagonetki u igri je bila najteža za riješiti? Opisati kako je tim radio zajedno da riješi problem. Kreirati mapu igre opisujući kako su zagonetke bile povezane sa katancima. Kako biste igru objasnili članu vaše porodice? Kako ste efikasno komunicirali i iznijeli svoje ideje grupi? Opisati kako je svaki član tima imao priliku dati vlastiti doprinos. Kreirati zaplet priče koji bi bio povezan sa nastavnom jedinicom koji trenutno učimo.*

Istraživači Ismail i saradnici (2019) su proveli istraživanje na dvije grupe studenata Alexandria Univerziteta i Damanhour Fakulteta. Isti autor dalje navodi da upotreba GBL-a općenito simulira kod studenata uživanje i zabavu. Pored toga, studenti su imali umjereno visok nivo informiranosti o kompetencijama. GBL ima mnogo prednosti i mana. Prednosti su kako navode zabava, radost, zainteresovanost, motivacija i pronicljivost studenata i nastavnika. Nastavnici su dodali da GBL potiče učenje kroz rad, nedostaci su ti jer kod učenika perceptivni GBL zahtijeva iskustvo, a svakako je potrebna priprema koja oduzima vrijeme.

Kada edukator vodi igru Breakout EDU, oni vide učenike kako uče u realnom vremenu, što se može svesti na tri glavna ishoda:

- **POTPUNI ANGAŽMAN.** Učenici najbolje uče kada su angažovani! Breakout EDU pruža priliku učenicima da igraju aktivne uloge u svojim učionicama. Gledate kako se angažman povećava dok učenici postaju uronjeni u postavljena pitanja kroz igru, rješavanja problema i učešća u grupnim diskusijama.
- **RAST U REFLEKSIJI.** Breakout EDU iskustvo se ne završava kada igrači „pobjegnu iz učionice“. Učenje se nastavlja dok učenici razmišljaju o igri, stvarajući nove veze dok razmatraju svoje iskustvo i postavljaju važna pitanja: Šta je dobro prošlo? Šta biste uradili drugačije sljedeći put? Ko iz vašeg tima zaslužuje pohvale? Nastavnici smatraju da je vrijeme za razmišljanje sjajno vrijeme da vidite kako blistaju 4C (critical thinking, collaboration, creativity, communication)- i SEL (Social-Emotional Learning) vještine učenika.
- **IZRAĐEN ZA SVAKOG UČENIKA.** Učenici svih akademskih sposobnosti i sklonosti mogu učestvovati u igrici BreakOut EDU. Svaki učenik može donijeti novu perspektivu ili skup vještina kako bi pomogao timu. Bilo da se radi o brznoj mentalnoj matematici, sklonosti ka zagonetkama ili liderskim vještinama, igrači mogu pokazati svoju snagu i osjećati se dobro u vezi sa svojim doprinosima. Uspjeh u igrici BreakOut EDU se zaista oslanja na to da svi unesu svoje talente, vještine i rade zajedno.

Literatura:

1. Adams, V., Burger, S., Crawford, K., & Setter, R. (2018). Can you escape? Creating and escape room to facilitate active learning. *Journal for Nurses in Professional Development*, 34(2), E1 – E5.
2. Bayer, R.I. & Sorenson, C. (2020). Resource Review: Breakout EDU. *Journal of Youth Development*. 15. <https://doi.org/10.5195/jyd.2020.919>
3. Bellow, A. (2019). *Fostering collaborative problem solving in schools*. Preuzeto sa: <https://www.breakoutedu.com/blog/2018/12/21/tana-ruder-case-study-blog>
4. Bikić, N., Burgić, Dž., & Kurtić, V.(2021). The effects of mathematical modelling in mathematics teaching of linear, quadratic and logarithmic functions. *European Journal of Mathematics and Science Education*, 2(2), 129-144. <https://doi.org/10.12973/ejmse.2.2.129>
5. BreakOut EDU. (n.d.). *Breakout EDU - Educational Games*. <https://www.breakoutedu.com/>
6. O'Brien, K., & Pitera, J. (2019). Gamifying Instruction and Engaging Students With Breakout EDU. *Journal of Educational Technology Systems*, 48(2), 192–212. <https://doi.org/10.1177/0047239519877165>
7. Ceker, E., & Ozdamh, F. (2017). What “gamification” is and what it’s not. *European Journal of Contemporary Education*, 6(2), 221 – 228.
8. Detwiler, S., Jacobson, T., & O'Brien, K. (2018). BreakoutEDU: Helping students break out of their comfort zones. *College & Research Libraries News*, 79(2), 62. <https://doi.org/10.5860/crln.79.2.62>
9. Ismail, M.S., Shosha, A.A., & Ahmed, H.A. (2019). Perception of Nursing Students and Educators toward Using the Game-Based Learning as an Active Learning Strategy.
10. Jääskä, E., Lehtinen, J., Kujala, J. & Kauppila, O. (2022). Game-based learning and students’ motivation in project management education. *Project Leadership and Society*. 3. <https://doi.org/10.1016/j.plas.2022.100055>
11. Kwong, V., Falzon, J. & Feighery, J. (2022). Integrating Immersive Experiences to Instruction through BreakoutEDU: Lessons Learned. *International Journal of Librarianship*. 7. 116-126. <https://doi.org/10.23974/ijol.2022.vol7.1.209>
12. Nicholson, S. (2018). Creating Engaging Escape Rooms for the Classroom. *Childhood Education*. 94. 44-49. <https://doi.org/10.1080/00094056.2018.1420363>
13. Rouse, W.L. (2017). Lessons Learned While Escaping From a Zombie: Designing a Breakout EDU Game. *The History Teacher*, 50, 553-564.
14. Shin, M. (2018). Effects of Project-based Learning on Students’ Motivation and Self-efficacy. *English Teaching*. Vol. 73, No. 1, Spring 2018 DOI: 10.15858/engtea.73.1.201803.95

BREAKOUT EDU EDUCATIONAL BOX – EXAMPLE OF ONE ACTIVITY

Abstract

Through this work, we want to give an idea to elementary and secondary school mathematics teachers how to motivate students and interest them in the mathematics class using the BreakOut box on the example of the educational game "hacker attack" and to point out the importance of a different approach to the processing of teaching content. Research shows that children are largely mathematically illiterate, that children are not taught to think critically, they do not have developed logical thinking, and we hardly have a problematic approach to organizing classes. Everything mainly boils down to the frontal form of work. The authors of this paper use the BreakOut EDU box in their teaching practice and in this paper present a proposal for creating activities. BreakOut EDU is based on learning by solving puzzles, finding combinations and unlocking padlocks. There is a physical and digital version of the platform, which is based on the "Escape Room" mode of operation. At the beginning, a story that presents a problem situation is connected by clues and the discovery of secret keys, and the students solve tasks in teams and come to a solution. The ultimate goal is to unlock the box and retrieve the key or solution contained in the box.

Keywords: BreakOut box, GBL gamification, learning through play, problem solving

PEDAGOGIJA

Vanr. prof. dr. Nermin Tufekčić
 Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici

ZNANSTVENOTEORIJSKA DESKRIPCija RAZLIČITIH VIDOVA EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ

Sažetak

Cilj ovog rada bio je da se uradi znanstvenoteorijska deskripcija različitih vidova ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Od istraživačkih metoda korištena je metoda teorijske analize, a kao istraživački korpus korišteni su dostupni relevantni znanstvenoteorijski i znanstvenoistraživački izvori.

U radu su predstavljeni sljedeći vidovi ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj: igra i igrovne aktivnosti, nastava kao vid ekološkog odgoja i obrazovanja, slobodne aktivnosti, kulturna i javna djelatnost škole, ekološki dgoj i obrazovanje za održivi razvoj putem časova odjeljenske zajednice, te zimovanja i ljetovanja kao vidovi ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

Istraživačke spoznaje potvrdile su posebnosti i značaj svakog od predstavljenih vidova ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, te je izveden zaključak kako oni integrirano i u sinergiji čine cjelinu suvremenog ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

Ključne riječi: *igra i igrovne aktivnosti, nastava, slobodne aktivnosti, kulturna i javna djelatnost škole, zimovanja i ljetovanja*

UVOD

Čovjek se prema Zemlji i vlastitoj okolini odnosio neodgovorno kroz cijelu historiju i još uvijek se tako odnosi (Polić, 2006). Kao izraz svijesti da je Zemlja ugrožena sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća nastao je koncept o održivom razvoju. Ciljevi održivog razvoja povezani su sa ciljevima odgoja i obrazovanja. „Priroda, društvo i čovjek temelje se na ideji razvoja“ (Strugar, 2008: 2). Društveni razvoj obuhvaća promjene u čovjeku i njegovoj okolini radi zadovoljenja čovjekovih potreba. Društveni razvoj „sastoji se u onim promjenama u okolini čovjeka koje doprinose porastu kvalitete njegova življenja“ (Pastuović, 1999: 146).

U ovoj definiciji je vidljiva čovjekova sebičnost u odnosu na prirodno okruženje jer se zanemaruju potrebe i razvoj prirode, čovjekove okoline i drugih bića. Prema Supeku (1973: 195), čovjek počinje rušiti djela i rad prirode koji je omogućio da se on pojavi na ovom planetu, dok sa druge strane „počinje borba za opstanak“ što je upozorio indijanski poglavica Seattle 1854. godine u pismu koje je uputio Abrahamu Linkolnu.

Čovjek je spoznao da svijet treba promatrati u cjelini, a njegove dijelove u međuzavisnosti, te se javlja u međunarodnoj politici ideja održivog razvoja.

Predsjednica Norveške G. Harlem Brundtland u izvještaju „Our Common Future“ (1987) upotrijebila je izraz potrajnost ili trajno održivi razvoj (sustainable development).

Ponovo se pojam održivi razvoj pojavljuje 1980. godine u dokumentu World Conservation Strategy Međunarodnog udruženja za očuvanje prirode.

Prema definiciji Svjetske komisije za okoliš iz 1987. godine „Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava postojeće potrebe i ne ugrožava sposobnosti budućih generacija za zadovoljavanje vlastitih potreba“ (UNESCO-ov svjetski izvještaj, 2007: 141). Ovu definiciju gotovo u cjelosti je prihvatila i Konferencija za okoliš i razvoj Ujedinjenih naroda 1992. godine.

To je razvoj „koji podmiruje današnje potrebe bez okrnjivanja budućih generacija u zadovoljavanju njihovih potreba“ (Glavač, 2001: 145).

Prvi hrvatski „Ekološki leksikon“ definira održivi razvoj na sljedeći način: „pristup iskorištavanju raspoloživih resursa i gospodarenje njima tako da se zadovoljavaju današnje potrebe, ali bez okrnjivanja budućih generacija u zadovoljavanju njihovih potreba“ (Đikić i sar., 2001: 335). U Hrvatskom leksikonu održivi razvoj se definiše kao „razvoj s težnjom za podizanje kakvoće ljudskog života bez narušavanja globalnog ekosustava“ (Macan, 2005: 262).

Pred održivi razvoj postavljeni su sljedeći ciljevi :

- „društveni napredak u kojem se prepoznaju potrebe svakog
- uspješna zaštita okoliša
- umjereno (razumno) korištenje prirodnih resursa i
- održavanje visoke i stalne razine gospodarskog rasta i zaposlenosti“ (Strugar, 2008: 4).

Brojne su globalne promjene koje su ugrozile čovjekovu okolinu. Na općem nivou to su: „terorizam, opasnost od nuklearnog rata, globalno zagrijavanje, računalni virusi, kloniranje ljudskih bića, smrt oceana, smanjivanje biološke raznolikosti, sve veće rupe u ozonskom omotaču, pojedinačni skandali na regionalnim tržištima i niz drugih događaja mogu gurnuti svijet u kaos“ (Rifkin, 2006: 326). O brojnim promjenama zavisi održivi razvoj (prema Supeku, 1973., Delorsu, 1998., Glavaču, 2001. i Poliću, 2006). Najčešće promjene koje na ovo utiču su:

- rast svjetskog stanovništva,
- urbanizacija,
- potrošnja energije, sirovina i onečišćenje atmosfere,
- snabdjevenost hranom.

Budućnost „ove jedine Zemlje“ i ljudske vrste danas je teško prognozirati. Prema jednom predviđanju slika svijeta 2030. izgledat će ovako: „čovjek će prosječno živjeti 72,2 godine, radit će više umirovljenika, a manje djece, smanjit će se broj siromašnih, proračuni za naoružanje i dalje će rasti, a vojska će se oslanjati na plaćeničke skupine i obavještajce, ratovat će se zbog vode, alternativna medicina će biti popularnija, opadat će utjecaj međunarodnih organizacija, čovjek će težiti za kvalitetnijim obrazovanjem. Kina će dominirati u ekonomiji, klimu će obilježiti više tornada, požara, suša, i poplava, a do 2100. godine temperatura bi mogla porasti između 1,1 i 6,4 stupnja (Strugar, 2008: 6). Koncept održivog razvoja usmjeren na očuvanje i zaštitu prirodne čovjekove sredine je jako važan i bitan. Isto tako je važan i bitan koncept koji se odnosi na nematerijalne faktore, „one koji nisu povezani s pomanjkanjem prirodnih bogatstava ili nedostatkom materijalnih dobara i infrastruktura, ali snažno određuju kvalitetu življenja čovjeka i cjelokupnu perspektivu njegovog napretka, tj. razvoja. Temeljne vrijednosti na kojima počiva nematerijalni, mogli bismo reći socijalni aspekt koncepta održivog razvoja, prije svega su sloboda, solidarnost, jednakost i međusobno uvažavanje ljudi bez obzira na njihovu dob, spol, rasu, vjeru, socio-ekonomski status i slično. Ove vrijednosti, prepoznatljive po promoviranju nenasilja, tolerancije i demokratičnosti, značajno određuju kvalitetu življenja čovjeka, kako na globalnoj razini (u svjetskim ili nacionalnim razmjerama), tako i na onoj lokalnoj i pojedinačnoj (šire i uže socijalno okruženje, radna organizacija, porodica, škola, vrtića skupina i dr.). Također možemo reći da je kvaliteta življenja čovjeka razmjerna stupnju na kojem on uspijeva zadovoljiti svoje biološke, psihološke, duhovne, intelektualne i socijalne potrebe, te ostvarivati i uživati temeljna ljudska prava i slobode“ (Slunjski, 2008: 232).

Igra i igrovne aktivnosti kao vid ekološkog odgoja i obrazovanja

Igra je oduvijek sastavni dio dječijeg života. Bez obzira što se mijenjao način života tokom društvenog razvoja, igra je i u novim uslovima društva ostala sastavni dio dječije aktivnosti. Značaj dječije igre porastao je u zadnje vrijeme. Brojni istraživači došli su do saznanja da je igra nezamjenjivo sredstvo za upoznavanje djeteta predškolskog uzrasta, a istovremeno vrlo uspješno odgojno i terapijsko sredstvo. "Dete predškolskog uzrasta najviše slobodnog vremena provede u igri, u kojoj dolazi do izražaja njegova aktivnost, intelektualni razvoj, njegovi motivi, procenjivanje vrednosti, osećajno doživljavanje, lične osobine itd. Zbog toga je dečija aktivnost u igri jedan od najprirodnijih puteva koji nam na poseban način otkriva dinamičnu strukturu i dejstvovanje dečije ličnosti" (Smiljanić i Toličić, 1987: 145).

U igri dijete razvija brojne sposobnosti i prihvata se sve težih zadataka. Dijete koje je ojačalo u igri lako prihvata školske zadatke i dobro uči, bit će staloženo i smireno pri radu i imat će uspjeha u kasnijem životu.

Veliki broj igara podstiče ekološki odgoj predškolske djece. Navodimo neke od njih:

- imitativne igre ili igre "kaobajagi";
- konstruktivne igre (gdje dijete može konstruisati različite objekte uz pomoć građevinskih materijala);
- senzorne, motorne, intelektualne osobine ličnosti se takođe mogu vježbati uz pomoć igara;
- igre proizvodnje (trgovac, vozač, krojač, kuhar – dijete podržava određenu oblast ljudske djelatnosti);
- vojničke igre (igre rata, vojske, policije);
- igre sposobnosti (fudbala, odbojke, košarke);
- igre realnosti (npr. dijete lutku hrani, kupu, uspavljuje je, mazi, njeguje; igre baštovana, trgovaca, učitelja, ljekara itd.);
- pokretne igre sa rekvizitima;
- igre u kojima djeca rukuju raznim materijalima;
- igre u prirodi i okolini: u šumi, na livadama, na obalama, u parkovima, penjanje po stablima (ujedno je ovo i boravak na svježem zraku);
- eko-igre: svrstavanje otpada (to je i matematička igra, jer se djeca uče da razvrstavaju po različitim kriterijumima (stari papir, plastična ambalaža itd.);
- vođene fantazije: maštovati put oko svijeta – djeca se opuštaju, slušaju voditelja i zamišljaju krajolike.. ;
- igre dramatizacije (da vidimo kako se djeca odnose prema biljkama, životinjama, prema smeću);
- igre osjećanja (kakva je Zemlja kad se ljuti, kad je sretna, kad je tužna, kako možemo zaštititi Zemlju – kombinacija sa razgovorom i slično);
- igra ogledala – "Mi smo mali mačići";
- didaktička igra – "Čarobna vrećica";
- igra pretvaranja (pokazivanje pružanja ljubavi mački i mačićima);
- igra: "Otkrij po glasu koja je životinja";
- igra pantomime: prepoznaj šta radi mačka (lovi, igra se, jede, umiva se itd.);
- igre opuštanja i relaksacije;
- igre glinom (modelovanje);

- igre scenskom lutkom;
- takmičarske igre;
- pokretne igre;
- stvaralačke igre (putujemo brodom);
- igra uloga (putnici, mornari, kapetan..);
- stvaralačka igra (kuhamo ručak u zemljanom loncu);
- imitativne igre: porodica, pospremanje stana, odlazak u šetnju!

Igra kao metoda i sredstvo učenja poseban značaj ima u radu sa predškolskom djecom. Igra ima izuzetno važno mjesto u obrazovanju djece. Sve više se shvata i prihvata u osnovnim školama da "dječija igra odgovara dječijim interesovanjima i ojačava njihovu sveukupnu motivaciju" (Pramling, 1996; Docket i Fleer, 1999; prema: Pehar, 2007).

Pravo djeteta na igru naglašeno je u članu 31. *Konvencije o pravima djeteta Ujedinjenih naroda* (1989). Izvještaji norveških stručnjaka pokazuju da se u odgojno-obrazovnom radu sve češće koristi igra kao motivacioni faktor. Smatra se da bi u školskoj sredini trebalo uvažavati sljedeće dimenzije igre:

- njenu jedinstvenu unikatnu vrijednost i
- učenje kroz igru.

Uključivanje igre u proces obrazovanja predstavlja holistički pristup obrazovanju (Framework Plan, 1996; vidi: Pehar, 2007: 113). Smatra se da djeca najviše uče i nauče ukoliko se o njima vodi kvalitetna briga i organiziraju za njih igre.

Pehar navodi da norveško reformsko iskustvo naglašava sinergično promicanje igre i učenja u odgojno-obrazovnim ustanovama. Program *Step by Step* koji se realizira u našim predškolskim ustanovama stavlja dijete u centar aktivnosti, gdje se maksimalno poštuju dječije potrebe za igrom, kretanjem, aktivnošću, slobodnim istraživanjima, koje prati radost. Ovaj projekat podstiče okruženje da prihvate djecu, što omogućava da svako od njih doživi radost, povećavaju se individualne sposobnosti i razvijaju socijalne relacije. Program uvažava sve naučne karakteristike igre, kao što su:

- "igra je interaktivna,
- igra je spontana, slobodna, bez prinuda,
- igra je interesantna i u njoj djeca uživaju,
- igra je neograničena, maštovita, ekspresivna i divergentna" (Pehar, 2007: 116).

Iz svih navedenih razloga i prednosti igre kao metode rada, igru treba često upražnjavati u radu sa predškolskom djecom i djecom mlađe školske dobi i pri realizaciji sadržaja ekologije. Na taj način ćemo sigurno poticati kod djece razvoj ekoloških uvjerenja, navika, vrijednosti i praktičnih ekoloških aktivnosti.

Nastava kao vid ekološkog odgoja i obrazovanja

Nastava je složen, planski organizovan i vođen proces od strane nastavnika u kome učenici stiču znanja, razvijaju vještine i navike, razvijaju se psihofizički i svestrano se odgajaju. Nastavnim procesom rukovodi nastavnik. U stvari, tri su bitna faktora nastave: učenik, nastavnik i nastavni sadržaji (didaktički trokut). U zadnje vrijeme uključuje se i nastavna tehnologija kao četvrti, važan faktor nastave (didaktički četverougao).

Brojne su definicije nastave od strane različitih didaktičara. Prema Šimleši (1983), nastava je jedinstveni odgojno-obrazovni proces koji se pod nastavnikovim rukovodstvom

odvija planski i sistematski s jednom relativno stabilnom skupinom učenika, s ciljem da se obrazuje i odgoji svestrano razvijena ličnost. Neke od bitnih karakteristika nastave su:

- "nastava je procesualna aktivnost koja nije ograničena vremenski i traje dotle dok učenici ne postignu ciljeve predviđene nastavnim programom;
- nastava i odgaja i obrazuje;
- društveno-historijski je uslovljena i društvo joj postavlja ciljeve i zadatke, vodeći računa o individualnim sposobnostima učenika i interesima društva da ostvari brži društveni napredak;
- nastavni sadržaji koje učenici usvajaju su naučno zasnovani, ali didaktički oblikovani kako bi ih učenici lakše usvojili;
- nastava je najorganizovaniji i najsistematičniji način sticanja znanja, planski organizovana;
- nastava uključuje najmanje tri faktora nastave: učenik, nastavnik i nastavni sadržaji (didaktički trokut);
- nastavom se ostvaruju tri zadatka nastave: obrazovni, funkcionalni i odgojni zadatak" (Tomić i Osmić, 2006: 62-63).

Kad su u pitanju karakteristike nastave, sve one se uočavaju i tokom realizacije nastavnih sadržaja iz oblasti ekologije. Materijalni zadatak nastave je jako bitan i doprinosi usvajanju ekoloških znanja od strane učenika. Funkcionalni zadatak nastave uključuje u procesu nastave razvijanje različitih ljudskih sposobnosti: čulnih, praktičnih, izražajnih, intelektualnih.

Prema Brankoviću i Iliću (2003), funkcionalni zadatak nastave doprinosi razvoju sljedećih sposobnosti:

- "fizičkih sposobnosti (motorička spremnost, koordinacija, okretnost, izdržljivost, ritmičnost);
- intelektualnih sposobnosti (promatranje, pažnja, analiza, povezivanje, zaključivanje, indukcija, dedukcija, pamćenje, misaono rješavanje problema);
- govorne sposobnosti (tačan izgovor, bogaćenje rječnika, dikcija, intonacija itd.);
- matematičkih sposobnosti (shvaćanje matematičkih pojmova, relacija, odnosa, veličina, simbola itd.);
- specijalnih misaonih sposobnosti (istoriografsko mišljenje, razumijevanje bioloških procesa, fizikalnih pojava, filozofskog tumačenja, logičkog zaključivanja...);
- stvaralačkih sposobnosti (sposobnost stvaranja različitih ideja i relacija, originalno rješavanje problema, konstruktorska i praktična ostvarenja);
- psihomotorne sposobnosti (manuelne, motoričke, koordinatorske)" (Branković i Ilić, 2003; Tomić i Osmić, 2006: 68-69).

Odgojni zadatak nastave doprinosi formiranju naučnog pogleda na svijet. Nastava učenika mora pripremiti za aktivnu ulogu u životu i za kritički odnos prema stvarnosti. Zadatak je škole i nastave da učenike odgoji umno, estetski, moralno, tjelesno i radno-tehnički.

Zadaci nastave se ostvaruju u nastavnom radu simultano. Od prirode gradiva zavisi kad će neki od njih biti jače naglašen. Obrazovnom funkcijom nastave priprema se učenik koji zna, razvojnom funkcijom osposobljava se pojedinac koji umije, a odgojnom funkcijom nastava doprinosi razvoju humanog, dobrog čovjeka (Branković i Ilić, 2003).

Različite su klasifikacije nastave od strane didaktičara. Najdetaljniju klasifikaciju daje Vilotijević (1999), prema sljedećim kriterijumima:

- institucionalnom (osnovnoškolska, srednjoškolska i visokoškolska),

- prema objektima izvođenja (učionička, nastava u prirodi, kulturnim i drugim institucijama),
- prema dominantnosti didaktičkih medija (televizijska, audio-kompjuterska, multimedijaska),
- prema pripadnosti nastavnog predmeta naučno-umjetničkoj oblasti (nastava prirodnih, društvenih, lingvističkih, umjetničkih i matematičkih predmeta),
- prema kriterijumu didaktičkog modelovanja (informativno-ilustrativna, egzemplarna, individualizirana, programirana, problemska, timska i mikro-nastava),
- prema obliku komunikacije sa učenicima (direktna i indirektna nastava) i
- prema obliku sociološke formacije u kojoj učenici rade (razredna, grupna, rad u parovima i individualna nastava).

Realizacija sadržaja ekološkog odgoja putem nastave

Spoznaja (kognicija) je proces, tok stjecanja znanja. Zadatak je škole i nastavnika da razumiju spoznajne procese kako bi pomogli učenicima u spoznavanju okoline. "Nastava je specifičan proces spoznavanja koji se razlikuje od spoznajnog procesa u znanosti, ponajprije time što učenik u nastavi spoznaje ono što je u znanosti već poznato, otkriveno. Iako se radi o tzv. didaktičkom prelamanju procesa spoznaje i procesa učenja, sam tijek spoznavanja ostaje zajednički" (De Zan, 2005: 91).

Učenici sadržaje ekologije usvajaju putem nastave (redovne, dodatne, u prirodi) i i drugih vidova odgojno-obrazovnog rada u školi. Ovim sadržajima najobimnija je nastava prirodnih nauka (Moja okolina, Biologija, Hemija, Fizika), zatim nastava društvenih nauka (Geografija, Povijest) i dr. Sadržaje ekologije učenici mogu usvajati na tri načina:

- čulima,
- praktičnim radom učenika i
- riječima.

To znači da će okolina upoznavati pretežno čulima (vidom, sluhom, okusom, mirisom, dodiranjem i dr.), praktičnim radom (izvođenjem različitih aktivnosti u svojoj okolini) i poučavanjem učitelja živom rječju i tekstovima. U ovom dijelu osvrnut ćemo se na nastavu Moje okoline i sticanje znanja o okolini.

Svoju okolinu učenici upoznaju i prije dolaska u školu, u predškolskoj dobi, čulnim saznavanjem – posmatranjem. Posmatranje u nastavi je:

- namjerno i usklađeno sa jasnim ciljem,
- čulni dojmovi i predodžbe se raščlanjuju i razjašnjavaju,
- promatranje nije pasivno primanje utisaka, već predstavlja aktivnu psihičku aktivnost,
- percipirani utisci se prerađuju misaonim procesima i dovode u vezu sa prethodnim iskustvima.

Na tačnost i uspješnost posmatranja utiču brojni subjektivni i objektivni faktori. Od subjektivnih faktora najvažniji su: čula posmatrača (da li su zdravi), mišljenje, sposobnosti pamćenja, interes, pažnja, mašta, osjećaji (bitna je ugodna socio-emocionalna klima) i iskustvo učenika.

Kad su u pitanju objektivni faktori, o njima tokom nastave mora voditi računa nastavnik. To su: da svaki predmet promatranja mora biti pristupačan, dovoljno veliki, didaktički koristan,

prikazan u pravo vrijeme, tokom učenja. Nastavnik treba voditi brigu o sigurnosti učenika, ne upražnjavati sa djecom posmatranje opasnih životinja, štetnih hemijskih tvari i sl. Učenicima se proces posmatranja može poboljšati i upoznavanjem sa priborom posmatranja (mikroskopom, alatom za rad u vrtu, kompasom itd.). Posmatranje u prvom razredu je na najnižem nivou. Učenici saznaju posmatranjem vanjske promjene na prirodnim objektima, imenuju živa bića i pojave, razlikuju ih po karakteristikama i osobinama na osnovu vidljivih vanjskih karakteristika.

U drugom razredu čulno učenje, posmatranje je na višem nivou. Učenici saznaju promjene vremena, zavisnost padavina od oblačnosti, promjene u okolini o životu biljaka, životinja, ljudi prema godišnjim dobima. U drugom razredu može se organizovati i njegovanje biljaka i životinja kod kuće, u živom kutku i slično, što se može bilježiti u kalendar prirode.

U trećem razredu učenje posmatranjem podiže se na još viši stepen. Usmjerava se pažnja na otkrivanje međusobnih povezanosti pojava u okolini, u mjesečni kalendar prirode unosi se veći broj podataka, izvode se eksperimenti, okolni se prostor predstavlja maketom, planom i sl.

U četvrtom se razredu nastavlja sa učenjem na osnovu izvorne stvarnosti, nastavlja se sa eksperimentima. U mlađim razredima osnovne škole učitelji nastoje razvijati posmatračke sposobnosti učenika, oni ih vode. Ova posmatranja prelaze u samostalna, slobodna, otkrivačka i objašnjavačka.

Drugi način spoznavanja o okolini je na osnovu iskustva učenika i praktičnog rada. Učenike treba dovoditi na nastavi u situaciju da steknu što više iskustva, da praktičnim radom razviju svoje sposobnosti. "Praktičan rad je dio društvene prakse koji se odnosi na neposredan, djelotvoran odnos čovjeka prema prirodi. Svoje djelovanje na prirodu čovjek je bitno uvećao upotrebom ručnih oruđa, strojeva i radilica" (De Zan, 2005: 110).

Kod praktičnog se rada radi pretežno o razvoju učeničkih sposobnosti, pa u nastavi zahtijeva vježbanje i ponavljanje. Neki sadržaji praktičnih radova u nastavi usmjereni su na sticanje higijenskih, zdravstvenih, radnih, ekoloških, moralnih, ekonomskih navika, radnih i tehničkih sposobnosti itd.

Praktičan rad u nastavi Moje okoline je izvor, put, kriterijum, rezultat i svrha saznanja i on je jedna etapa u procesu učenja sadržaja ekologije, kao i drugih sadržaja u nastavi Moje okoline.

Treći način upoznavanja okoline u nastavi Moje okoline je saznavanje pomoću verbalnog oblika izražavanja ljudskog znanja. Saznavanjem riječima uspostavlja se posredna veza između sadržaja saznavanja i učenika. Povezanost se predstavlja pojmom koji predstavlja posredan odraz stvarnosti nastao uopćavanjem bitnih karakteristika predmeta, pojave ili odnosa onih obilježja koja su zajednička za cijeli skup, a izražava se riječima.

Nastavni čas u nastavi prirodnih nauka može trajati 45 minuta, ali i 1, 5 sat (dva časa), cijeli dan (projektni istraživački dan) ili pet minuta (petominutna nastava Moje okoline).

Brojni zadaci i sadržaji ekologije mogu se realizovati putem projektne metode, posebno projektnog istraživačkog dana. Kreatori ideje projekta u nastavi su: Dewey(1859-1952) – metoda obrazovanja iskustvom, Killpatrick(1871-1936) – projekt-metoda, *Petersen* (1884-1952) – *Plan Jena* i dr. Svi oni su imali ideju uvesti u nastavu istraživačku metodu. "Projekt je metoda rješavanja problema koja uvodi učenike u istraživanje i pronalaženje, te pisano ili verbalno izvještavanje o istom" (Reece & Walker, 1994: 498; prema: De Zan, 2005). Postoje procesni projekti gdje je zadatak usmjeren na tok, postupak, put, a ne na rezultat rada. Produktni projekt usmjeren je na krajnji rezultat – saznanje. Najpogodnije je da projekt prođe kroz sljedeće etape:

- izbor teme,
- određivanje zadataka,

- planiranje, rasprava, skica,
- pripremanje istraživanja,
- izvođenje istraživanja,
- predstavljanje projekta istraživanja,
- vrednovanje projekta istraživanja.

Primjer individualnih projekata: Moja porodica, Moj vrt, Moje dvorište, Moj kućni ljubimac, Kako moja porodica zbrinjava smeće, Moj cvijetnjak, Naše mjesto, Naša škola (u grupama) itd.

Razredne projekte može realizirati cijelo odjeljenje: Projektni istraživački dan – proljeće, ljeto, jesen, zima; Drveće nam daje život, Naša okolina, Šta su jeli naši stari, Naučimo reciklirati papir i dr.

Projekti cijele škole: Živa bića u okolini, Uredimo okolinu škole, Uredimo naš park, Naša ekološka škola, Štedimo vodu, Štedimo struju, Štedimo papir. Sve ove projekte treba predstaviti široj javnosti.

Petominutna nastava Moje okoline je vrlo značajna jer omogućava da se učenicima odgovori na aktuelna pitanja koja ih interesuju. Iz sadržaja Moje okoline i ekološkog odgoja to mogu biti: objašnjenje pojava u okolišu, zaštiti okoliša, bolesti, ozljeda, do globalnih ekoloških problema, zanimljivosti sa puta od kuće do škole, pokazivanje prirodnih objekata – prepoznavanje i imenovanje, razgovor o pomračenju Sunca, Mjeseca, vijestima o ekološkoj katastrofi, poticanje akcije prikupljanja starog papira, staklenki, plastike, akcije uređenja prostora oko škole, u gradu i sl.

U Srbiji su programski sadržaji iz oblasti zaštite i unapređenja životne sredine dati globalno, što ostavlja mogućnost nastavniku da ih bira i raspoređuje u svakom predmetu uz odgovarajuće programske teme i jedinice. Nastavnim planom i programom su posebno predviđeni sadržaji iz oblasti održivog razvoja u predmetima: Priroda i društvo, Poznavanje prirode, Poznavanje društva i Likovna kultura (Kundačina, 1998: 68).

U globalnom programu dato je i uputstvo o realizaciji sadržaja odgoja o zaštiti životne sredine. Sadržaji u mlađim razredima osnovne škole odnose se na roditeljski dom, školu, prirodnu i urbanu sredinu, gdje se putem njih ukazuje na probleme ugrožavanja zdravlja čovjekove sredine, kao i na brigu i potrebu da se zaštiti i unaprijedi.

U prvom razredu putem nastave prirode i društva razvija se ekološka svijest, putem navika o uređenju neposrednog životnog i školskog prostora. U drugom razredu već se organizuju posjete, izleti i drugi kontakti sa okolinom, gdje se okolina posmatra u različitim godišnjim dobima. U trećem i četvrtom razredu širi se i vid aktivnosti i zahtjevi u pogledu podizanja ekološke svijesti i ekološke kulture učenika.

Iz analize autora koji su se bavili ekološkim odgojem u našem okruženju možemo vidjeti različite pristupe u prezentovanju sadržaja ekologije, formalističko pretrčavanje sadržaja i "nekritičko ekstremni ekološki stav koji nerealističnošću, neostvarivošću svojih zamisli odmaže prodoru ekološke misli" (Mužić, 1984: 5). Uzelac (1991: 118) je vršila analizu nastavnih planova i programa i uvidjela da nije ravnopravan tretman pojedinih komponenti sredine. Ista autorica je konstatovala da u Jugoslaviji postoji pozitivniji stav prema zaštiti životne sredine.

Brojna druga istraživanja provedena u Srbiji pokazuju da se odgoj za zaštitu životne sredine ne bavi dovoljno problemima destrukcije životne sredine, učenicima se sadržaji ne prenose permanentno, nedovoljna je korelacija među nastavnim predmetima koji tretiraju sadržaje ekologije i slično. Činjenica je i da nastavni predmeti prirodnih nauka veću pažnju

posvećuju kognitivnoj komponenti razvoja ekološke svijesti, dok ostali nastavni predmeti više doprinose razvoju vrijednosne, emocionalne i voljne komponente ekološke svijesti. "Ekološki program treba da je usmjeren ne samo na taksativna znanja i poznavanje nastavnih sadržaja, već i poznavanje procesa istraživanja i otkrivanja" (Ivić, 1976: 25).

U istraživanju okoline veliku ulogu igra lično iskustvo pojedinaca. Pri učenju sadržaja ekologije djecu treba staviti u centar aktivnosti. Treba koristiti aktivne metode i tehnike rada. Aktivno učenje je način novog pristupa procesu učenja. U procesu aktivnog učenja značajno je:

- stvoriti pogodnu emocionalnu klimu za učenje,
- izgraditi odnose – omogućiti komunikaciju (razmjena informacija),
- stvoriti učestvovanje (aktivnost).

Metode aktivne nastave Suzić (1999) dijeli na algoritamske metode i na metode kooperativnog učenja. U metode kooperativnog učenja ubraja:

- učenčki timski metod učenja,
- mozaik metod i njegove modifikacije,
- grupni projekt metod,
- kooperativnu mrežu i
- ostale vršnjačke interaktivne metode.

U aktivnoj nastavi učenje je: smisleno, multimedijско, praktično, aktivno, učenje putem otkrića, divergentno (stvaralačko, induktivno). Čest je samostalni rad učenika na izvorima znanja, rad u malim grupama, timski rad. Neke od oblika aktivnog učenja možemo vrlo uspješno koristiti i pri realizaciji sadržaja ekologije u nastavi. Jako je značajno koristiti multimedijско učenje, praktično učenje, učenje putem otkrića i divergentno učenje.

Divergentno učenje je stvaralačko i u njemu učenici tragaju za znanjem, ne plaše se neznanja, slobodno izlažu ideje, iznose prijedloge i misli, predlažu projekte, realizuju i verifikuju ih u školi, učestvuju u ocjenjivanju (samoocjenjivanje), uče kako doći do informacija, kako ih obraditi i upotrijebiti – uče učenje (Suzić, 1999).

U Nacionalnom izvještaju za održivi razvoj Bosne i Hercegovine (2011) iznesena je analiza zastupljenosti sadržaja odgoja za održivi razvoj u Nastavnim planovima i programima osnovne škole na području BiH. Program za devetogodišnji odgoj i obrazovanje primjenjuje se na cijeloj teritoriji BiH od 2009/2010. školske godine. Na osnovu uvida u nastavne programe prirodnih nauka i izabrane udžbenike (Moja okolina za II razred, Moja okolina za III razred i Biologija za VIII razred), vidljivo je da je okolinski aspekt održivog razvoja najzastupljeniji aspekt održivog razvoja. Preko 95% okolinskih kognitivnih elemenata u okvirnim nastavnim programima nalazi se u području prirodnih nauka. On se pojavljuje u kontinuitetu od II do IX razreda, tokom cijelog osnovnog obrazovanja. Ekonomski aspekt je najmanje zastupljen u svim dokumentima. Kad su u pitanju kognitivni ESD elementi, izabrani udžbenici prate predmetne nastavne programe. Okvirni nastavni programi, predmetni nastavni programi posvećuju pažnju aspektu očuvanja okoline, ali ne pominju se obnovljivi izvori energije i zastarjeli su neki metodi za zaštitu prirode od zagađenja koji se pominju.

Okolinski aspekt je najzastupljeniji aspekt ESD-a. Velika većina okolinskih kognitivnih elemenata u okvirnim nastavnim programima nalazi se u području prirodnih nauka. Nakon okolinskog, u analiziranim dokumentima najzastupljeniji je društveno-kulturni aspekt ESD-a.

Slobodne aktivnosti i ekološki odgoj i obrazovanje

Odgoj i obrazovanje za održivi razvoj ostvaruje se, pored redovne i vanučioničke nastave, i drugim vidovima odgojno-obrazovnog rada u školi ili van škole, u svim vidovima okupljanja djece i mladih. Djeca i mladi organiziraju različite vidove slobodnih, vannastavnih aktivnosti kao što su: društva, sekcije, organizacije i sl.

Slobodne, vannastavne aktivnosti predstavljaju "poseban oblik vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima koji organizuje škola izvan nastave, u slobodnom vremenu. To su kolektivne aktivnosti učenika koje se zasnivaju na načelima slobodnog izbora, samostalnosti i samouprave, u kojima učenici zadovoljavaju svoja interesovanja, razvijaju sposobnosti i ispoljavaju stvaralaštvo. Zajedno sa nastavom i drugim oblicima vaspitno-obrazovne djelatnosti škole doprinose uspješnoj realizaciji zadataka vaspitanja i formiranja svestrane stvaralačke ličnosti učenika" (Pedagoška enciklopedija II, 1989; prema: Tomić i Avdić-Tomić, 2011: 60).

Rad učenika u sekcijama doprinosi zadovoljavanju učeničkih interesa, proširenju znanja i širenju interesa i razvoja sposobnosti. Rad u sekcijama omogućava učenicima da ispolje inicijativu i samostalnost u radu. Učenici biraju forme okupljanja, sadržaje, vode računa o disciplini i realizaciji predviđenih sadržaja.

Sadržaji vannastavnih aktivnosti pronalaze se u nastavnim predmetima, ali i u sadržajima drugih sekcija. Za realizaciju nekih sadržaja predviđenih programom aktivno se mogu uključiti roditelji, stručnjaci i entuzijasti iz lokalne sredine. Školska udruženja i klubovi sarađuju sa lokalnim udruženjima i često organizuju zajedničke susrete, akcije, izložbe, takmičenja itd.

Da bi se uspješno realizovali sadržaji izvannastavnih aktivnosti, jako je bitna kreativnost nastavnika. On treba poznavati ciljeve i motive koji učenika pokreću na stvaralaštvo i postupke razvijanja inicijative kao važnog elementa stvaralaštva, kao i komponente izgrađivanja mnogostrane ličnosti. Vannastavne aktivnosti trebaju zadovoljiti učenikove potrebe: intelektualne, emocionalne, socijalne, ekološke, kulturne, informativne, sportske, tehničke, moralne i dr.

Govoreći o ostvarivanju odgojnih ciljeva i zadataka škole koji se ostvaruju putem nastave ili slobodnih aktivnosti, Ajanović(1995), a prema Tomić (2006: 84), kaže da ako želimo ostvariti odgojnu funkciju škole neophodno je, prije svega, posvetiti pažnju sistemu odgojnog rada i u prvi plan istaći odgojne ciljeve i zadatke koji su zanemareni, jer se u sadašnjoj školskoj praksi smatra da je najvažnije dati učenicima sve više znanja iz pojedinih predmeta, ne vodeći računa koliko su stečena znanja u školi relevantna za shvatanje: pluralnog razvoja društva i tržišne usmjerenosti, povezivanja sa svijetom i uključivanja u međusobnu podjelu rada; pravne države i poštovanja prava čovjeka; demokratizacije društva i prava na obrazovanje; humanizacije društvenih i međusobnih odnosa; zaštite čovjekove sredine i pluralizma duhovnih kretanja i afirmacije razlika umjesto jedinstva.

Slobodne aktivnosti predstavljaju "poseban oblik vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima koji organizuje škola izvan nastave, u slobodnom vremenu učenika" (Pedagoška enciklopedija II, 1989: 353). Predstavljaju kolektivne učeničke aktivnosti zasnovane na načelima slobodnog izbora, samostalnosti, a putem njih učenici zadovoljavaju svoja interesovanja, razvijaju sposobnosti i stvaralačke sposobnosti. Isto kao i u nastavi i drugim vidovima odgojno-obrazovnog rada, cilj im je podstaći razvoj svestrano razvijene ličnosti učenika i realizaciju ciljeva i zadataka odgoja i obrazovanja. Slobodne aktivnosti više od bilo kog drugog vida nastavnog rada sa učenicima doprinose razvoju učeničkog interesovanja (jer ih učenici sami biraju, prave program rada i vrše izbor sadržaja).

Na ovaj način učenik osjeća zadovoljstvo, postaje sretan, radostan, stiče nova znanja, proširuje postojeća, podstiče se razvoj radnih navika, povezuje učenje sa radom i sl. Inicijativa i stvaralaštvo učenika maksimalno dolaze do izražaja. Doprinos socijalizaciji učenika, podstiču afirmaciju i samopotvrđivanje ličnosti učenika, mijenjaju odnos učenika prema školi, učenici i nastavnici se međusobno bolje upoznaju i sarađuju, doprinose boljoj saradnji škole sa društvenom sredinom, uspješnijoj profesionalnoj orijentaciji učenika, doprinose racionalnom korištenju slobodnog vremena i djeluju preventivno u sprečavanju pojave raznih oblika delinkventnog ponašanja.

Slobodne aktivnosti se realizuju van učionice, u prirodnoj i društvenoj sredini. Organizira ih nastavnik uz svestranu aktivnost učenika. Karakteristika je da se njima povezuju sadržaji različitih nastavnih predmeta (prirode i društva, maternjeg jezika, matematike, likovne kulture, muzičkog odgoja, tjelesnog i zdravstvenog odgoja) u jednu cjelinu. Dominiraju aktivnosti istraživanja, posmatranja, samoobrazovanja.

Slobodne aktivnosti učenika u nastavi prirode i društva su najčešće: izleti i rad u sekcijama. Uspjeh u realizaciji predviđenih sadržaja ovisi o pripremi, programu i toku realizacije u kojoj učestvuju nastavnik i učenici. Jako je važno mjesto u kojem se izvodi aktivnost, pribor i neophodan materijal za rad. Van učionice se mogu organizovati šetnje, izleti na kojima učenici realizuju određene zadatke (posmatraju, sakupljaju bilje, vrše eksperimente i sl.).

Posjete se mogu realizovati u fabrici, pošti, bolnici, na poljoprivrednom dobru. Može se organizovati rad različitih sekcija: za zaštitu i unaprjeđenje životne sredine, mladih prirodnjaka, mladih istraživača, podmlatka Crvenog krsta i sl.

Učenici mlađih razreda rijetko se uključuju u rad sekcija. Razlozi su brojni:

- nesamostalnost,
- potrebno ih je češće motivirati,
- promjenljiva su im interesovanja,
- teže je primijeniti stručnu literaturu,
- teže vladaju priborom za rad,
- lakše se zamaraju itd.

Iz ovih navedenih i drugih razloga nastavnici se nerado odlučuju uključiti ih u sekciju.

Brojni pedagozi bavili su se analizom oblika aktivnosti za zaštitu životne sredine, kao što su: "Pavlečić, Pavićević, Đorđević, Hudek, Lelas, Uzelac, Žderić i dr. " (Kundačina, 1998: 72). Tako Žderić navodi da su to:

- "masovni vaspitno-obrazovni rad (štampa, audio-vizualna sredstva, film, televizija),
- grupni i individualni rad (javna predavanja, diskusije, izložbe),
- samoobrazovanje (izdavanje prigodnih publikacija), kao i estetsko i higijensko uređenje vaspitno-obrazovnih organizacija" (Žderić, 1983: 112).

Uzelac (1991) je analizirala zadatke izvanškolskih aktivnosti na zaštiti i unapređenju životne sredine u nekim zemljama svijeta. Zadaci oblika izvanškolskih aktivnosti su usmjereni na:

- "širenje znanja o prirodnoj sredini,
- podsticanje stanovništva na pravilan odnos i brigu o prirodi, kao i na akcije očuvanja prirodne sredine i njenih bogatstava" (Uzelac, 1991: 45).

Na zaštitu i unapređenje okoline može se djelovati različitim aktivnostima, odnosno akcijama koje se mogu izvoditi inicijativom škole, mjesne zajednice ili šireg okruženja.

Kundačina(1998) navodi veliki broj tih akcija, odnosno različite vrste. Navest ćemo neke od njih: pošumljavanje, sadnja drveća, podizanje šumskih zasada, sadnja grmlja, šiblja, cvijeća, njega parkova, uređenje spomenika kulture, suzbijanje štetočina, podizanje kućica za ptice, akcije sakupljanja sekundarnih sirovina, papira, stakla, gume, obilježavanje značajnih datuma za životnu sredinu, uređenje školskog vrta, pravljenje panoa, organizacija takmičenja, izrada likovnih i literarnih radova na temu "Čuvajmo okoliš!", održavanje čistoće u školi i dvorištu itd.

U zadnje vrijeme sve se češće organizuju ekološke škole s ciljem afirmiranja ekološkog odgoja mladih. U prethodnim periodima zaštite okoliša veliki doprinos su dale organizacije Saveza pionira, Omladinskog saveza, ekološkog saveza i dr. Danas veliki značaj na ovom polju imaju: ekološke i cvjećarske sekcije u krugu škole, pokreti Gorana i Planinara, ekološki pokreti i mnogi drugi.

Pošto je u zadnje vrijeme sve važnije pitanje odgoja i obrazovanja za okoliš kao princip cjelokupnog odgoja i obrazovanja, sve više se sadržaji ekologije uvrstavaju u programe izvannastavnih i slobodnih aktivnosti mladih. Rad u izvannastavnim aktivnostima omogućava interdisciplinarni pristup u kome se prepliću sadržaji različitih naučnih područja, gdje učenici upoznaju mrežu odnosa sa uzročno-posljedičnim vezama u okolini, a posebno položaj i uticaj čovjeka na dešavanja u okolini.

Didaktičko-metodičku realizaciju odgoja i obrazovanja za okolinu treba temeljiti na savremenom pristupu nastavi Moje okoline, gdje je učenik u centru aktivnosti kao što su: učenje otkrivanjem, istraživački projekti, konstruktivistički modeli. Odgoj za okolinu je najefikasniji ako se realizuje kroz četiri etape: etapu emocija, činjenica, svijesti i djelovanja.

Ovaj odgoj treba zasnivati na neposrednom samostalnom istraživanju prirode – izvorne stvarnosti i njenom doživljavanju od strane učenika. Eksperimentišući, učenici postavljaju pitanja i traže na njih odgovore. Spoznajući i razumijevajući problem okoline kod njih se oblikuje ekološka svijest, zauzimaju određeni vrijednosni stav koji dovodi do promjene ponašanja i učenici žive u skladu sa okolinom. Sve ove aktivnosti učenika treba inicirati još u mlađim razredima osnovne škole. Svaki učenik u školi ili u okruženju u kome živi trebao bi biti član neke ekološke sekcije ili udruženja. Tako bi odgoj za okolinu i održivi razvoj saživio i postao sastavni dio života svakog pojedinca, što i jeste cilj društvene zajednice.

Kulturna i javna djelatnost škole u funkciji ekološkog odgoja i obrazovanja

Kulturna i javna djelatnost škole zauzima važno mjesto u afirmaciji postignutih rezultata škole na svim poljima odgojno-obrazovnog, pa i na polju odgoja i obrazovanja za okolinu i održivi razvoj. Prema Pedagoškoj enciklopediji (1989), kulturna i javna djelatnost škole obuhvata raznovrsne društvene, pedagoške, radne, proizvodne, kulturno-umjetničke, naučne, tehničke, sportske, zdravstvene i druge aktivnosti koje škola ostvaruje svojom ukupnom aktivnošću i saradnjom sa užom i širom društvenom zajednicom, radi uspješnog ostvarivanja cilja i zadataka odgoja i obrazovanja i zadovoljavanja društvenih, ekonomskih, idejno-političkih i kulturnih zahtjeva razvoja i unapređivanja svoje društvene sredine. Javnom i kulturnom djelatnošću škole uspostavlja se mnogostruko uzajamno djelovanje između škole i njene sredine, ostvaruju se prostori za suočavanje škole, nastavnika, učenika i studenata sa rješavanjem životnih pitanja i protivrječnosti funkcioniranja i razvoja društvene sredine (Pedagoška enciklopedija II, 1989: 421).

Na taj način sadržaji, za koje društvena sredina ima interes i potrebu, ulaze u nastavni proces, naučno-nastavni rad, slobodne i vannastavne učeničke aktivnosti, ali i u društveni život škole u cjelini. U nekim sredinama zajedničke aktivnosti škole i sredine su umrežene, tako da se škole pretvaraju u centre obrazovanja, nauke, kulture, ekologije i dr.

Velike različitosti u saradnji škole sa društvenom sredinom postoje zbog: vrste i tipa škole, razlike u razvijenosti društvene sredine (urbana – ruralna), opredjeljenosti škole, nastavnika, polaznika i faktora društvene sredine za saradnju. Škola i društvena sredina često mogu biti partneri pri organizaciji ekoloških aktivnosti u mjestu u kome se nalaze, kao što su: sadenje zelenila, šuma, ukrasnih nasada, čišćenje prirode od parazita, sakupljanje i otkup ljekovitog i drugog bilja, otkup voća i povrća iz školskog povrtnjaka i voćnjaka, akcije ekološkog opismenjavanja putem seminara, okruglih stolova, javnih tribina, obilježavanje zajedničkih ekoloških datuma itd.

Republički prosvjetno-pedagoški zavod BiH organizovao je tokom više godina izložbe likovnih i literarnih radova na temu: "Mladi, zaštita i unapređivanje životne sredine". Organizovan je i karavan "Svestran razvoj u zdravoj sredini kroz Bosnu i Hercegovinu" (1975). Tim povodom učesnici karavana obišli su više gradova, priredili su izložbe (na temu ekologije) i predavanja, okrugle stolove, filmske večeri i konferenciju za štampu. Slične manifestacije održane su u Srbiji, Vojvodini i drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije. Svi ovi prilozi su pozitivni na polju jačanja ekološke svijesti i razvijanja ekološke kulture društva. Sve ove aktivnosti treba inicirati češće, omasoviti članstvom, obogatiti sadržajima ekologije, kako bismo pokazali želju i mogućnost da iskreno živimo u skladu sa prirodom i okruženjem.

Ekološki dgoj i obrazovanje za održivi razvoj putem časova odjeljske zajednice

Odjeljska zajednica predstavlja prvi kolektiv u kome svi učenici učestvuju u rješavanju pitanja života i rada. Članove odjeljske zajednice karakterišu: različita fiziološka osnova, tjelesni razvoj, intelektualne sposobnosti, stavovi, motivi, interesi i druge individualne karakteristike. Socioemocionalna klima u odjeljskoj zajednici zavisi od razrednog starješine, ostalih nastavnika i od učenika. Sve ovo djeluje podsticajno u rješavanju ključnih društvenih zadataka. Vrlo uspješno može doprinijeti i bržem i efikasnijem ekološkom odgoju i obrazovanju učenika.

Vrlo često učenici u odjeljskoj zajednici u istom odjeljenju provedu i po osam do devet godina. Neki učenici zajedno pohađaju i srednju školu i fakultet. "Tako su dugo vremena članovi jedne male grupe u kojoj su svi u stalnoj neposrednoj interakciji, u kojoj svaki učenik stiče i ima određeni položaj i status, gdje postoji intenzivan i trajan uzajamni uticaj i gdje se formiraju mnoge norme ponašanja, neke snažnije po svom dejstvu i od normi usvojenih u porodici" (Rot, 1983: 62).

U odjeljenju se odvijaju brojne aktivnosti. Sva dešavanja za vrijeme nastave, odmora, takmičenja, skupova ima uticaje na stavove, vrijednosti i ponašanje pojedinca. Učenici školsko odjeljenje ne mogu birati. To je prvi institucionalni oblik u kome može doći do grupisanja. U odjeljenju se rješavaju pitanja života i rada učenika. Neke grupe učenika ostaju kompaktne tokom školovanja. Život i rad u školskom odjeljenju je važan faktor socijalizacije ličnosti.

Iz tih razloga i mogućnosti organizovanja ekoloških aktivnosti su mnogo veće. Program ekološkog odgoja odjeljske zajednice izrađuju svi učenici u saradnji sa razrednikom. Jako je značajno da odjeljska zajednica sarađuje sa upravom škole, stručnim i drugim organima škole. Program ekološkog odgoja i obrazovanja zavisi od konkretnih uslova životne sredine u kojoj se škola nalazi. Odjeljska zajednica organizira različite aktivnosti: posjete muzejima, izložbama,

biološkim zbirkama, učešće na tribinama, takmičenjima, ekološke ekskurzije itd. Sve ove akcije mogu se izvesti i organizovati veoma uspješno. Jako je bitno da ciljevi grupe budu prihvaćeni od svih članova, da budu slični kod svih itd.

Vrlo je značajno da svi članovi odjeljske zajednice imaju pozitivan stav prema ekološkim problemima koji zahvataju neposredno okruženje i širim ekološkim problemima Zemlje i da svi posjeduju visok stepen ekološke svijesti, te žele ličnim učešćem i aktivnošću doprinijeti zaštiti i unapređenju degradirane životne sredine, što je i lični interes i interes društva u cjelini. Isto tako odjeljska zajednica treba sankcionisati ponašanja svojih članova koji narušavaju ekološku ravnotežu i ugrožavaju životnu sredinu i zdravlje ljudi. Svake školske godine odjeljska zajednica pravi zajedno sa nastavnikom, razrednim starješinom, program rada odjeljske zajednice u kome svakako važno mjesto pripada i ekološkom odgoju i obrazovanju. Dobar plan i program rada za školsku godinu preduslov je za uspješnu realizaciju. "Sadržaji koji se uključuju u program i koji se tokom školske godine realiziraju moraju sadržavati odgojni potencijal, moraju odgovarati nivou intelektualnog razvoja učenika, moraju biti povezani sa životom, te moraju biti u skladu sa interesima učenika" (Bratanić, 1993: 136).

Časovi odjeljske zajednice veoma su pogodni za razvoj empatičnosti, druželjubivosti, komunikativnosti i drugih značajnih osobina ličnosti. Odgojni rezultati ogledaju se u znanju, u učenikovom ponašanju, stavovima i odnosima prema vršnjacima u odjeljenju, nastavnicima, roditeljima, redu i učenju.

Zimovanja i ljetovanja kao vid ekološkog odgoja

Zimovanja i ljetovanja učenika provode se od prvog razreda osnovne škole sa ciljem pripremanja učenika za život i rad u prirodi i unapređivanje zdravlja. Tokom zimovanja i ljetovanja škole prepuštaju organizacione poslove oko prevoza, smještaja i ishrane djece turističkim agencijama, dok brigu o djeci i program aktivnosti realiziraju profesori. Pripreme za ove vidove rada su veće, ozbiljnije, složenije. Neophodno je obezbijediti prevoz, smještaj učenika i dogovoriti se sa učenicima i roditeljima. Neophodno je sačiniti spisak potrebnih stvari. Učenici zimuju obično u čvrstim objektima, dok ljetovati mogu i u privremenim objektima (šatori, barake, kamp prikolice i sl.). Najzdraviji i najatraktivniji način ljetovanja jeste logorovanje. Zimovanja se obično provode u prirodi, u planinama, na snijegu, ali mogu i u predjelima bez snijega (primorskim krajevima).

Može se provoditi radi razonode, zabave i odmora, ali i učenja (skijanja, klizanja, sankanja i sl). Pripreme obuhvataju: pripremu zimovanja, opću fizičku pripremu učenika i organizaciju života i rada na zimovanju. Sadržaji zimovanja mogu biti: rekreativno-zabavne aktivnosti i stručna i popularna predavanja. Od sportsko-rekreativnih aktivnosti mogu se organizirati i igre na snijegu, sankanje, klizanje na ledu, hodanje na skijama, šetnje i izleti i sl. Treba voditi računa o sljedećem:

- da u aktivnosti uključimo sve učenike,
- da sadržaji budu zabavni, dinamični i veseli,
- da pri izboru sadržaja vodimo računa o dobi, znanju, uslovima rada,
- da vodimo računa o individualnim sposobnostima učenika.

Na kraju zimovanja organizirati takmičenje.

Ljetovanje se provodi u vrijeme ljetnih praznika, u prirodi – na moru, jezeru, uz rijeku, potok, u planinama. Potpomažu provođenju slobodnog vremena na zdrav i organiziran način, zadovoljavaju potrebu za ličnom slobodom, opuštanjem i relaksiranjem učenika. Važno je

izvršiti neophodne pripreme (mjesto, troškovnik, obavijestiti učenike i roditelje, osigurati prevoz, pripremiti organizaciju života i rada i sl.).

Veoma je bitno za uspjeh ljetovanja:

- rukovoditi se konkretnim uslovima u ljetovalištu pri izboru sadržaja i aktivnosti,
- uključiti sve učenike u sadržaje i aktivnosti tokom ljetovanja,
- prvenstveno težiti zabavi i razonodi, odmoru učenika, ali i nečemu ih naučiti tokom ljetovanja.

Od sadržaja i aktivnosti mogu se koristiti:

- "sportsko-rekreativne aktivnosti uz vodu i u vodi,
- sportsko-rekreativne aktivnosti na otvorenim sportskim površinama,
- aktivnosti u prirodi i
- društveno-zabavne aktivnosti" (Findak, 1992: 47).

Tokom zimovanja i ljetovanja učenika veliki prostor u organizaciji života i rada pripada ekološkim aktivnostima. Učenici moraju voditi računa o ličnoj higijeni, higijeni prostorija u kojima borave, higijeni okruženja, kupališta. Svakodnevno se organizuju takmičarske aktivnosti na procjenjivanju i vrednovanju učeničkih ekoloških navika, gdje će se na završnoj manifestaciji proglasiti pobjednička grupa (učenici koji spavaju i borave u istoj spavaoni) i dodijeliti prikladne nagrade.

Učenici upoznaju specifičnosti i karakteristike biljnog i životinjskog svijeta mjesta u kome borave i sagledavaju zavisnost čovjeka od prirode i obrnuto. Svakodnevno eksperimentišu u okolini u kojoj borave (šumi, moru, jezeru, planini, na obali rijeke i sl.).

Svakodnevno se uključuju u aktivnosti pripremanja zdrave hrane, serviranja i pranja posuđa i uređenja kuhinje, trpezarije i mokrih čvorova. Tokom kupanja, sunčanja, sankanja, klizanja upoznaju se sa zdravstvenim prednostima plivanja, sunčanja, sankanja, skijanja, boravka na moru, jezeru, rijeci, planini, čistom zraku i sl. Upoznaju životne zajednice područja u kojima borave. Na ovaj način se šire i bogate ekološka znanja učenika, podstiče se razvoj i učvršćivanje ekoloških navika, razvija se ljubav prema prirodi i njenim ljepotama, divljenje, ponos i patriotizam, što jača ekološku svijest i njenu voljnu komponentu, ekološko djelovanje u raznovrsnim ekološkim situacijama i aktivnostima koje se organiziraju tokom zimovanja ili ljetovanja i inače.

Iz tih razloga, škole bi trebale naći mogućnosti za organizovanje zimovanja i ljetovanja učenika što češće, kad god za to postoji prilika. Pravilnom i adekvatnom organizacijom života i rada učenika tokom zimovanja ili ljetovanja podsticat ćemo razvoj mnogostrano razvijene ličnosti, odnosno djelovat ćemo na njenu kognitivnu, emocionalnu, socijalnu, zdravstvenu i voljnu sferu.

ZAKLJUČAK

Ekološki odgoj i obrazovanje za održivi razvoj sastavni je dio svih procesa formalnog, neformalnog i informalnog odgoja i obrazovanja. Manifestira se u brojnim i vrlo različitim vidovima odgoja i obrazovanja, a u ovom radu urađena je njegova deskripcija kroz: igru i igrovne aktivnosti, nastavu kao vid ekološkog odgoja i obrazovanja, slobodne aktivnosti, kulturnu i javnu djelatnost škole, časove odjeljske zajednice, te zimovanja i ljetovanja kao vidove ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

Rezultati ovog istraživanja pokazali su na posebnosti i značaj navedenih vidova ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj. Ustanovljeno je kako svaki od njih bitan jer

odgovara na zahtjeve specifičnih odgojno-obrazovnih formi i situacija, te se može izvesti zaključak kako oni integrirano i u sinergiji čine cjelinu suvremenog ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

Budući da je cilj ovog rada bio da se uradi znanstvenoteorijska deskripcija različitih vidova ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj, ograničenje ovog istraživanja jeste u tome što je ostalo u području znanstvenoteorijskih spoznaja o ekološkom odgoju i obrazovanju za održivi razvoj, a nedostaju mu rezultati znanstvenoistraživačkih spoznaja. Na temelju ovoga imoplicira se da bi trebalo oblikovati istraživački instrumentarij i empirijski istražiti važnost i značaj različitih vidova ekološkog odgoja i obrazovanja za održivi razvoj.

Literatura:

1. Ajanović, Dž. (1995). *Odgojna funkcija srednje škole*. Tešanj: Planjax.
2. Branković, D. i Ilić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
3. Bratanić, M. (1993). *Mikropedagogija – interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
4. De Zan, I. (2005). *Metodika nastave prirode i društva*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Delors, J. (1998). *Učenje blago u nama*. Zagreb: Educa.
6. Đikić, D., Glavač, H., Glavač, V., Hršak, V., Jelavić, V., Njegač, D., Simončić, V., Springer, P. O., Tomašković, I., Vojvodić, V. (2001). *Ekološki leksikon*. Zagreb: Barbat, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja RH.
7. Findak, V. (1992). *Metodika tjelesne i zdravstvene kulture*. Zagreb.
8. Glavač, V. (2001). *Uvod u globalnu ekologiju*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Pučko otvoreno učilište.
9. Ivić, I. (1976). *Skica za jednu psihologiju osnovno školskih udžbenika, razvoj intelektualnih sposobnosti i udžbenik*. Beograd: Psihologija, 1-2/76, str. 25-45.
10. Kundačina, M. (1998). *Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika*. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu.
11. Macan, T. (ur.) (2005). *Hrvatski biografski leksikon*, sv. VI (I-Kal). Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
12. Mužić, V. (1984). *Budućnost – kriterij opravdanosti inovacije*. Beograd: Inovacije u nastavi.
13. Pastulović, N. (1999). *Edukologija*. Zagreb: Znamen.
14. *Pedagoška enciklopedija II* (1989). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
15. Pehar, L. (2007). *Psihološke posljedice reforme osnovne škole*. Sarajevo: Impresum.
16. Polić, M. (2006). *Odgoj i svijest*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
17. Rifkin, J. (2006). *Europski san: kako europska vizija budućnosti polako zasjenjuje američki san*. Zagreb: Školska knjiga.
18. Rot, N. (1983). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
19. Slunjski, E. (2008). *Dječji vrtić-zajednica koja uči*. Zagreb: Spektar Media.
20. Smiljanić, V. i Toličić, I. (1987). *Dečja psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
21. Strugar, V. (2008). Kurikulum i održivi razvoj – prema novim vrijednostima, u: Uzelac, V., Vujičić, L. i Boneta, Ž. (ur.). *Cjeloživotno učenje za održivi razvoj*, str. 1-8, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet u Rijeci.

22. Supek, R. (1978): *Ova jedina Zemlja*. Zagreb: Globus.
23. Suzić, N. (1999). *Interaktivno učenje I*. Banja Luka: Ministarstvo prosvjete i UNICEF.
24. Šimleša, P. (1983). *Pedagogija*. Zagreb: Školska knjiga.
25. Tomić, R i Avdić-Tomić, A. (2011). *Slobodno vrijeme i razvoj ličnosti*. Tuzla: Offset.
26. Tomić, R i Osmić, I. (2006). *Didaktika*. Tuzla: Denfas.
27. Tomić, R. (2006). *Savjetodavni odgojni rad*. Tuzla: Offset.
28. Uzelac, V. (1991). *Sredstva informisanja i komuniciranja, te očekivanja na općeekološko – obrazovnom planu učitelja*. U: Nastavnik u uslovima savremenih promjena. Banja Luka: Pedagoška akademija.
29. Vilotijević, M. (1999). *Didaktika I, II, III*. Beograd.
30. Žderić, M. (1983). *Škola i životna sredina*. Novi Sad: Misao.

SCIENTIFIC-THEORETICAL DESCRIPTION OF DIFFERENT FORMS OF ECOLOGICAL UPBRINGING AND EDUCATION FOR A SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

The research aim was to complete a scientific-theoretical description of different forms of ecological upbringing and education for a sustainable development. The method of theoretical analysis was used with relevant scientific-theoretical and scientific-research sources as its research corpus.

The following forms of ecological upbringing and education for a sustainable development were presented in the work: play and play activities, classes as a form of ecological upbringing and education, free activities, cultural and public school service, ecological upbringing and education for a sustainable development through homeroom classes, as well as winter and summer holiday activities as forms of ecological upbringing and education for a sustainable development.

Research findings confirmed the specialty and significance of each presented form of ecological upbringing and education for a sustainable development and it was concluded that they integrated and in synergy form an entity of contemporary ecological upbringing and education for a sustainable development.

Key words: *play and play activities, classes, free activities, cultural and public school service, winter and summer holiday activities*